

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2015: ΤΟΜΟΣ 90ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2015

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 90ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΝΑΝΟΠΟΥΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Άθῆναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

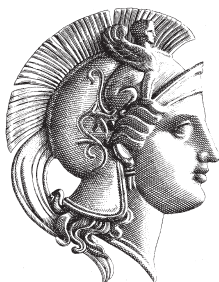
Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
Α Κ Α Δ Η Μ Ι Α Σ Α Θ Η Ν Ω Ν

ΕΤΟΣ 2015: ΤΟΜΟΣ 90ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2015

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 90οῦ Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2015

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2015	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2015	23
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2015	29
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2015	53
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2015	87
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2015	95
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2015	99
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	121
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.....	127
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	131
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	135

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ *

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Με την ολοκλήρωση τής θητείας μου στη θέση του Προέδρου, οφείλω να προβῶ, σύμφωνα με τὸν ὀργανισμό τοῦ Ἰδρύματος, σὲ ἀπολογισμό τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἐρευνητικῶν Κέντρων καὶ τῶν Γραφείων τῆς Ἀκαδημίας. Τὰ Κέντρα καὶ τὰ Γραφεῖα, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ἀρμοδίων ἀκαδημαϊκῶν, ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν ὑποδειγματικὰ –παρὰ τὶς περικοπὲς σὲ προσωπικὸ καὶ τὶς τεράστιες μειώσεις σὲ χρηματοδότηση– καὶ νὰ παράγουν σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο. Τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τούτου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτεθεῖ στὸν περιορισμένο χρόνον ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου οὔτε δυστυχῶς μπορῶ νὰ ἀναφερθῶ ἀτομικὰ στὰ ἐπιτεύγματα ἐκάστου διευθύνοντος ἢ ἐκάστου ἐρευνητῆ. Γι' αὐτό, τὰ ὅσα θὰ ἐκθέσω δὲν εἶναι παρὰ μιὰ περιληπτικὴ διατύπωση τῶν ἐπιτευγμάτων τους. Ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν δραστηριοτήτων δημοσιεύονται ἐτησίως στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων ὀλοκλήρωσε τὴ σύνταξιν τοῦ ἑκτοῦ τόμου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς. Τὸ Ἀρχεῖο Τοπωνυμίων προσέθεσε στὴν ψηφιακὴ του βάση δεδομένων 20.000 νέα τοπωνύμια, καὶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῆς βάσης φτάνει τώρα τὰ 160.000 περίπου ἀνέκδοτα μικροτοπωνύμια. Στὸ Κέντρο ἀποδελτιώθηκαν ψηφιακὰ καὶ λημματογραφήθηκαν ἑπτὰ χειρόγραφα. Προσετέθηκαν ἕξι νέα χειρόγραφα γλωσσικοῦ ὕλικου. Τὸ προσωπικὸ ἔλαβε μέρος με ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια καὶ συμμετεῖχε σὲ ἐρευνη-

---

* Δημοσίαι Συνεδρία τῆς 13ης Ἰανουαρίου 2015.

τικά προγράμματα και σε κρίσεις διδακτορικών διατριβών. Προέβη σε μεγάλο αριθμό επιστημονικών δημοσιεύσεων παράλληλα με το λοιπό έργο που έπιτελεί.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἐξέδωσε σὲ τρεῖς τόμους τὰ Πρακτικά τοῦ 15οῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς Ἑταιρείας Ἀφηγηματολογικῆς Ἐρευνας γιὰ τὶς λαϊκὲς ἀφηγήσεις. Ἐκπονεῖ τὸ πρόγραμμα «Ἐθνικὸ Δίκτυο Ψηφιακῆς Τεκμηρίωσης τῆς Ἄυλης καὶ Ὑλικῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς» γιὰ τὴ δημιουργία ψηφιακοῦ ἀποθετηρίου καὶ τὴν προβολὴ τῶν ψηφιακῶν συλλογῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἐκείνων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας.

Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου εἰσῆχθησαν 22 λαογραφικὲς συλλογές, καθὼς καὶ ἡ συλλογὴ ἠχογραφῆσεων καὶ βιντεοσκοπήσεων τῆς μουσικολόγου Ἀθηνᾶς Κατσανεβάκη καὶ ἡ ψηφιοποιημένη συλλογὴ φωτογραφιῶν τοῦ Δημητρίου Καλοῦσιου. Ἐμπλουτίστηκε τὸ «Ἐθνικὸ Εὐρετήριο τῆς Ἄυλης Πολιτισμικῆς Κληρονομιάς». Συνεχίστηκε ἡ τεκμηρίωση χειρογράφων, φωτογραφιῶν, ἠχογραφῆσεων, κινηματογραφῆσεων καὶ μουσειακῶν ἀντικειμένων στὶς βάσεις δεδομένων. Πραγματοποιήθηκαν δύο ἐκθέσεις: στὸ Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης καὶ Παράδοσης καὶ ἔκθεση φωτογραφίας στὸ διεθνὲς ἀεροδρόμιο «Ἐλευθέριος Βενιζέλος».

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου πραγματοποίησαν ἀποστολὲς γιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα, συμμετεῖχαν σὲ συνέδρια μὲ ἀνακοινώσεις καὶ δημοσίευσαν 25 πρωτότυπες μελέτες.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, στὸ πλαίσιο τῶν προγραμμάτων ποὺ ἐκπονεῖ, τύπωσε τὸν τόμο *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 11 (2014) μὲ μελέτες τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἑγκριτῶν ἐξωτερικῶν συνεργατῶν. Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν μὲ εἰσηγήσεις σὲ συνέδρια, ἡμερίδες καὶ λοιπὲς ἐπιστημονικὲς συναντήσεις, καὶ μελέτες τους δημοσιεύθηκαν σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ διεθνοῦς κύρους ἢ σὲ σύμμεικτους τόμους.

Ἐπίσης, πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Βέροια μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιστημονικὴ περιγραφή κατόπιν αὐτοψίας 23 χειρογράφων ποὺ ἀπόκεινται στὴ Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Βεροίας, στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Βεροίας καὶ στὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας.

Σε συνεργασία με τὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὸ Ἴνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τὸ Κέντρο διοργανώνει μεταπτυχιακὰ σεμινάρια μετὸν τίτλο *Ὁ ἑλληνολατινικὸς κόσμος (13ος-18ος αἰ.)*. Θεματικὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 2013-2014: «Χαρτογραφώντας τὶς ἐξουσίες. Διακυβέρνηση καὶ κοινωνικὲς ἱεραρχήσεις στὴν ἑλληνολατινικὴ Ἀνατολή».

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ὀλοκλήρωσε τὶς ἐξῆς ἐρευνητικὲς ἐργασίες: α) «Ὁ ὀρθὸς λόγος ὡς ρυθμιστικὸς παράγων τοῦ νεοελληνικοῦ νομικοῦ βίου», β) «Ἡ *utilitas* ὡς δικαιολογητικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς πράξης», καὶ γ) «Νόμος καὶ ἔνδυμα στὴ βενετικὴ Κρήτη. Σκέψεις καὶ παρατηρήσεις μετὰ ἀφορμὴ κάποιες κανονιστικὲς διατάξεις γιὰ τὴν πολυτέλεια».

Στὸ στάδιο τελικῆς ἐκτύπωσης τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν εὑρίσκεται ὁ 45ος τόμος τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει 10 ἐπιστημονικὲς ἐργασίες Ἑλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου μετὰ θέματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Στὸ στάδιο τῆς ἐκτύπωσης τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν σὲ αὐτοτελεῖ τόμο (13) τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου εὑρίσκεται τὸ ἔργο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Στεφάνου Ἡμέλλου καὶ τοῦ δρ. Φιλολογίας κ. Στεφάνου Ψαρρᾶ μετὰ τίτλο *Νοταριακὲς πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1742-1762)*, τόμος Β'.

Τὸ Κέντρο, σὲ συνεργασία μετὸν Ἱστορικὸ Ὅμιλο Νάξου «Ἀρσός», διοργάνωσε τριήμερο σεμινάριο στὴ μνήμη τοῦ ἐκλιπόντος ἀκαδημαϊκοῦ, Ἱστορικοῦ τοῦ Δικαίου, Μενελάου Τουρτόγλου μετὰ θέμα «Νομικὲς πτυχὲς τῆς μεταβυζαντινῆς Νάξιας. Τὰ πορίσματα ἑνὸς αἰώνα νομικῶν ἐρευνῶν».

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν μετὰ ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις σὲ διεθνῆ συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Δημοσίευσαν ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων καὶ τιμητικούς τόμους. Ἐπίσης, παρουσίασαν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τους στὰ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια τοῦ Τομέα Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ

Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Τμήματος Φιλολογίας του Έθνικοῦ και Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ συνέχισε τὰ ἐξῆς ἐρευνητικὰ προγράμματα: α) «Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ στὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο», β) «Χρονολόγιο γεγονότων τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα: Calendar of events of World War II concerning Greece. Data according to the Special Operations Executive Archives, 1943», γ) «Νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία στὸ διαδίκτυο», δ) «Ἡ διαμόρφωση τοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ βρετανικὴ διπλωματία, 1833-1843», ε) «Ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου, μὲ τὸν William Ewart Gladstone (1870-1875)», στ) «Δημόσια ὑγεία στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ συμβολὴ τῆς ΚτΕ στὴν ὀργάνωση τῶν ὑπηρεσιῶν ὑγείας καὶ κοινωνικῆς πρόνοιας», ζ) «Ὅψεις τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ χώρου στὰ Ἑπτάνησα (μέσα 19ου-ἀρχὲς 20οῦ αἰώνα)», η) «Περιγραφικὸς κατάλογος γερμανικῶν στρατιωτικῶν ἀρχείων τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου – Records of German Divisions, 1940-1945». Προγραμματίστηκε ἡ ἔκδοση τοῦ τέταρτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ *Νεοελληνικὰ Ἱστορικὰ* ποὺ περιλαμβάνει εἰδικὸ θεματικὸ ἀφιέρωμα μὲ τίτλο «Τομὲς στὴν ἑλληνικὴ γεωργία (1830-1960)».

Τὸ Κέντρο ἀπέκτησε μὲ δωρεὰ τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς πρώην διευθύντριας τοῦ Κέντρου Ἑλένης Μπελιᾶ.

Ἐντὸς τοῦ ἔτους ἐκδόθηκαν: α) Ὁ τρίτος τόμος τοῦ περιοδικοῦ *Νεοελληνικὰ Ἱστορικὰ* μὲ 11 μελέτες, περιλαμβανομένου εἰδικοῦ θεματικοῦ ἀφιέρωματος μὲ τίτλο «Χερσαῖες συγκοινωνίες στὴν Ἑλλάδα: Ὅψεις διαχείρισης τοῦ χώρου», β) Ἡ μονογραφία *Ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάσταση στὴν Κρήτη (1895-1896)* τοῦ Ἐλευθέρου Πρεβελάκη, σὲ ἐπιμέλεια Χρήστου Λούκου, γ) Ἡ μονογραφία *Les Jardins de la Méditerranée. Agriculture et Société dans la Grèce du Sud, 1860-1910* τῆς Εὐαγγελίας Καρούζου, δ) Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου *Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875)*, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου. *Εἰσαγωγὴ, ἀναλυτικὲς περιλήψεις καὶ σχόλια* σὲ ἐπιμέλεια Ἐλισάβετ Κοντογιώργη καὶ Φωτεινῆς Ἀσημακοπούλου.

“Όλοι οί έρευνητές, στό πλαίσιο τής ειδικότητάς τους, έλαβαν μέρος σέ διεθνή και έλληνικά συνέδρια και συναντήσεις εργασίας με ανακοινώσεις και δημοσίευσαν μελέτες σέ διεθνή περιοδικά, έντυπα και ηλεκτρονικά.

Τό Κέντρον Έρεύνης τής Έλληνικῆς και Λατινικῆς Γραμματείας κυκλοφόρησε στό σειρά Πονήματα τή μονογραφία Τά Φαινόμενα τοῦ Άράτου στός συγχρόνους και τούς μεταγενεστέρους του, πού συνέγραψε ό δρ. Χαρίλαος Αύγερινός.

Χάρη σέ δωρεά τοῦ Τομέα Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ή βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου έμπλουτίστηκε με πολλά φιλολογικά βιβλία.

Οί έρευνητές τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν άρθρα τους σέ διεθνή επιστημονικά περιοδικά και έλαβαν μέρος με ανακοινώσεις σέ διεθνή και έλληνικά συνέδρια, διοργανωμένα από τήν Όμηρικῆ Άκαδημία – Euroclassica και τό Ίνστιτούτο Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν τής Αύστριακῆς Άκαδημίας Έπιστημῶν.

Τό Κέντρον Έρευνῶν Αστρονομίας και Έφηρμοσμένων Μαθηματικῶν διεξήγαγε έρευνες στός τομεῖς τής Γαλαξιακῆς Δυναμικῆς, τής Μη-Γραμμικῆς Δυναμικῆς και τοῦ Χάους, τής Ήλιακῆς Φυσικῆς, τής Μαγνητοϋδροδυναμικῆς, και τής Κοσμολογίας και Βαρύτητας. Στά έρευνητικά του προγράμματα περιλαμβάνονται τά προγράμματα «ΑΡΙΣΤΕΙΑ», «Marie Curie», προγράμματα τής Έπιτροπῆς Έρευνῶν τής Άκαδημίας Άθηνῶν και προγράμματα πού ὑποστηρίζονται από έρευνητικά ιδρύματα τοῦ έξωτερικοῦ. Δημοσιεύθηκαν εργασίες τῶν έρευνητῶν του σέ διεθνή επιστημονικά περιοδικά με κριτές, σέ πρακτικά διεθνῶν συνεδρίων και άλλα περιοδικά. Έρευνητές τοῦ Κέντρου ἦσαν editors σέ τρεῖς ειδικές εκδόσεις και επίσης συμμετεῖχαν στό διοργάνωση ἕξι διεθνῶν επιστημονικῶν συνεδρίων. Έδόθη μεγάλος αριθμός όμιλιῶν εκτός τοῦ Κέντρου, σέ συνέδρια, πανεπιστήμια και έρευνητικά ιδρύματα στόν Έλλάδα και στό έξωτερικό, και συνεχίστηκε ή διοργάνωση τῶν εβδομαδιαίων σεμιναρίων με τή συμμετοχή, ως όμιλητῶν, διακεκριμένων Έλλήνων και ξένων επιστημόνων. Συνεχίστηκε επίσης ή επίβλεψη διδακτορικῶν διατριβῶν και μεταπτυχιακῶν διπλωμάτων ειδίκευσης, καθώς και ή διδασκαλία πανεπιστημιακῶν μαθημάτων και ή συμμετοχή σέ έπιτροπές κρίσεων.

Τό Κέντρον Έρεύνης τής Έλληνικῆς Φιλοσοφίας εξέδωσε τόν 440 τόμο τής Έπετηρίδας του, καθώς και τόν ήμίτομο II τοῦ 43ου

τόμου. Άλλες εκδόσεις του Κέντρου είναι: α) *Marco Renieri, Armonie Della Storia dell'Umanità, Εισαγωγική μελέτη – Έκδοση – Σχόλια Ρωζάνη Άργυροπούλου*, β) *Thomas Alexander Szlezák, Τι όφείλει ή Εύρώπη στους Έλληνες. Η θεμελίωση του πολιτισμού της Εύρώπης στην ελληνική αρχαιότητα και, τέλος*, γ) Σε δεύτερη έκδοση, τὰ *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας, Μαγούλα Σπάρτης, Πλάτων, Ποιητής και Φιλόσοφος, Μνήμη Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου*.

Στις λοιπές δραστηριότητες του Κέντρου περιλαμβάνεται ή διεξαγωγή τακτικών έβδομαδιαίων και μηνιαίων σεμιναρίων φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη «Έλλη Λαμπρίδη», ή εισαγωγή των εκδόσεων του Κέντρου στην ηλεκτρονική πύλη Εύδοξος, συνεργασία με τή Βρετανική Σχολή Αθηνών, συνεργασία με τὸ Έθνικό Κέντρο Έρευνών CNRS τής Γαλλίας, καθώς και ή συνέχιση των έρευνητικών προγραμμάτων («Η πρόσληψη των αρχαίων Έλλήνων φιλοσόφων από τους νεώτερους σχολιαστές τους μέχρι και τὸν 17ο αἰώνα», και «Η ύποδοχή τής φιλοσοφίας του Έμπεδοκλέους από τους μεταγενέστερους φιλοσόφους έως και τὸν 20ῶ αἰώνα»).

Οί έρευνητές δίδαξαν σέ πανεπιστημιακά ιδρύματα τής Ελλάδας και του έξωτερικού και συμμετείχαν σέ πανελλήνια και διεθνή συνέδρια.

Τὸ Κέντρον Έρεύνης Έπιστημονικῶν Όρων και Νεολογισμῶν ὀλοκλήρωσε τήν καταγραφή και έρευνα 600 νεολογισμῶν πρὸς δημοσίευση στὸν 13ο τόμο του Δελτίου Έπιστημονικῆς Όρολογίας και Νεολογισμῶν. Ένα μέρος τής έρευνας εκπονήθηκε στὸ πλαίσιο του έρευνητικού προγράμματος («Νεολογισμοί τής Νέας Έλληνικῆς Γλώσσας. Συλλογή, Ταξινόμηση, Έλεγχος. Φάση Γ'»), με δυνατότητα δημιουργίας αντίστροφου λεξικού νεολογισμῶν με υπεύθυνο τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ν. Κονομη.

Όλοκληρώθηκε ή Έλληνική Όρολογία Υπολογιστικῆς Γλωσσολογίας (ἀπόδοση από τήν ἀγγλική) με έρμηνεία των ὄρων σέ συνεργασία με καθηγητές του Έλληνικού Άνοιχτού Πανεπιστημίου και των Πανεπιστημίων Πατρῶν και Αθηνῶν. Περιέχονται 500 ὄροι με ελληνοαγγλικὸ γλωσσάριο πὸυ θὰ συμπεριληφθοῦν στὸν 13ο τόμο του ΔΕΟΝ.

Έκτὸς ἀπὸ τὸν συνεχῆ έμπλουτισμὸ τής βάσης δεδομένων, προωθήθηκε ή περαιτέρω ἀνάπτυξη του ηλεκτρονικού προγράμματος ήμιαυτόματης εύρεσης και ταξινόμησης νεολογισμῶν και ὄρολογίας του ΚΕΕΟΝ σέ συνεργασία με τὸ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης Φυσικῆς τῆς Ἀτμοσφαιράς καὶ Κλιματολογίας συμμετεῖχε σὲ πέντε ἐρευνητικὰ προγράμματα μελέτης τῆς σύστασης καὶ τῶν φυσικοχημικῶν παραμέτρων τῆς ἀτμόσφαιρας καὶ τῆς βελτίωσης τῶν προβλέψεων τῶν κλιματικῶν μοντέλων. Στὸ πλαίσιο τῶν προγραμμάτων αὐτῶν ἐργάστηκαν στὸ Κέντρο συνεργαζόμενοι νέοι ἐρευνητές. Τὸ Κέντρο συμμετεῖχε στὴν ἐκπόνηση ἄρθρων σὲ διεθνή ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ πραγματοποίησε παρουσιάσεις σὲ διεθνή καὶ ἐθνικὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ ἡμερίδες. Συμμετεῖχε στὴν ἐκπόνηση τῆς ἔκθεσης τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος Ἑλληνικός τουρισμός καὶ κλιματικὴ ἀλλαγὴ: Πολιτικὲς προσαρμογῆς καὶ νέα στρατηγικὴ ἀνάπτυξης. Ὁ ἐπόπτης καὶ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Στοκχόλμης καὶ τὴν TEMES συνεχίζουν τὴ λειτουργία τοῦ Παρατηρητηρίου Περιβάλλοντος στὸ Costa Navarino (NEO) στὴ Μεσσηνία. Τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ Κέντρο ἀποτελεῖ διεθνὲς ἐστιακὸ σημεῖο παρακολούθησης τῆς παγκόσμιας κλιματικῆς ἀλλαγῆς. Ἐπίσης, ὁ διευθύνων τοῦ Κέντρου προσεκλήθη γὰρ συνεργασία ἀπὸ τὸ Κοινὸ Κέντρο Ἐρευνῶν (JRC) τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς στὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Πανεπιστήμιον Paris-Diderot.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος συνέχισε τίς ἐργασίες του σὲ θέματα προϊστορικῆς καὶ ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἱστορίας. Συνεχίστηκε τὸ πρόγραμμα «Ἑλληνιστικὴ γλυπτικὴ ἀπὸ τὸ Αἰγαῖον» μὲ τὴ μελέτη τῶν ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν στὴ Ρόδον καὶ τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸ Ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Λισό (Μουσεῖο Χανίων). Εὐρίσκεται στὸ πέρας του τὸ πρόγραμμα «Ἐρευνα στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Κουκονήσι Λήμνου» (μὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη), ὡς καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς κλασικῆς κεραμικῆς ποῦ ἀφορᾷ στὴ μελέτη ταφικῶν συνόλων μὲ διακοσμημένη κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Ἀκράϊφνιο Βοιωτίας στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θηβῶν, τὸ μυκηναϊκὸ πρόγραμμα καί, τέλος, ἡ μελέτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολη τῆς Βραυρώνας. Συνεχίζεται ἡ σύνταξις τῆς *Tabula Imperii Romani*, ὡς καὶ ἡ ἔρευνα καὶ σύνταξις τῶν ἐπιγραφικῶν *Testimonia* κατὰ πόλεις τῆς ἀρχαίας Φωκίδος.

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου πραγματοποίησαν ἐπιστημονικὲς ἀποστολές, ἔλαβαν μέρος σὲ ἡμερίδες καὶ συνέδρια καὶ δημοσίευσαν ἄρθρα.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, στὸ πλαίσιο τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητάς του, συνεχίζει μεγάλη ἔρευνα μὲ τίτλον «Μορφές καὶ μηχανισμοὶ φτώχειας καὶ κοινωνικῆς περιθωριοποίησης

στον αστικό και τον αγροτικό χώρο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» ως εξής: α) «Αγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία» με τη συλλογή στοιχείων για τὰ βασικά χαρακτηριστικά της σωματικής και ψυχικής παθολογίας τῶν κοινωνικῶν ομάδων τῶν ἐπιμέρους περιοχῶν στο πλαίσιο τῆς κρίσης, καθὼς και τῶν στατιστικῶν στοιχείων σχετικὰ με τὶς αὐτοκτονίες τῶν ἀγροτῶν στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας, β) «Ἀστική κρίση και κοινωνική παθολογία» με τὴν καταγραφή τῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν, δημογραφικῶν και νοσογραφικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Κοινωνικοῦ Ἰατρείου Ἑλληνικοῦ και τὴ συλλογή στοιχείων για τὶς εἰδικότερες μορφές φτώχειας, κοινωνικῆς περιθωριοποίησης, ἐπισιτιστικῆς ἀνασφάλειας και ὑγειονομικῆς διακινδύνευσης τῶν εὐπαθῶν κοινωνικῶν ομάδων και τῶν ομάδων ποὺ διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν κρίση τῶν ἐπιμέρους ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν, και γ) «Οἱ ἀκηδεμόνευτοι και ἀπροστάτευτοι ἀνήλικοι μετανάστες στὴν περίοδο τῆς φτώχειας και τῆς κρίσης».

Στὰ δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου ἐκδίδεται ἡ μελέτη τοῦ καθηγητῆ κ. Κωνσταντίνου Μαγκλιβέρα με τίτλο *Ἐμπορία Ἀνθρώπων: Ποινικὴ Καταστολὴ και Προστασία τῶν Δικαιωμάτων τῶν Θυμάτων. Συγχρόνως Ἀνάλυση τοῦ Νόμου-Προτύπου τοῦ ΟΗΕ για τὴν Καταπολέμηση τῆς Ἐμπορίας Ἀνθρώπων*.

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Τέχνης προήγαγε τὸ κύριο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ποὺ ἀφορᾷ στὴ σύνταξη τοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος και εἰδικότερα Ἀν. Μακεδονίας και Θράκης, Τήλου, Σύμης και Χάλκης Δωδεκανήσου και Ἰονίων Νήσων. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ τελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Διεθνοῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν.

Συνεχίσθηκε ἡ προαγωγή και ἄλλων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ Κέντρου: για τὴ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Ἀλβανία, τὴν καταγραφή σὲ βάση δεδομένων τῶν εἰληταριῶν τῶν ἀγίων και τὶς σφραγίδες τῶν βυζαντινῶν ἀξιωματούχων Ἑλλάδος (7ος-13ος αἰώνας). Εἰδικότερα, τὸ τελευταῖο πρόγραμμα ἔλαβε τιμητικὴ διάκριση ἐντασσόμενο στὴ δράση ΑΡΙΣΤΕΙΑ II και ἐπιχορηγήθηκε με τὸ ποσὸν τῶν 200.000,00 εὐρώ για τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας με τίτλο «Πρὸς μία θεσμικὴ και κοινωνικὴ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς Μικρᾶς Ἀσίας βάσει τῶν μολυβδοβούλλων και ἄλλων πηγῶν (7ος-13ος αἰώνας)» (SigCorpByzAMthemes, κωδ. 4492).

Τὸ Κέντρο ὀργάνωσε τὴν ἐτήσια διάλεξη τὴν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἱδρυτῆ του, ἀκαδημαϊκοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, κατὰ τὴν ὁποία μίλησε ὁ διδάκτωρ ἀρχιτέκτων κ. Τάσος Τανούλας μὲ θέμα «Τὰ χαράγματα στὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως».

Συνεχίστηκε ἡ καταγραφή καὶ ἐπεξεργασία τῆς δωρεᾶς τοῦ φωτογραφικοῦ καὶ σχεδιαστικοῦ ἀρχείου τοῦ ἐκλιπόντος ἀκαδημαϊκοῦ Παύλου Μυλωνᾶ, καθὼς καὶ τῆς δωρεᾶς τῆς ἐκλιπούσης ἀρχαιολόγου Ἀγγελικῆς Μητσάνη.

Τέλος, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου μετεῖχαν μὲ ἀνακοινώσεις σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό.

Τὸ Κέντρον Ἐρευνῶν Θεωρητικῶν καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν μελετᾷ τὰ ἀντίστροφα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς ἀπεικονιστικὲς μεθόδους τῶν τομογράφων SPECT καὶ PET. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἔτους ἔγιναν ἐκτεταμένες μελέτες συγκρίνοντας τὸν SRT (ἓναν ἀναλυτικὸ ἀλγόριθμο ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ Κέντρο) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀλγόριθμους ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ σύγχρονα ἀπεικονιστικὰ συστήματα. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας, τὰ ὁποῖα δημοσιεύτηκαν στὸ κορυφαῖο ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ *Medical Physics*, ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ SRT παρουσιάζει σημαντικὰ πλεονεκτήματα σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπάρχοντες ἀλγόριθμους. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σημασία τῶν πιὸ πάνω ἀποτελεσμάτων σημειώνεται ὅτι: α) Ὁ ἐπόπτης καὶ ὁ διευθύνων τοῦ ΚΕΘΕΜ ἐκλήθησαν νὰ συνεισφέρουν ἓνα κεφάλαιο στὸ βιβλίο *Handbook of Mathematical Methods of Imaging*, τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Springer, καὶ β) Ζητήθηκε ἀπὸ τὸ ΚΕΘΕΜ νὰ συμπεριλάβει τὸν SRT στὸ STIR, μιὰ εὐρέως χρησιμοποιούμενη βιβλιοθήκη γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τομογραφικῆς εἰκόνας. Παράλληλα, συνεχίζεται ἡ ἔρευνα τοῦ ΚΕΘΕΜ –σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστήριον Ραδιοχημικῶν Μελετῶν τοῦ ΙΠΡΕΤΕΑ, τοῦ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»– στὸν τομέα τῆς ἀπεικόνισης νέων ραδιοφαρμάκων μὲ τὴ χρῆση μιᾶς μικρῆς γ-κάμερας ποὺ διαθέτει τὸ Κέντρο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὅσα ἀνέπτυξα γιὰ κάθε Κέντρο χωριστά, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχιση τοῦ ἔργου «DARIAH – ΑΤΤΙΚΗ Ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ὑποδομῆς γιὰ τὴν ἔρευνα στὶς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες – ΔΥΑΣ» μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν περισσοτέρων Ἐρευνητικῶν Κέντρων ποὺ ὑπάρχονται στὴ Δεύτερη καὶ τὴν Τρίτη Τάξη, καθὼς καὶ στὴν ἑναρξὴ τῆς ὑλοποίησης τῆς Πράξης «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν Ἐρευνητικῶν

Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιο ἴστόν με χρηματοδότηση ἀπὸ τὸ ΕΣΠΑ, στὴν ὁποία συμμετέχουν ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ Κέντρα.

Σημαντικὴ ἦταν ἡ δραστηριότητα καὶ τῶν Γραφείων Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας:

Τὸ Γραφεῖον Θεωρητικῆς καὶ Ἐφαρμοσμένης Μηχανικῆς, με ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἀντώνιο Κουνάδη, δημοσίευσε ἐρευνητικές ἐργασίες σὲ ἔγκριτα, διεθνoῦς κυκλοφορίας, περιοδικά, συμμετεῖχε σὲ διεθνῆ συνέδρια στὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα τῆς Καλιφόρνιας Caltech, ἔκανε διαλέξεις στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ καὶ εἰσαγωγικὴ ὁμιλία σὲ ἐκδήλωση στὸ Μέγαρο Μουσικῆς τῆς Κομοτηνῆς. Ἀκόμη, τιμήθηκε ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας καὶ ἑλληνικὰ καὶ διεθνή ἰδρύματα.

Τὸ Γραφεῖον Ἐπιστήμης τῆς Πληροφορικῆς καὶ Ἡλεκτρονικῆς, με ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Πάνο Λιγομενίδη, ἐπεξέτεινε τὴν ἔρευνα ἐπὶ τῆς ὑπολογιστικῆς ὑποβοηθούμενης διάγνωσης τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ καὶ ξεκίνησε νέο τομέα ἔρευνας ποὺ ἀφορᾷ στὴ μελέτη τῶν πολὺπλοκων δικτύων ἐπὶ βιοϊατρικῶν δεδομένων.

Μὲ τὸ Γραφεῖο συνεργάζονται τέσσερις ὑποψήφιοι διδάκτορες καὶ ἀρκετοὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, καθὼς καὶ διακεκριμένοι ἰατροὶ καὶ ἐπιστήμονες πληροφορικῆς.

Τὸ Γραφεῖον Θεωρητικῆς Φυσικῆς, με ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Δημήτρη Νανόπουλο, συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ του ἀσχολία στὴ Φυσικὴ Ὑψηλῶν Ἐνεργειῶν καὶ τὴν Κοσμολογία. Στόχος τῶν ἐρευνῶν τοῦ Γραφείου ἀποτελεῖ ἡ δημιουργία μιᾶς ἐνοποιημένης θεωρίας ὅλων τῶν δυνάμεων στὴν φύση (θεωρία τοῦ παντός), ὅπου θὰ δίνεται μία ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία τοῦ σύμπαντος, ἀπὸ τὸ πῶς ἐμφανίστηκε καὶ πῶς ἐξελίχθηκε, ἕως καὶ πῶς διαμορφώνεται σήμερα ἡ μορφολογία του. Δημοσιεύθηκαν ἐργασίες γιὰ τὴν Κοσμολογία καὶ τὰ Στοιχειώδη Σωματίδια ποὺ περιγράφουν τὸ σύμπαν μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν Ὑπερχορδῶν, καὶ γιὰ τὸ πῶς μποροῦν αὐτὰ νὰ ἐλεγχθοῦν πειραματικὰ στὸν μεγάλο ἐπιταχυντὴ τοῦ CERN.

Ὁ κ. Δημήτρης Νανόπουλος ἔδωσε ἐπίσης ὁμιλίες σὲ διεθνή συνέδρια ἀνὰ τὸν κόσμο.

Τὸ Γραφεῖον Πειραματικῆς Φυσικῆς, με ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Λουκᾶ Χριστοφόρου, συνέχισε τίς ἐργασίες του γιὰ τὴν προαγωγή τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας τῆς ἐνέργειας στὴν Ἑλλάδα, τὴν εἰς βάθος

μελέτη τῶν ἐνεργειακῶν ἀναγκῶν τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τὶς συνεργασίες του μὲ ἀκαδημίες ἐπιστημῶν χωρῶν τῆς Ε.Ε. Ἐξέδωσε τὰ Πρακτικά τῆς ἡμερίδας τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνέργειας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Ἀνανεώσιμες πηγές ἐνέργειας: Προϋποθέσεις μαζικῆς διείσδυσης στὴν ἠλεκτροπαραγωγή», διοργάνωσε τὴν ἡμερίδα τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνέργειας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Διαχείριση καὶ ἐνεργειακὴ ἐκμετάλλευση ἀποβλήτων στὴν Ἑλλάδα», καὶ ἐκπροσώπησε τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σὲ συνεδριάσεις τῶν Διεθνῶν Ὄργανισμῶν-Ἀκαδημιῶν ICSU, IAP, ALLEA καὶ EASAC.

Τὸ Γραφεῖον Στρατιωτικῶν καὶ Ἀμυντικῶν Θεμάτων, μὲ ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Δημήτριο Σκαρβέλη, προέβη στὴ διοργάνωση καὶ διεξαγωγὴ ἡμερίδος σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Στρατηγικῶν Μελετῶν μὲ θέμα «Παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον τῆς Δυτικῆς Θράκης» καί, παράλληλα, δραστηριοποιήθηκε μὲ ὁμιλίες καὶ ἀρθρογραφία σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους.

Τὸ Γραφεῖον Διαστημικῆς Ἐρεῦνης καὶ Τεχνολογίας, μὲ ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Σταμάτη Κριμιζῆ, δημοσίευσε 16 ἐργασίες σὲ περιοδικὰ μὲ κριτές, συμμετεῖχε σὲ 37 ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ συμπόσια, ἔκανε 34 ὁμιλίες σὲ δημόσιες παρουσιάσεις καὶ σεμινάρια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν, 12 συνεντεύξεις καὶ δημόσιες ἐμφανίσεις σὲ ΜΜΕ στὴν Ἑλλάδα καὶ 38 παρουσιάσεις σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια. Ὁ κ. Κριμιζῆς τιμήθηκε μὲ μετάλλια καὶ βραβεῖα διεθνῶν ἐνώσεων καὶ ἰδρυμάτων.

Τὸ Γραφεῖον Ἐρεῦνης τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης, μὲ ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Χρῦσανθο Χρήστου, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος μὲ τίτλο «Ἐρευνα γιὰ τὴν τοπικὴ πολιτισμικὴ ἀνάπτυξη οἰκισμῶν νομῶν Ξάνθης, Ροδόπης, Ἐβρου καὶ Ἰωαννίνων: Εὐρετήριο ὑπαίθριων γλυπτῶν μνημείων 19ου-21ου αἰώνα», ἐξετέλεσε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴ Θράκη γιὰ μελέτη ἀρχαϊκῶν πηγῶν καὶ καταγραφή καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση ἔργων ὑπαίθριας γλυπτικῆς.

Τὸ Γραφεῖον Ἐρεῦνης Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν, μὲ ἐπόπτη τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα, δημοσίευσε βιβλίον γιὰ τὴ διεθνή προστασία τῶν ναυτικῶν, προετοιμάζει δὲ τὴν ἔκδοση μελέτης περὶ τῆς προστασίας τῆς ναυτιλίας ἀπὸ διεθνῶς παράνομες πράξεις. Ἐπίσης, συνεχίζει τὴν καταγραφή τῆς συμβολῆς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης στὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καθὼς καὶ τὴν

έρευνα για τις πολιτειακές και κρατικές θεωρίες των σύγχρονων Ελλήνων στοχαστών. Τέλος, εντάθηκε η συνεργασία με το Διεθνές Ακαδημαϊκό Δίκτυο Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Το Ίδρυμα Υατροβιολογικών Έρευνών κατά τη διάρκεια του 2014 δημοσίευσε σε περιοδικά ύψηλοτάτου δείκτου άπηχήσεως 115 έργα-σίες. Έκ των εργασιών αυτών προέκυψαν αξιόλογες καινοτομίες στην αντιμετώπιση του καρκίνου του παγκρέατος επί πειραματοζώων και στη διευκρίνιση του γενετικού μηχανισμού δημιουργίας καρκίνου τής ούροδόχου κύστεως σε μεγάλο ποσοστό ασθενών.

Τα Κέντρα Πρωτομικής και Γονιδιωματικής έξοπλίστηκαν με τα τε-λειότερα διεθνώς μηχανήματα για τη μελέτη των πρωτεϊνών και γονιδιωμάτων.

Με την εύγενή χορηγία τής κ. Εύγενίας Θεοχάρη, εις μνήμη του αδελφού της, ακαδημαϊκού Περικλή Θεοχάρη, αγοράσθηκε τελευταίας τε-χνολογίας μηχανήμα για την πλήρη μελέτη και καταγραφή του γονιδιώ-ματος. Με τη χρήση του μηχανήματος αυτού διαγιγνώσκονται κληρονο-μικές νόσοι, καθώς και μεταλλάξεις των όγκογονιδίων. Το μηχανήμα συμβάλλει επίσης στην ανεύρεση των καταλλήλων φαρμάκων για την εξα-τομικευμένη θεραπεία διαφόρων τύπων καρκίνου και πολλά άλλα.

Στο Ίδρυμα εκπαιδεύονται 50 υποψήφιοι για την απόκτηση πτυχίου Master, 103 υποψήφιοι για την απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών και 78 μεταδιδάκτορες. Η μισθοδοσία και τα έρευνητικά έξοδα όλων των άνω-τέρω καλύπτονται έξ ιδίων πόρων χωρίς να επιβαρύνεται ό κρατικός προϋ-πολογισμός.

Τό Ίδρυμα έλαβε κατά τό τρέχον έτος ανταγωνιστικά προγράμματα ύψους 5.600.000 ευρώ, έκκρεμοϋν δέ όρισμένα μέχρι τό τέλος του έτους.

Σύντομα αρχίζει η μελέτη των γενοσήμων φαρμάκων στη νεοσύστατη μονάδα κλινικών μελετών: μία προσπάθεια λίαν σημαντική για την υγεία του λαού μας αλλά και για την οικονομία τής χώρας, καθώς, εάν η χρήση των γενοσήμων αύξηθει σε ποσοστό 60%-80%, η εθνική οικονομία θα έχει όφελος 2.000.000.000 ευρώ τον χρόνο.

Παρά τη μείωση τής κρατικής έπιχορηγήσεως κατά 88%, η όποία όφείλεται στην οικονομική κρίση που διέρχεται η χώρα μας, τό Ίδρυμα συνεχίζει την έρευνητική του προσπάθεια με την προσθήκη δύο νέων δι-πλωμάτων έρεσιτεχνίας στα ήδη υπάρχοντα, διότι, πέραν των άλλων, ως

γνωστόν, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ καινοτομία ἀποτελοῦν τοὺς δύο πυλῶνες στοὺς ὁποίους στηρίζεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς χώρας.

Κύριοι συνάδελφοι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Προεδρίας μου, προσπάθησα, παρὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπισα καθημερινά, νὰ ἐξασφαλίσω τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς Ἀκαδημίας, νὰ μὴ δυσαρεστήσω καὶ νὰ μὴν ἀδικήσω κανένα. Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι τὸ πέτυχα.

Εὐχαριστῶ ὅλους ὅσους μὲ βοήθησαν στὸ ἔργο μου, ἰδιαιτέρα τὰ μέλη τῆς Συγκλήτου καὶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴ στήριξη καὶ συμπαράστασή τους. Εὐχαριστῶ ἀκόμη ὅλους τοὺς διευθυντὲς τῶν Κέντρων καὶ τὸ ἐρευνητικὸ προσωπικὸ τοῦ Ἰδρύματος, καθὼς καὶ τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους τῆς Γραμματείας καὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν.

Καλῶ τὸν νέο Πρόεδρο κ. Δημήτριο Νανόπουλο νὰ προσέλθει γιὰ νὰ τὸν περιβάλω μὲ τὸ μεγάλο διάσημο τῆς Ἀκαδημίας καὶ νὰ καταλάβει τὴ θέση του στὸ Προεδρεῖο. Καλῶ ἐπίσης τὸν νέο Ἀντιπρόεδρο κ. Θανάση Βαλτινό, καθὼς καὶ τὸν νέο Γραμματέα ἐπὶ τῶν Πρακτικῶν κ. Κωνσταντῖνο Κριμπᾶ. Εὐχόμεαι σὲ ὅλους ὀλόψυχα καλὴ ἐπιτυχία στὸ ἔργο τους, ὑγεία καὶ δύναμη.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2015

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Δημήτριος Νανόπουλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἐπιτίμου μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Richard von Weizsäcker.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης καὶ λέγει τὰ ἑξῆς:

«Ὁ Richard von Weizsäcker, ἐπίτιμο μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1991, ἦταν Πρόεδρος τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸ 1984 ἕως τὸ 1994.

Γεννήθηκε στὴ Στουτγάρδη τὸ 1920 ὡς υἱὸς τοῦ διπλωμάτη Ernst von Weizsäcker καὶ ἐγγονὸς τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς Βυρτεμβέργης Karl Hugo von Weizsäcker. Σὲ ἡλικία 17 ἐτῶν τελείωσε τὸ Goethe-Gymnasium στὸ Βερολίνο καὶ ἀκολούθως σπούδασε ἱστορία καὶ φιλοσοφία στὴν Ὁξφόρδη καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Grenoble (Γαλλία). Μετὰ τὴ λήξη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου σπούδασε νομικὲς ἐπιστῆμες στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Göttingen, ὅπου καὶ ἀνακηρύχθηκε Δρ. Νομικῆς τὸ 1955 ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς διατριβῆς μὲ τὸν τίτλο *Der faktische Verein* (Τὸ ἐν τοῖς πράγμασι σωματεῖο).

Στὴ συνέχεια ἐργάσθηκε ὡς νομικὸς σύμβουλος σὲ διάφορες βιομηχανικὲς καὶ φαρμακευτικὲς ἐταιρεῖες καθὼς καὶ σὲ τράπεζες.

Παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ μέσα ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ κόμματος τῆς Χριστιανο-Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως (CDU), ἐκλεγόμενος μέλος τοῦ Bundestag ἀπὸ τὸ 1966 μέχρι τὴν ἐκλογή του ὡς Κυβερνῶντος Δημάρχου τοῦ Δυτικοῦ Βερολίνου τὸ 1981 καὶ στὴ συνέχεια (τὸ 1984) ὡς Προέδρου τῆς Δυτικῆς Γερμανίας. Εἶχε τὴν τύχη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προεδρικῆς του θητείας, καὶ συγκεκριμένα στὶς 3 Ὀκτωβρίου 1990, νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπανάσταση τῆς Γερμανίας μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τοῦ ἐδάφους τῆς Λαοκρατικῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας στὴν Ὁμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας καὶ ἔτσι νὰ γίνῃ ὁ πρῶτος Πρόεδρος τῆς ἐπανενω-

μηνής Γερμανίας. Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι τις 30 Ιουνίου 1994, όποτε και έληξε ή θητεία του.

Κατά την πολιτική του σταδιοδρομία ό von Weizsäcker λειτούργησε ένωτικά και συμφιλιοτικά, με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στον γερμανικό λαό και να τυγχάνει καθολικής αναγνωρίσεως σε διεθνές επίπεδο. Είναι ένδεικτικό ότι κατά την έκλογή του ως Προέδρου τής Γερμανίας τó 1984 ύπερψηφίστηκε και από τó σοσιαλδημοκρατικό κόμμα τής αντιπολίτευσης κατόπιν σχετικής είσηγήσεως τού τότε άρχηγού του Willy Brandt.

Υπήρξε ύπέρμαχος τής σύναψης σχέσεων και τού διαλόγου με τή Σοβιετική Ένωση και τήν τότε Λαοκρατική Δημοκρατία τής Γερμανίας.

Στήν έντυπωσιακή όμιλία του τής 8ης Μαΐου 1985, για τήν 40ή επέτειο από τή λήξη τού Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κατήγγειλε τήν εϋθύνη τής χιτλερικής κυβέρνησης για τήν έκρηξη τού πολέμου, τις ύποδουλώσεις λαών, τήν αίματοχυσία, τά φοβερά αντίποινα και καυτηρίασε με δριμύτητα τó έν ψυχρώ όλοκαύτωμα έξι έκατομμυρίων Έβραίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τήν επίσκεψή του στην Ελλάδα δέν παρέλειψε να καταθέσει στέφανο στο μνημείο τής Καισαριανής, εκεί όπου τά SS και ή Gestapo δολοφονούσαν τούς Έλληνες πατριώτες κατά τήν Κατοχή.

Έκτος από πολιτικός, ύπήρξε και συγγραφέας πολλών ύψηλού επιπέδου έργων, στα όποια είναι έναργώς παρούσες οι ιδέες τής δημοκρατίας, τής πνευματικότητας και τής χριστιανικής ήθικης. Διακήρυξε ότι ό πολιτισμός αποτελεί τή βάση τής πολιτικής και τής οικονομίας και ότι είναι ή ίδια ή ουσία τού αντικειμένου τής Πολιτικής. Υποστήριξε ότι οι έθνικοί πολιτισμοί τής Εϋρώπης είναι παραλλαγές ένός ένιαίου πολιτισμού που άνήκει σε όλους τούς Εϋρωπαίους. Έπισήμανε ότι ό εϋρωπαϊκός πολιτισμός είχε τή δημιουργική δύναμη να άφομοιώσει ξένα στοιχεία και να εμπλουτισθει από αυτά. Πίστευε ότι ή κατανόηση και ή αναγνώριση τής αξίας των άλλότριων πολιτισμών είναι ή βασιλική όδός για τήν άσκηση ειρηνικής έξωτερικής πολιτικής, γιατί όποιος κατανοεί τόν πολιτισμό τού γείτονα, παύει να τόν βλέπει ως ξένο ή άκόμη και ως έχθρό.

Θρηνοϋμε σήμερα τήν άπώλεια ένός μέγιστου εϋρωπαϊού ήγέτη, ό όποιος δέν ύπήρξε μόνο σημαντικός πολιτικός αλλά και μεγάλου κύρους διανοητής».

Η Όλομέλεια τηρεί ένός λεπτού σιγή εις μνήμην τού έκλιπόντος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2015

ΧΡΟΝΟΣ, ΧΩΡΟΣ, ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Οί λέξεις χρόνος, χώρος, κόσμος εκφράζουν κάτι αδήριτα σχετικό με τον άνθρωπο, καθώς τὸ κάτι αὐτὸ ἐνέχει τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου, ὑπερβατικὰ ἔστω. Καὶ συμβαίνει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει καθημερινὸ βίωμα τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ χώρου τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ περιεκτικοῦ τῆς κόσμου, καὶ τόσο καθημερινὸ μάλιστα, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καὶ τὴ νόηση τῆς οὐσίας τῶν τριῶν αὐτῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς του. Ἡ φιλοσοφία ὁμως ἀπαιτεῖ ἔλλογη διερεύνηση τῶν πάντων.

Χρόνος, χώρος, κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ εἴ τι ἄλλο συναποτελοῦν τὸ Σύμπαν. Ἄξιζει νὰ διαλογισθοῦμε γιὰ τὴν ἀλληλουχία τους ἢ καὶ γιὰ τὴν «οὐσία» καὶ τὴν ἀξία τοῦ καθενός.

Τὸ ἐγχείρημα εἶναι ὄχι εὐκόλο. Ἡ γλώσσα δὲν μᾶς παρέχει πάντοτε πρόσφορες λέξεις, καθὼς τὸ θέμα ὑπερβαίνει συχνὰ τὰ καθιερωμένα.

Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει μέσα καὶ ἀντίκρου στὸν κόσμο. Ὁ κόσμος ὑπάρχει σὲ χώρο καὶ σὲ χρόνο, ἐνῶ ἐνταγμένος εἶναι ὁ χώρος στὸν χρόνο. Ὑπάρχει ἄρα ὁ ἄνθρωπος καὶ σὲ χρόνο καὶ σὲ χώρο. Ἡ σχέση ὁμως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολλαπλὴ καὶ ἀντίρροπη, ὄχι μόνο πρὸς τὸν κόσμο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν χρόνο καὶ πρὸς τὸν χώρο.

Εἶναι ὁ ἄνθρωπος γέννημα καὶ στοιχεῖο τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἀποκτάει ἀντίληψη τοῦ κόσμου καί, μερικῇ ἔστω, βαθύτερη γνώση του, ἀρύεται ἀπὸ αὐτὸν ἐφόδια ζωῆς, ἐπιφέρει μεταβολές στὴ σύστασή του, συγχροτεῖ ἐντὸς του καὶ συντηρεῖ κοινωνία, εἰσφέρει σ' αὐτὴν πολιτισμό.

Γεννιέται ο άνθρωπος και τελειώνει τη ζωή του σε όρισμένο χρόνο· προβαίνει σε μέτρηση του χρόνου· σχεδιάζει δράση με αναφορά προς ανάγκες σε μελλοντικές στιγμές· θυμάται και ανιστορεί συμβάντα σε περασμένες στιγμές. Ο συγκεκριμένος χρόνος, ο πρόσφορος για όρισμένη δράση, ονομάζεται καιρός.

Αλλά και σε όρισμένο χώρο γεννιέται και τελειώνει τη ζωή του ο άνθρωπος. Έχει αντίληψη άμεση του συγκεκριμένου χώρου· και, όταν χρειάζεται, προβαίνει σε μέτρησή του, χρήσιμη και προς αξιοποίηση δυνατοτήτων για όρισμένη δράση.

Ο χρόνος και ο χώρος δεν έχουν τέλος ούτε αρχή. Έχουν τέλος και αρχή όσα υπάρχουν σε χρόνο και σε χώρο, κατά συνάρτηση προς συγκεκριμένο χρόνο και συγκεκριμένο χώρο. Και απλώς εμφανίζονται οι δύο αυτοί να έχουν αρχή και τέλος, τήν ίδια και το ίδιο με αυτά.

Ός παρόν ο χρόνος ενέχει την ύπαρξη του ανθρώπου και την ατελείωσή του, καθώς και τη γνωσιακή ενέργειά του και τον πρακτικό διαλογισμό του και την εκτέλεση των πράξεων, την έμπνευση προς δημιουργία, τις επιθυμίες, τα συναισθήματα· ως παρελθόν προσφέρεται για κατάταξη των γεγονότων, ως μέλλον για διάταξη ενεργειών ή και για πρόβλεψη καταστάσεων.

Ο άνθρωπος κινείται με πρωτοβουλία του από σημείο σε άλλο σημείο του χώρου, καθώς ο χώρος είναι σταθερός. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον χρόνο, δηλαδή ο άνθρωπος δεν έχει τη δυνατότητα να κινηθεί με πρωτοβουλία του από μια στιγμή σε άλλη στιγμή του χρόνου, ούτε προς το μέλλον ούτε προς το παρελθόν. (Παράδειγμα: έχω τη δυνατότητα να μεταβώ στην όχθη του Ίλισου, όχι όμως να μεταβώ σ' αυτήν και τότε πού εκεί φιλοσοφούσε ο Σωκράτης. Παράδειγμα: Δεν έχω τη δυνατότητα να μετάσχω τώρα στην αύριανή έορτή, πρέπει να περιμένω την έλευσή της αύριο). Μόνο με τη σκέψη έχει ο άνθρωπος τη δυνατότητα να στραφεί προς στιγμές και του παρελθόντος χρόνου ή και του μέλλοντος. Έξ' άλλου, ο άνθρωπος, είτε κινείται είτε δεν κινείται σε όρισμένο χώρο, οίονει μεταφέρεται, με τη ροή του χρόνου, δίχως πρωτοβουλία ή και δίχως συνείδησή του, από το παρόν σε μελλοντικές στιγμές, καθιστάμενες παρόν γι' αυτόν και στη συνέχεια παρελθόν.

Η ένυπαρξία του ανθρώπου στον κόσμο, δηλαδή καθώς είναι ο άνθρωπος γέννημα και στοιχείο του κόσμου, αλλά και άδηριτα έξαρτάται από αυτόν για τη διατροφή του και την εκπλήρωση άλλων επίσης βιοσυντηρητικών αναγκών του, συνεπιφέρει αντίστοιχη άνελευθερία του. Η άν-

τίκρου τοῦ κόσμου ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνέχει ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του, θαυμάσιου χαρίσματος, διακριτικοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ζῶα, πηγῆς τοῦ ἐξαισίου μεγαλείου του, μοναδικοῦ στὴ σύσταση τοῦ κόσμου. Μὲ χρῆση τῆς ἐλευθερίας, στὴ ριζικὴ αὐτὴ ἔννοιά της, ὁ ἄνθρωπος καὶ διακινεῖται κατὰ βούληση ἀπὸ σημεῖο σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χώρου.

Ὁ χρόνος εἶναι κάτι μὴ ἀντιληπτό μὲ τίς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι συναισθητὸς κάπως ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο «ζὺν ὅλη τῆ ψυχῆ», ὥστε καὶ νὰ κατορθώνεται ἡ μέτρησή του, βοήθημα γιὰ τὴ μεθοδευμένη δράση τοῦ ἀνθρώπου στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον ἢ καὶ γιὰ τὴν μὲ ἀκρίβεια γνῶση τῶν γεγονότων καὶ τῶν καταστάσεων στὸ παρελθόν.

Ὁ χῶρος, ὁ συγκεκριμένος, δηλαδὴ ὀρισμένο πάντοτε μέγεθος χώρου, εἶναι ἀντιληπτὸς κάπως ἀπὸ τὴν ὄραση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ προσφέρεται γιὰ μέτρηση ἀπὸ τὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ βοηθεῖ τὴ σπουδαία δράση του μὲ χρῆση τῶν προκείμενων δυνατοτήτων πρὸς δράση ὀρθή.

Ἡ ἐνυπαρξία τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀρισμένο χρόνο καὶ σὲ ὀρισμένο χῶρο πάντοτε, ἡ ἀνάγκη ἄρα τοῦ χρόνου καὶ χώρου πρὸς τέλεση τῆς ζωῆς του, ἔχει καὶ τὴ συνέπεια νὰ λειτουργοῦν στὴν κοινωνία χρόνος καὶ χῶρος σὰν οἰκονομικὰ ἀγαθὰ. Τὸ οἰκόπεδο, γιὰ παράδειγμα, ἢ τὸ ἀγροτεμάχιο, συγκεκριμένος χῶρος, ἔργειος, εἶναι οἰκονομικὸ ἀγαθό. Ὁ χρόνος ἐργασίας, δηλαδὴ ἡ ἐργασία ὀρισμένης διάρκειας, εἶναι καὶ αὐτὸς οἰκονομικὸ ἀγαθό, ὥστε καὶ νὰ ὑπάρχουν ὠράρια ἐργασίας καὶ μισθολόγια.

Ὁ χρόνος ὅμως, καὶ ὁ χῶρος, εἶναι ὅχι ἀπλῶς κάτι συναρτημένο μὲ τὴν ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ πρὶν ὑπάρξει τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὁ τότε κόσμος ὑπῆρχε σὲ χρόνο καὶ σὲ χῶρο. Καὶ ἴσως πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος ὑπερβαίνουν τὴν ὑπαρξῆς τοῦ κόσμου· καθὼς αὐτὴ ἐνέχει κάπως χρόνο καὶ χῶρο σὰν διαστάσεις της, δηλαδὴ ὅπως καθορίζεται ἀπὸ χρόνο ἢ διάρκειά της καὶ ἀπὸ χῶρο ἢ ἔκτασή της.

Πέραν ἀπὸ τὸν κόσμο εἶναι τὸ χάος, ἄβυσσος γιὰ τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τέλος γιὰ τὸ συναίσθημα καὶ τὴ φαντασία του.

Ἡ ἐνεργὸς πρὸς τὸν κόσμο σχέση τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο κι ἂν μοιάζει κάποτε μὲ χαομαχία, δὲν εἶναι ὅμως χαοβασία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ χάρισμα νὰ συλλαμβάνει τὰ ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου ὑπερκόσμια ἢ προκόσμια, ἰδέες ἢ αὐτὸ ὃ ἐστὶν κατὰ Πλάτωνα, ἀξίες στὴν ὀρολογία νεωτέρων φιλοσόφων· καὶ ὀδηγημένος ἀπὸ αὐτὰ προβαίνει σὲ δράση ὀρθή καὶ σὲ δημιουργία. Μεταξὺ ἄρα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν ἐνεργοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται ὁ ὑπερκό-

σμος τῶν ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου ἰδεῶν εἶτε ἀξιῶν, ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο σὲ χρόνο καὶ σὲ χῶρο. Ἔχει ἐξ ἄλλου ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀνακαλύπτει καὶ νὰ χειρίζεται ὀρθὰ τὶς ἤδη στὴν ἐξω-ανθρώπινη πραγματικότητα ὑπάρχουσες δυνατότητες πρὸς δράση, ἐπιτευκτική τοῦ σκοποῦ της. Ἡ κατασκευή, γιὰ παράδειγμα, μιᾶς γέφυρας κατορθώνεται καὶ ὑπάρχει ὡς κάτι καινούργιο στὴ Φύση, καθὼς ὁ ποιητικὸς νοῦς κάποιου ἀνθρώπου ἔχει ἀνακαλύψει καὶ πραγματώσει τὶς ὑπαρκτὲς δυνατότητες, νὰ συναρμολογηθοῦν καὶ ἀλληλοστηριχθοῦν ὀρισμένα ὑλικά, ὥστε νὰ στέκουν στὸν ἀέρα ἐπάνω ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ. Τὶς δυνατότητες αὐτὲς δὲν τὶς ἔπλασε ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ μηδενός, ἀπλῶς τὶς ἀνακάλυψε καὶ τὶς πραγματώσε. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἔργο τῆς ἐλευθερίας του.

Ἡ δράση τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι πάντοτε ὀρθή, ἀλλὰ, εἶτε ὀρθή εἶτε σφαλερή, ἀκόμη καὶ ἡ κακουργική, συναποτελεῖ τὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ δημιουργική δράση τῶν ἀνθρώπων, ἐντὸς κοινωνίας ἐξ ἄλλου, ποὺ εἰσφέρει στὸν κόσμο κάτι ἄξιο καὶ εἰσάγει κάτι καινούργιο, ὅ,τι ὀνομάζεται πολιτισμός, ἐνέχει ἀνταύγεια τῶν ὑπερκόσμιων ἀξιῶν εἶτε ἰδεῶν.

Ἔχει καὶ ὁ κόσμος τὴν ἰδική του, ὄχι ἀπὸ δράση τοῦ ἀνθρώπου, Ἱστορία, μὲ συνέπειες ὅμως κάποτε καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἐναλλαγὲς τοῦ κλίματος, οἱ μεταπτώσεις τῆς θερμοκρασίας, οἱ σεισμοὶ καὶ οἱ κατακλυσμοί, οἱ βροχοπτώσεις καὶ ἡ ἀνομβρία, καὶ στὴ θάλασσα, οἱ τρικυμίες, καὶ εἴ τι ἄλλο, συναποτελοῦν τὴν Ἱστορία τοῦ κόσμου χωρὶς τὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου.

Αὐθεντική ὅμως Ἱστορία εἶναι ἡ ἐνυπαρξία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους στὸν κόσμο, ἐνταγμένη σὲ πολὺν χρόνο καὶ σὲ μέγαν χῶρο, μὲ τὴ μεγαλουργία καὶ τὴν πολυπάθεια τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὶς ὥρες των εὐδαιμονίας εἶτε καθημερινότητας· καὶ ὄχι ἀπλῶς καθὸ ἄθλος καὶ τρόπαιον τῆς ἐλευθερίας των καὶ ἀνταύγεια θεσπέσια τῶν ἰδεῶν εἶτε ἀξιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποκείμενη στὸν Νόμο τῆς Ἀνάγκης ἢ καὶ στοὺς ριπτασμοὺς τῆς Τύχης, ὡς σύνθεμα πλούσιον μεγαλείου καὶ ἀθλιότητος, καὶ προσπάντων ὡς ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὸ ἐξάισιον θαῦμα τῆς ζωῆς.

Ὡς λειτουργοὶ τῆς αὐθεντικῆς Ἱστορίας πρέπει νὰ συναισθανόμαστε καὶ ἡμεῖς σεμνοὶ δαδοῦχοι τοῦ Πνεύματος ὑπὸ τὴ στέγη τῆς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καταπιστευμένης στὴ φροντίδα μας καὶ στὴν εὐθύνη μας Ἀκαδημίας.

Ἐρρωσθε καὶ χαίρετε.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2015
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΝΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Πρὶν ἀπὸ 201 χρόνια μιὰ μυστική ὀργάνωση, ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἰδρύεται στὴν Ὀδησσὸ ἀπὸ τρεῖς Ἑλληνας ἐμπόρους, ποὺ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας.

Αὐτὴ ἡ σχεδὸν λησμονημένη σήμερα τριανδρία ἐργάστηκε δραστήρια, καί, παρὰ τὴν ἀρχικὰ περιορισμένη ἐπιτυχία τῶν ἐνεργειῶν της, κατὰφερε νὰ δημιουργήσει ἐπαναστατικὲς ἐστίες ἀπὸ τὴ Μακεδονία ἕως τὴν Κρήτη. Παράλληλα, εἶχε προσπαθήσει νὰ μύσει –καὶ τὸ κατόρθωσε– ἀξιόλογο ἀνθρώπινο δυναμικὸ, ἐνῶ εἶχε ἀναθέσει τὴν ἀρχηγία τῆς Ἐταιρείας στὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, ποὺ, ἂν καὶ ἀπέτυχε σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821, μετέφερε τὴ φλόγα τοῦ Ἀγώνα στὴν Πελοπόννησο, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ σὲ ἀρκετὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Μέσα στὴν ἐπόμενη διετία οἱ Ἑλληνας κατατρόπωσαν τὰ στρατεύματα τοῦ Σουλτάνου Μαχμουτ Β΄, ὀργανώθηκαν πολιτικὰ καὶ συνέστησαν προσωρινὴ κεντρικὴ διοίκηση.

Στὸ μεταξὺ τὸ σαράκι τῆς διχόνοιας εἶχε ἀναφανεῖ καὶ κατέτρωγε τὰ σπλάχνα τοῦ ἐπαναστατημένου Ἑλληνισμοῦ.

Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστά. Οἱ μικροφιλοδοξίες, ἡ ἀρχομανία, οἱ μωροφιλοδοξίες, οἱ προσωπικοὶ ἀνταγωνισμοί, οἱ ἀνθρώπινοι ἐγωισμοὶ πρυτάνευαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποσκάπτουν τὶς προσπάθειες γιὰ ἀναγέννηση, καὶ τὸ σκάφος τοῦ ἔθνους νὰ κλυδωνίζεται. Τελικὰ, καὶ μὲ τὴν ἀνάμιξη τῶν ζένων, ποὺ παρενέβαιναν πάντοτε, μὲ κριτήριο τὸ δικό τους ὄφελος, ἐκμε-

ταλλευόμενοι στο έπακρο τὰ σφάλματά μας καταφέραμε, με τεράστιες θυσίες, νὰ κατακτήσουμε τὴν πολυπόθητη Ἀνεξαρτησία καὶ Ἐλευθερία μας.

Γιατί, ἀλήθεια, ἕνας τόσο εὐφυῆς λαός, ὅπως οἱ Ἕλληνες, νὰ μὴ μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν τρομακτικὴ, τὴν καταλυτικὴ ἰσχὺ τῶν μεταξὺ μας ἀνοήτων ἀντιπαλοτήτων; Γιατί νὰ μὴν ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ ὑπερβαίνουμε τὸν ἑαυτὸ μας σὲ κρίσιμες, προπάντων ἱστορικές, στιγμές, νὰ παραμερίζουμε τὶς διαφορὲς μας, νὰ ὁμονοοῦμε καὶ νὰ συνεργαζόμαστε πρὸς ὄφελος τῆς πατρίδος; Γιατί νὰ ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ξένη διαιτησία, τὴν ὁποία διὰ λόγων ἀποστρεφόμεσθε, ἀλλὰ δι' ἔργων ἐπιδιώκουμε;

Σὲ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πιστεύω ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ ἐμᾶς μπορεῖ νὰ δώσει καὶ ἀπὸ μὴν ἀπάντησι. Τὸ οὐσιῶδες ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μπολιάζουμε τὸ ἔθνος καί, ἰδίως τοὺς νέους μας, μὲ τὸ μικρόβιο τοῦ διχασμοῦ. Μελετώντας τὶς πτυχὲς τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 θεωρῶ ὅτι μπορούμε εὐχερῶς, ὅλοι μας, νὰ καταλήξουμε στὰ ἴδια συμπεράσματα.

Καὶ τώρα καλῶ στὸ βῆμα τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κύριο Νικηφόρο Διαμαντοῦρο γιὰ νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν πανηγυρικὸ τῆς Ἡμέρας μὲ θέμα: «Ὁ Ἀγώνας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας: Μιὰ Μακροϊστορικὴ Προσέγγιση».

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ:
ΜΙΑ ΜΑΚΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐορτάζει σήμερα τὴν 194ῃ ἐπέτειο τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοὺς συναδέλφους μου γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαναν, καλώντας με νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιον ἐνὸς διακεκριμένου ἀκροατηρίου ὀρισμένες σκέψεις με ἀφορμὴ τὴ μείζονος σημασίας γιὰ τὴ νεότερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας αὐτὴ ἐπέτειο. Νὰ εὐχαριστήσω ἐπίσης καὶ ὅλους ἐσᾶς γιὰ τὴν παρουσία σας σὲ αὐτὸν τὸ μεγαλοπρεπὲς χῶρο, ἡ ὁποία με τιμᾷ ἰδιαίτερα.

Ἐπιθυμία μου εἶναι νὰ προσεγγίσω τὸ θέμα μου μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία ποὺ παρέχουν γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας μιᾶς χώρας τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα καὶ οἱ προσεγγίσεις τόσο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν γενικότερα ὅσο καί, εἰδικότερα, τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀποτελεῖ προνομιακὸ χῶρο τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ πνευματικῆς μου ἐνασχόλησης ἐδῶ καὶ πέντε πλέον δεκαετίες.

Μιὰ πρώτη, προκαταρκτικὴ παρατήρηση στὴν ὁποία θὰ ἤθελα νὰ προβῶ ἀφορᾷ τὴν εὐρύτερη σημασία τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων ὡς κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ πολιτισμικῶν φαινομένων. Γιὰ νὰ τὸ διατυπώσω ἐλαφρῶς διαφορετικά, τὸ ἐρώτημα ποὺ ἐπιθυμῶ νὰ διερευνήσω ἐν συντομίᾳ ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ λειτουργία τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων, ἰδίως, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, τῶν ἐθνικῶν. Ἐπισημαίνω ἀμέσως ὅτι τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχει κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἱστορίας ὅσο καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως δὲ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας. Κοινὴ διαπίστωση πολλῶν ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοὺς ὁποίους ἔχει ἀπασχολήσει τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὅτι οἱ ἐπέτειοι καὶ οἱ ἐπετειακὲς ἐκδηλώσεις λειτουργοῦν ὡς ἰσχυροὶ μηχανισμοὶ διαχείρισης, ἀναπαραγωγῆς ἀλλὰ καὶ κατασκευῆς τῆς συλλογικῆς μνήμης μιᾶς κοινωνίας. Ὑπὲρ αὐτὴν τὴν ἔννοια ἀποκτοῦν καὶ διατηροῦν διαχρονικὰ μιὰ ἰσχυρὴ παιδευτικὴ διάσταση, λειτουργώντας ὡς μέρος τοῦ ἰδεολογικοῦ ὅπλοστασίου, μέσῳ τοῦ ὁποίου μιὰ κοινωνία καὶ οἱ ἐπιμέρους κοινωνικοί, πολιτικοὶ καὶ πολιτισμικοὶ της φορεῖς υἱοθετοῦν δημόσιες πολιτικὲς κοινωνικοποίησης

πού άποσκοποῦν στὴ διαμόρφωση, τὴν προαγωγή καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς εἰκόνας τοῦ συλλογικοῦ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων πού τὴ στηρίζουν¹.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ εὐρύτερο ἀναλυτικὸ πλαίσιο, θὰ διέκρινα δύο τύπους ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων: τὴν πρώτη καὶ συνηθέστερη χαρακτηρίζει κατ' ἐξοχὴν μιὰ ἐορταστικὴ ἢ πανηγυρικὴ λογικὴ πού κατατείνει στὴν ἐνίσχυση, ἐπιβεβαίωση καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀναπαραγωγή τῶν κατεστημένων ἀφηγημάτων. Στόχος τῆς λογικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἐμπέδωση τῆς συλλογικῆς μνήμης, μέσα ἀπὸ τὴν προσφυγὴ στὰ συναισθήματα, τὴν ἔξαρση καὶ τὴν ἀνάταση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ ἐορτασμὸς μιᾶς ἐπετείου πληροῖ τὸν παιδευτικὸ του σκοπὸ, ἐνδύμενος ἠθικὰ συναισθήματα ἱκανὰ νὰ συμβάλουν καταλυτικὰ στὴν προαγωγή ἠθικῶν δεσμῶν ἀλληλεγγύης πού ἐνισχύουν θετικὰ τὸ ἀφήγημα, ἔθνικὸ ἢ ἄλλο, τὸ ὁποῖο ὑπηρετοῦν. Ἐπισημαίνω, τέλος, ὅτι ἡ σύλληψη αὐτὴ τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο ὑπόδειγμα στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν συγχρόνων κρατῶν καὶ ἐκφράζει μὲ γλαφυρότητα τὴ ρομαντικὴ διάσταση τῆς λογικῆς τοῦ ἔθνους-κράτους².

Ὁ δεῦτερος τύπος ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων, στὸν ὁποῖο ἐπιθυμῶ στὴ συνέχεια νὰ ἐστιάσω τὴν προσοχή μου, ἐδράζεται περισσότερο σὲ αὐτὸ πού θὰ χαρακτηρίζω ὡς μιὰ ἀναστοχαστικὴ ἢ πιὸ «ἐγκεφαλικὴ» προσέγγιση, κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὁποίας εἶναι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς σχετικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὰ γεγονότα πού μελετῶνται καὶ ἡ προδιάθεση γιὰ κριτικὴ διερεύνηση καὶ ἐπιανεξέταση τῶν μηχανισμῶν κατασκευῆς, ἀποκρυστάλλωσης καὶ ἐμπέδωσης τῆς συλλογικῆς μνήμης. Ἡ ἀναστοχαστικὴ προσέγγιση ἀποσκοπεῖ ἀφενὸς στὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν γενεσιουργῶν συνθηκῶν

1. Γιὰ ἓνα συλλογικὸ τόμο πού πραγματεύεται, κατὰ τρόπο διεισδυτικὸ καὶ ὀξυδερκῆ, τὴ θεματικὴ αὐτὴ ἀπὸ διαχρονικὴ ἀλλὰ καὶ διεπιστημονικὴ ὀπτικὴ γωνία, βλ. JOHN R. GILLIS (ἐπιμ.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton/NJ 1996.

2. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων στὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικότερα γιὰ αὐτὸ τῶν ἔθνικῶν ἐπετειῶν, βλ. ἐνδεικτικὰ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Γιορτάζοντας τὸ ἔθνος: ἔθνικες ἐπέτειοι στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα, σέ: ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ (ἐπιμ.), *Ἀθέατες ὄψεις τῆς ἱστορίας. Κείμενα ἀφιερωμένα στὸν Γιάνη Γιαννουλόπουλο*, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2012, σ. 181-210.

τῆς συλλογικῆς μνήμης, ἀφετέρου στὴν ἀποτίμηση τῆς διαχρονικῆς τῆς ἐπιρροῆς στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔθνικοῦ ἢ ἄλλου ἀφηγήματος καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τῆς σημασίας τῆς γιὰ τὸ παρὸν καί τὸ μέλλον τῆς ἐμπλεκόμενης κοινωνίας.

Μὲ τὴ σειρά τῆς, μιὰ τέτοιου εἴδους προσέγγιση, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀναστοχαστικῆς λογικῆς ποὺ τὴ διακρίνει, προάγει τὴν ἐνδοσκοπήση, συμβάλλει στὴν ἀνάπτυξη αὐξημένης ἐγρήγορης, καλλιεργεῖ τὴν ἐνσυναίσθηση, πριμοδοτεῖ τὸ διάλογο καί, μέσῳ ὄλων αὐτῶν, καθιστᾶ εὐχερέστερη τὴν πορεία πρὸς τὴν ἀτομικὴ καί συλλογικὴ αὐτογνωσία. Τέλος, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς μεγαλύτερης δυνατότητας γιὰ ἀφαιρετικὲς προσεγγίσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀναστοχαστικὴ δυναμικὴ καί διαδικασία, ὁ τύπος αὐτὸς τῆς κατανόησης τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη καί ἀνάλυση τοῦ φαινομένου ποὺ ἐκφράζουν τέτοιου εἴδους ἐκδηλώσεις, καθιστώντας ἔτσι εὐχερέστερο τὸν ἐντοπισμὸ τῶν γενικότερων χαρακτηριστικῶν ποὺ ἀφενὸς διευρύνουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο καί ἀφετέρου συμβάλλουν στὴ διαδικασία δυναμικῆς θεωρητικοποίησής του³.

Σπεύδω νὰ ἐπισημάνω ὅτι καί οἱ δύο αὐτοὶ τύποι προσέγγισης καί κατανόησης τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων ἔχουν τὴ χρησιμότητά τους. Ἡ δὲ ἐπιλογή τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου συναρτᾶται σὲ μέγιστο βαθμὸ μὲ τὶς πολιτικές, κοινωνικὲς καί πολιτισμικὲς συνθῆκες ποὺ περιβάλλουν μιὰ ἐπετειακὴ ἐκδήλωση, μὲ τοὺς στόχους ποὺ θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ, ἀλλὰ καί μὲ τὴ σύνθεση καί τὴν ποιότητα τῶν ἀκροατηρίων στὰ ὁποῖα ἀπευθύνεται. Ὁ πρῶτος τύπος προσφέρεται πολὺ περισσότερο γιὰ πολυπληθῆ καί μαζικὰ ἀκροατήρια, ὅπου ἡ συναισθηματικὴ φόρτιση στὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐπετείου

---

3. Ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀναστοχασμοῦ καί γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες εἶναι ἐκτενής, ἰδιαίτερα δὲ στὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία καί τὴν κοινωνιολογία. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία, βλ. ἐνδεικτικὰ TALAL ASAD (ed.), *Anthropology and the Colonial Encounter*, Prometheus, Amherst/NY 1973, καί, εἰδικότερα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, MICHAEL HERZFELD, *Anthropology through the Looking-Glass. Cultural Ethnography at the Margins of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1987. Τέλος, γιὰ τὴν κοινωνιολογία, βλ., καί πάλι ἐνδεικτικὰ, PIERRE BOURDIEU, *Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago University Press, Chicago 1992.

ἀποτελεῖ τὸ συνήθη κανόνα. Ἀντιθέτως, ὁ δεύτερος τύπος προσιδιάζει, κατ' ἀρχήν, σὲ ὀλιγομελέστερα καὶ πολὺ συχνὰ ἀϋξημένου μορφωτικοῦ ἐπιπέδου ἀκροατήρια, τὰ ὁποῖα εἶναι, ἐν πολλοῖς, πιὸ δεκτικὰ σὲ ἀναστοχαστικοῦ τύπου προσεγγίσεις καὶ ἀναλύσεις.

Γιὰ τρεῖς κυρίως λόγους ἐπέλεξα τὸ δεύτερο αὐτὸ τύπο προσέγγισης τῶν ἐπετειακῶν φαινομένων γιὰ τὴ σημερινὴ ἐκδήλωσή. Ἄφενός, γιατί θεωρῶ ὅτι ἡ προσφυγὴ σὲ μιὰ ἀναστοχαστικοῦ τύπου ἄσκηση μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς θετικὸ πολιτισμικὸ ἀντίβαρο στὴν κυρίαρχη λογικὴ τῆς τρέχουσας ἱστορικῆς συγκυρίας, τῆς τόσο συναισθηματικὰ φορτισμένης καὶ τόσο ἐπιρρεποῦς στὴ χρῆση τοῦ ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ, τόσο στὸ δημόσιο ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ λόγο. Ἀφετέρου, διότι μιὰ ἀναστοχαστικοῦ τύπου προσέγγιση προσιδιάζει στὴ φυσιογνωμία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὡς ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ στὸ κοινὸ πὸ ἐπιλέγει νὰ παρευρεθεῖ σὲ μιὰ τέτοια ἐκδήλωση. Ὁ τρίτος λόγος ἐπιλογῆς αὐτῆς τῆς προσέγγισης, τέλος, προκύπτει ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι πλησιάζει ταχύτατα ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἑλλάδα θὰ κληθεῖ νὰ ἐφορτάσῃ τὴ διακοσιοστὴ ἐπέτειο τῆς ἑναρξῆς τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας της. Καί, κατὰ τὴν ἀποψή μου, μιὰ τόσο ἰδιαίτερης σημασίας ἐπέτειος προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ ἀναστοχαστικὲς προσεγγίσεις καὶ γιὰ μακροσκοπικοῦ τύπου ἀναλύσεις ἱκανὲς νὰ ἐντάξουν τὸ διερευνώμενο θέμα σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ καί, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, νὰ συμβάλουν στὴν πληρέστερη κατανόησή του.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπιτρέψτε μου μιὰ θεωρητικὴ παρέμβαση. Γιὰ λόγους μεθοδολογικούς, ἐπιθυμῶ νὰ εἰσαγάγω στὴν παρουσίασή μου δύο ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα, δύο εὐρετικὲς κατασκευές, πὸ θεωρῶ ὅτι διευκολύνουν τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς προσέγγισης πὸ σᾶς προτείνω. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴν ἔννοια τῆς «κρίσιμης διασταύρωσης». Ὁ ὅρος αὐτός, πὸ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μεταπολεμικὰ καὶ ἰδίως κατὰ τὶς δεκαετίες μετὰ τὸ 1960, ἔγινε πιὸ πρόσφατα, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990, ἀντικείμενο συστηματικῆς θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ προσανατολισμένη πολιτικὴ ἐπιστήμη.

Ὡς ἀναλυτικὸ ἐργαλεῖο, ἡ κρίσιμη διασταύρωση παραπέμπει στὶς ἐκτροχιαστικὲς καὶ ἀναπροσανατολιστικὲς ἐπιπτώσεις πὸ ἔχει γιὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ πορεία μιᾶς κοινωνίας, καὶ ἰδίως τοῦ θεσμικοῦ της πλαισίου, ἢ συνάντηση μιᾶς κατεστημένης καὶ κυρίαρχης τάξης πραγμάτων μὲ νέες δυνάμεις πὸ ἐκλύονται ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ γεγονός μεζίζονος, ὅπως ἐκ τῶν

ύστερων αποδεικνύεται, σημασίας. Ἡ χρήση καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία τοῦ ὄρου ἔχουν συνδεθεῖ μὲ θεωρητικὲς καὶ ἐπιστημολογικὲς προσεγγίσεις τῆς φύσης, τῆς δυναμικῆς ἀλλὰ καὶ τῶν μακροχρόνιων θεσμικῶν συνεπειῶν τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ὅπως εἶναι πρωτίστως ἡ ἀνάλυση τῆς «ἐξαρτημένης τροχιᾶς», στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθῶ ἀμέσως μετὰ, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία τοῦ χάους, ἡ ὁποία, μετὰξὺ ἄλλων, μελετᾶει τὴ συμπεριφορὰ δυναμικῶν συστημάτων ἰδιαίτερα εὐαίσθητων στὶς ἀρχικὲς συνθῆκες πού συνδέονται μὲ τὴ μεταγενέστερη ἐξέλιξη ἐνὸς φαινομένου ἢ μιᾶς κατάστασης⁴.

Ἡ σημασία τῆς κρίσιμης διασταύρωσης ἔγκειται στὴν εὐδιάκριτη κληρονομιά τὴν ὁποία δημιουργεῖ καὶ ἀφήνει γιὰ τὸ μέλλον. Μὲ ἄλλα λόγια, ἓνα γεγονός μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ὡς κρίσιμη διασταύρωση, ἐφόσον ὀδηγεῖ στὴν ἀνάδειξη μιᾶς νέας δυναμικῆς καὶ νέων κοινωνικῶν ὑποκειμένων καὶ συμβάλλει στὴ δημιουργία μιᾶς διακριτῆς ἱστορικῆς κληρονομιάς, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ μέχρι τότε κυρίαρχη τάξη πραγμάτων καὶ ἐπηρεάζει σημαντικὰ ἔως καὶ καταλυτικὰ τὴν περαιτέρω ἀναπτυξιακὴ πορεία μιᾶς κοινωνίας. Ἡ χρονικὴ διάρκεια μιᾶς κρίσιμης διασταύρωσης διαφέρει ἀναλόγως τῶν γεγονότων πού τὴν προσδιορίζουν καὶ συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν ταχύτητα τῆς ἀλλαγῆς τὴν ὁποία ἐπιφέρει. Ἔτσι, ἓνα βραχείας διάρκειας γεγονός μπορεῖ νὰ ἐκλύσει δυνάμεις ὑψηλῆς τάσης πού θὰ ὀδηγήσουν σὲ ταχύρρυθμη ἀλλαγὴ. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅμως, ἡ ἀλλαγὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει προῖόν μακρόσυρτων διαδικασιῶν πού καλύπτουν μερικὲς δεκαετίες. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως, ἡ κρίσιμη διασταύρωση ἀποτελεῖ ἔννοια ἀναλυτικὰ διακριτὴ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ κληρονομιά πού προκύπτει ἀπὸ αὐτὴν καὶ πού ἔχει ἱστορικὴ διάρκεια πολὺ μεγαλύτερῃ της.

Σπεύδω δὲ νὰ ἐπισημάνω (διότι θὰ μᾶς φανεῖ χρήσιμο στὴ συνέχεια) ὅτι, ἐφόσον ἡ νέα αὐτὴ ἱστορικὴ κληρονομιά λειτουργήσῃ ὡς πόλος ἑλξῆς γιὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ὑποκείμενα ἱκανὰ νὰ ἀντιπαρατεθοῦν μακροπρόθεσμα στοὺς ἐκπροσώπους τῆς προϋπάρχουσας κυρίαρχης τάξης πραγ-

---

4. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς κρίσιμης διασταύρωσης, βλ. SEYMOUR MARTIN LIPSET – STEIN ROKKAN, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, The Free Press, NY 1967, σ. 37-56 καὶ, ἰδίως, RUTH BERINS COLLIER – DAVID COLLIER, *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University Press, Princeton/NJ 1991, σ. 27-39.

μάτων, τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ δημιουργία ἑνὸς βαθέος ρήγματος, κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ ἢ καὶ πολιτισμικοῦ, ἱκανοῦ νὰ ἐπιβιώσει σὲ βάθος χρόνου καί, μέσα ἀπὸ τὶς περιοδικές του ἐξάρσεις καὶ τὶς συνακόλουθες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκρούσεις, νὰ ἐπηρεάσει καταλυτικὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη καὶ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι τῆς ἐμπλεκόμενης κοινωνίας.

Ἡ χρησιμότητα τῆς ἔννοιας τῆς κρίσιμης διασταύρωσης ἐκτείνεται καὶ στὴν ἀύξημένη δυνατότητα ποὺ παρέχει στὸν ἱστορικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ ἐπιστήμονα γιὰ ἀφαιρετικὲς καὶ συγκριτικὲς προσεγγίσεις, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση καὶ μελέτη σύνθετων ἱστορικῶν φαινομένων καὶ πολύπλοκων διαδικασιῶν κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ ἢ καὶ πολιτισμικοῦ μετασχηματισμοῦ. Ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἀξιολόγηση τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν μιᾶς κρίσιμης διασταύρωσης διευκολύνουν οὐσιαστικὰ τὴ συστηματικὴ σύγκριση τῶν δομικῶν συνιστωσῶν τῆς νέας ἱστορικῆς κληρονομιάς τόσο μὲ ἐκείνες τῆς προγενέστερης κυρίαρχης τάξης πραγμάτων ὅσο καὶ ἰδίως μὲ κρίσιμες διασταυρώσεις ποὺ ἔλαβαν χώρα σὲ προγενέστερες ἱστορικὲς στιγμὲς εἴτε τῆς ἴδιας κοινωνίας εἴτε ἄλλων κοινωνιῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καθιστᾷ ἐφικτὴ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ φαινομένου, καθὼς καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἰδεοτυπικῶν του στοιχείων, καὶ διευκολύνει συστηματικὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὴ θεωρητικοποίησή του.

Τέλος, καὶ προκειμένου νὰ κλείσω τὴ μεθοδολογικὴ αὐτὴ παρέμβαση, ἔρχομαι τώρα στὸ δεύτερο ἐννοιολογικὸ ἐργαλεῖο, τὴ δεύτερη εὐρετικὴ κατασκευὴ ποὺ θεωρῶ ὅτι διευκολύνει τὴν ἀναστοχαστικὴ καὶ μακροσκοπικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας ποὺ σᾶς προτείνω. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «ἐξαρτημένης τροχιᾶς», ἔννοια ποὺ συναρτᾶται ἄμεσα μὲ αὐτὴν τῆς κρίσιμης διασταύρωσης. Ἡ δὲ συνάρτηση προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀύξημένη θεωρητικὴ βαρύτητα καὶ χρηστικότητα ποὺ προσδίδει στὴν κρίσιμη διασταύρωση τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστορικὴ κληρονομιά ποὺ πηγάζει ἀπὸ αὐτὴν ἀκολουθεῖ μιὰ νέα τροχιά, ἡ πορεία τῆς ὁποίας σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ καθορίζεται, ἢ τουλάχιστον ἐπηρεάζεται οὐσιαστικὰ, ἀπὸ τὸ κεντρικὸ γεγονός, δηλαδή τὴν κρίσιμη διασταύρωση, ποὺ λειτούργησε ὡς ἀφετηρία της. Τὰ κύρια συστατικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τροχιᾶς αὐτῆς φέρουν ἐμφανῆ τὰ ἴχνη τῆς σχέσης τους μὲ τὸ κεντρικὸ αὐτὸ γεγονός. Μὲ τὴ σειρά της, ἡ σχέση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς τροχιᾶς ὡς ἐξαρτημένης (path dependent), μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους διαδικασιῶν της, καθὼς καὶ τῶν κύριων στοιχείων της ἀκολουθεῖ μιὰ νομοτελειακτὴ λογικὴ ποὺ περιορίζει σημαντικὰ, χωρὶς νὰ ἐκμηδενίζει, τὶς δυνα-

τότητες ασυνέχειας, έτσι ώστε σε κάθε δεδομένη στιγμή το κόστος της ασυνέχειας ή της ρήξης να είναι, σε γενικές γραμμές, μεγαλύτερο από το όφελος που προκύπτει από τη συνέχεια⁵.

Επισημαίνω εν παρόδω ότι τη στενή και εύθια αυτή σχέση της κρίσιμης διασταύρωσης με την έννοια της εξαρτημένης τροχιάς συνέλαβε με ιδιαίτερα προσφυή τρόπο ο μεγάλος Γερμανός κοινωνιολόγος Μάξ Βέμπερ σε ένα κείμενό του για την κοινωνική ψυχολογία της θρησκείας, όπου, προκειμένου να εξηγήσει πώς, σε όρισμένες στιγμές της Ιστορίας, ή δυναμική των συμπερόντων ώθει την κοινωνική δράση σε αλλαγή πορείας, χρησιμοποίησε το μεταφορικό σχήμα του κλειδούχου που αλλάζει την κατεύθυνση των σιδηροτροχιών, με αποτέλεσμα να αλλάξει ή πορεία μιᾶς ἀμαξοστοιχίας⁶.

Ο συνδυασμός των δύο αυτών έννοιολογικών εργαλείων παρέχει στο μελετητή αúξημένες δυνατότητες για αφαιρετικές προσεγγίσεις και αναλυτικές έπεξεργασίες που διευκολύνουν την κατανόηση και έρμηνεία σύνθετων ιστορικών φαινομένων, όπως ο Άγώνας της Έλληνικής Άνεξαρτησίας, στον οποίο μπορούμε τώρα πιά, έφοδιασμένοι με τὰ αναλυτικά εργαλεία που σᾶς παρουσίασα, να έστιαστούμε.

Με αυτά τὰ δεδομένα, θεωρώ ότι ο Άγώνας της Έλληνικής Άνεξαρτησίας αποτελεί ιστορικό γεγονός το οποίο έμπίπτει σαφώς στην κατηγορία της κρίσιμης διασταύρωσης, όπως ή έννοια αυτή αναλύθηκε μόλις προηγουμένως. Τὰ καθοριστικά χαρακτηριστικά αυτής της κρίσιμης διασταύρωσης

5. Για την έννοια της εξαρτημένης τροχιάς, βλ. PAUL DAVID, *Clio and the Economics of QWERTY*, *American Political Science Review*, 75, 1985, σ. 332-337 και, πιο πρόσφατα, DOUGLASS C. NORTH, *Institutions, Institutional Challenge and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σ. 93-94 και σ. 97-98.

6. Βλ. MAX WEBER, *The Social Psychology of the World Religions*, σέ: H. H. GERTH – C. WRIGHT MILLS (έπιμ.), *From Max Weber. Essays in Sociology*, Oxford University Press, NY 1958, σ. 280. Το συγκεκριμένο παράθεμα έχει ως έξῃς: «Όχι ιδέες, αλλά ύλικά και ιδεατά συμφέροντα ἄμεσα κυβερνοῦν τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων. Παρὰ ταῦτα, πολὺ συχνὰ “εἰκόνας τοῦ κόσμου” ποὺ ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ “ιδέες” ἔχουν, λειτουργώντας ὡς κλειδοῦχοι, καθορίζει τις σιδηροτροχιές πάνω στις ὁποῖες ή δράση προωθεῖται ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῶν συμφερόντων». Εὐχαριστῶ, ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, τὸν πανεπιστημιακὸ συνάδελφο, κύριο Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλο, ποὺ ἔθεσε ὑπόψη μου τὸ παράθεμα αὐτό.

ἦταν οἱ ἐκτροχιαστικές καὶ ἔντονα ἀναπροσανατολιστικές ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία —τὴν ἐπὶ τέσσερις σχεδὸν αἰῶνες ἐνταγμένη στὴν πολιτικὰ κυρίαρχη, ὀθωμανικὴ καθεστηκυῖα τάξη πραγμάτων καὶ στοὺς βαθιὰ προνεωτερικοὺς θεσμοὺς καὶ νοοτροπίες ποὺ αὐτὴ ἐκπροσωποῦσε—, ἡ ἐπαφὴ καὶ σύγκρουση μὲ νεωτερικές ιδέες καὶ θεσμοὺς στενὰ συνδεδεμένους μὲ ἐπαναστατικὰ ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ ρεύματα ἐκπορευόμενα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀνεξαρτησίας. Κρίσιμο χαρακτηριστικὸ τῶν ρευμάτων αὐτῶν ἦταν ὅτι ἐξέφραζαν τὰ προτάγματα τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ συγκρότηση σύγχρονου κράτους καὶ πολιτειακῶν θεσμῶν φιλελεύθερου τύπου καὶ προσανατολισμοῦ⁷.

Ἡ ἐκτροχιαστικὴ καὶ ἀναπροσανατολιστικὴ διάσταση τῆς κρίσιμης διασταύρωσης τεκμηριώνεται μὲ ἐνάργεια σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα. Στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτειακῆς συγκρότησης, κατ' ἀρχάς, ἡ ἀλλαγὴ πορείας ἐντοπίζεται ἀβίαστα στὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἀποκεντρωμένες, τοπικές, περιορισμένων ὀριζόντων καὶ ἐν πολλοῖς ἀσαφῶν στόχων συνελύσεις τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Ἀγῶνα —στὶς ὁποῖες κυριαρχοῦσαν οἱ παραδοσιακὲς ἡγεσίες τῆς προεπαναστατικῆς τάξης πραγμάτων σηματοδοτώντας ἔμμεσα μιὰ συνέχεια μὲ τὸ προϋπάρχον ὀθωμανικὸ καθεστῶς—, στὶς ἐθνικὲς συνελύσεις ποὺ ἀκολούθησαν καὶ τελικὰ ἐπιβλήθηκαν ὡς κανόνας. Ὁργανωτικὴ ἀρχὴ καὶ διακριτικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τελευταίων ἦταν ὁ ἰδεότυπος τοῦ ἐνιαίου καὶ συγκεντρωτικοῦ ἐθνικοῦ κράτους ποὺ ἀφενὸς ἐμπνεόταν ἀπὸ φιλελεύθερες ἀρχές καὶ ιδέες ἐκπορευόμενες ἀπὸ τὴ γαλλικὴ καὶ ἀμερικανικὴ ἐπαναστατικὴ ἐμπειρία καὶ ἀφετέρου ἐπεδίωκε νὰ ἐντάξει τὴν κοινωνία σὲ ἓνα νέο, νεωτερικὸ πλῆον, πολιτειακὸ ὑπόδειγμα⁸.

---

7. Γιὰ τὶς προσπάθειες συγκρότησης σύγχρονου κράτους στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, καὶ γιὰ τὴν εἰσαγωγή στὸν ἑλληνικὸ χῶρο πολιτειακῶν προτύπων καὶ θεσμῶν φιλελεύθερου τύπου, βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, *Οἱ ἀπαρχές τῆς συγκρότησης σύγχρονου κράτους στὴν Ἑλλάδα 1821-1828*, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζίας, Ἀθήνα 2002.

8. Γιὰ τὶς τοπικὲς συνελύσεις τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀποκεντρωτικὴ λογικὴ ποὺ τὶς διεῖπε, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν 1821-1827. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως*, Κλεισιούνης, Ἀθήνα 1966.

Ειδικότερα, ή αλλαγή πορείας και ό συνακόλουθος αναπροσανατολισμός προς νέα υποδείγματα πολιτικής και πολιτειακής συγκρότησης έντοπίζονται στην εισαγωγή φιλελεύθερων θεσμών και προτύπων, που είχαν ως στόχο τή δημιουργία στον έλλαδικό χώρο ενός δυτικού-τύπου κράτους βασισμένου, όπως πρώτος έπεσήμανε ό αείμνηστος John Petropulos, κορυφαίος ιστορικός τής όθωνικής περιόδου, σε τέσσερις κεντρικούς άξονες. Αυτοί ήταν: πρώτον, ένα συνταγματικό κράτος, όπου τó σύνταγμα θα έγγυόταν τις άτομικές ελευθερίες και τó κοινό καλό, και όπου έθνοσυνέλευση αίρετή από τó λαό θα εξέφραζε τή θέληση τού έθνους· δεύτερον, κοσμικό κράτος, όπου ή Έκκλησία άπλωσ θα ύπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες τού έθνους και θα αποτελούσε ένα μόνο από τούς κρατικούς μηχανισμούς· τρίτον, κράτος δικαίου με γραφειοκρατική δομή και μηχανισμό, όπου ή δικαιοσύνη και ή διοίκηση θα λειτουργούσαν σύμφωνα με νομικούς κανόνες που εκπορεύονταν από τó νομικό πολιτισμό τής Δυτικής Ευρώπης· και τέταρτον, κράτος με τακτικό στρατό, δηλαδή με όργανωση, όπλισμό, έξάρτυση, άσκηση και πειθαρχία δυτικού τύπου. Άν και ή ανάληψη τής εξουσίας από τόν Ιωάννη Καποδίστρια έθεσε τέλος σε αυτό τó έγχείρημα, γεγονός παραμένει ότι τó φιλελεύθερο πείραμα τó όποιο εξέφρασε συνιστούσε άπτη άπόδειξη τής αλλαγής πορείας στο έπίπεδο πολιτειακής συγκρότησης, που προέκυψε από τήν κρίσιμη διασταύρωση που σηματοδότησε ό Άγώνας τής Άνεξαρτησίας⁹.

Σε έπίπεδο ανθρώπινου δυναμικού, ή αλλαγή πορείας σε σχέση με τó παρελθόν έντοπίζεται στον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε για τήν εξέλιξη τών πολιτικών πραγμάτων καθ' όλη τή διάρκεια τού Άγώνα ή άφιξη και εγκατάσταση στις έπαναστατημένες περιοχές τής Ελλάδας, αλλά και ή κρίσιμη έμπλοκή στην ύπόθεση τού Άγώνα, μιās όλιγάριθμης, πλην όμως ιδεολογικά συμπαγούς ομάδας, νεήλυδων, νεαρών ως έπί τó πλείστον, Έλ-

9. Για τούς τέσσερις κεντρικούς άξονες, γύρω από τούς όποιους έπιχειρήθηκε ή συγκρότηση σύγχρονου κράτους, στηριγμένου σε φιλελεύθερους θεσμούς, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ό.π., 2002, σ. 121-257. Για τήν πρώτη και ιδιαίτερα σύντομη περιγραφή αυτών τών άξόνων, βλ. JOHN A. PETROPULOS, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο έλληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1997, σ. 51-52. Βλ. επίσης μιá ακόμη προγενέστερη άνάλυση που άπτεται τού ίδιού θέματος στο NICHOLAS KALTCHAS, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Columbia University Press, NY 1940, σ. 34-57.

λήνων, σπουδαγμένων σέ φιλελεύθερα άστικά κέντρα και πανεπιστήμια τής Δυτικῆς Εὐρώπης και ἐξοικειωμένων τόσο με τις ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅσο και με τή φύση και λειτουργία τῶν φιλελεύθερων θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι, ἐπισημαίνω, αὐτή ἀκριβῶς τήν περίοδο συγκρούονταν σφοδρά με ἐκείνους τῆς παλινορθωμένης ἀπολυταρχίας στα κράτη τῆς Νότιας Εὐρώπης. Στήν Ἰσπανία, γιά παράδειγμα, υἱοθετήθηκε τὸ 1812 τὸ πρῶτο φιλελεύθερο σύνταγμα, γνωστὸ στήν ἱστορία ὡς Σύνταγμα τοῦ Κάντιθ, ποῦ ἦταν βασιμισμένο σέ ἐξαιρετικά προωθημένες και ριζοσπαστικές γιά τήν ἐποχή του ἀρχές, ὅπως ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, ἡ μιὰ και μόνη βουλή και ἡ καθολικὴ ψηφοφορία. Κατὰ δὲ τήν περίοδο 1820-1822, ποῦ συνέπεσε χρονικά με τήν ἔκρηξη τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας, ἐπαναστατικά κινήματα φιλελεύθερου προσανατολισμοῦ ἐξερράγησαν στήν Ἰσπανία, ἀλλὰ και τήν Ἰταλία και τήν Πορτογαλία¹⁰.

Ἡ ἐξοικείωση τῶν φιλελεύθερων αὐτῶν Ἑλλήνων μεταρρυθμιστῶν τόσο με αὐτὲς τις ιδέες, ἀρχές και θεσμούς, ὅσο και με τις γλωσσες ἀλλὰ και τὸ ἰδεολογικὸ και πολιτισμικὸ περιβάλλον τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, ὅπου οἱ ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ και τοῦ φιλευλευθερισμοῦ εἶχαν ἰδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ, λειτούργησε ὡς συσσωρευμένη τεχνογνωσία και ὡς πολιτικὸ και πολιτισμικὸ κεφάλαιο ποῦ ἀποδείχθηκε κρίσιμο γιά τις τύχες τῆς ομάδας αὐτῆς. Και αὐτὸ γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ παρέσχε στα μέλη τῆς ομάδας αὐτῆς, κεντρικὸς πυρήνας τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ κύκλος ποῦ σχηματίστηκε γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τοὺς ἐγγῶριους και ἀλλοδαποὺς συμμάχους του, ἓνα ἰσχυρότατο πλεονέκτημα στις σχέσεις τους ἀφενὸς με τις παραδοσιακές, ἰθαγενεῖς ἀρχηγεσίες τῶν προυχόντων και τῶν ὀπλαρχηγῶν και ἀφετέρου με τὸ διεθνὲς περιβάλλον, με τὸ ὁποῖο οἱ

---

10. Γιά τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ ποῦ ἀπέτέλεσε τὸν κορμὸ τῆς ομάδας τῶν φιλελεύθερων μεταρρυθμιστῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὅ.π., 2002, σ. 121-142 και σ. 430-433. Γιά τὴ σύγκρουση ἀπολυταρχισμοῦ και φιλευλευθερισμοῦ στή διαμόρφωση τῆς συνταγματικῆς παράδοσης στήν Νότια Εὐρώπη, κατὰ τήν περίοδο τῶν Ναπολεοντειῶν πολέμων, βλ. τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ προσφάτως ἀποβιώσαντος μεγάλου Βρετανοῦ ἱστορικοῦ RAYMOND CARR, *Spain 1808-1975*, Clarendon Press, Oxford 1973. Γιά τήν Πορτογαλία, βλ. A. H. DE OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, Columbia University Press, NY 1976, 2η ἔκδ., 2 τόμοι. Τέλος, γιά τήν Ἰταλία, βλ. DENIS MACK SMITH, *Italy: A Political History*, Yale University Press, New Haven/CT 1997.

εὐθραυστες κυβερνήσεις τοῦ Ἀγώνα χρειάστηκε πολὺ σύντομα νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ καὶ νὰ διαπραγματευθοῦν. Στὸ μὲν ἐσωτερικὸ μέτωπο, τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τοὺς ἐπέτρεψε νὰ καταλάβουν κρίσιμες θέσεις στὰ πολιτικὰ ὄργανα τῆς ἐπαναστατημένης κοινωνίας καὶ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πορεία τῶν πραγμάτων κατὰ τρόπο τελείως δυσανάλογο μὲ τὸ μικρὸ ἀριθμὸ τους. Στὸ δὲ ἐξωτερικὸ μέτωπο, τὸ ἴδιο κεφάλαιο τοὺς ἐπέτρεψε ἀφενὸς νὰ λειτουργήσουν ὡς προνομιακοὶ συνομιλητές, τόσο ἐπίσημοι ὅσο καὶ ἀνεπίσημοι, μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν κυρίαρχων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων πού, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐπηρέασαν καταλυτικὰ τὶς ἐξελίξεις στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο, καὶ ἀφετέρου νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ αὐτὴν τὴ σχέση πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ οικονομικὴ στήριξη, ἢ ὅποια τοὺς κατέστησε ἱκανοὺς νὰ ἀποκτήσουν καὶ νὰ διατηρήσουν σημαντικὸτατο μερίδιο τῆς ἐξουσίας καὶ νὰ ἐπηρεάσουν τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις καθ' ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκειά τοῦ Ἀγώνα.

Τὸ τέταρτο, τέλος, ἐπίπεδο ἀλλαγῆς πορείας ἐντοπίζεται στὴν ἐμπλοκὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ παράγοντα στὸν Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ συνιστᾷ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς κρίσιμης διασταύρωσης πού αὐτὸς ἐκφράζει. Κατ' ἀρχάς, ἡ διεθνοποίηση τοῦ Ἀγώνα πού δημιούργησε ἡ ἐμπλοκὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὰ ἐπαναστατικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς ἐνέταξε ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση σὲ ἓνα εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο σφράγισε ἡ ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου καὶ ἡ ρήξη μὲ τὴν μέχρι τοῦδε κυρίαρχη ὀθωμανικὴ τάξη πραγμάτων πού αὐτὴ προκάλεσε. Ἐπιπλέον, ἡ προϊούσα ἐπιρροὴ τῆς Ἀγγλίας στὸν Ἀγώνα, ἐπιρροὴ τόσο πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ οικονομικὴ, ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὰ δάνεια τὰ ὁποῖα οἱ ἐπαναστατικὲς κυβερνήσεις κατόρθωσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀπὸ τὸ Λονδίνο, ἐνίσχυσε τόσο τὶς φιλελεύθερες ἀρχὲς καὶ ἰδέες ὅσο καὶ τὶς φιλελεύθερες καὶ μεταρρυθμιστικὲς πολιτικὲς δυνάμεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπαναστατημένης ἑλληνικῆς κοινωνίας. Κινούμενες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γύρω ἀπὸ τὸν κύκλο Μαυροκορδάτου καὶ τῶν συμμάχων του ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ἐπαναστατημένων περιοχῶν, οἱ δυνάμεις αὐτὲς προώθησαν συστηματικὰ ἓνα δυτικοῦ τύπου ὑπόδειγμα πολιτικῆς συγκρότησης, συναρτημένο ἄρρηκτα μὲ ἓνα ἰσχυρὸ κράτος δικαίου, τὸ ὁποῖο διεῖπε ἡ λογικὴ τῆς νομικῆς-ὀρθολογικῆς, καὶ ἄρα ἀπρόσωπης καὶ γραφειοκρατικῆς ἐξουσίας¹¹.

11. Γιὰ τὴν προσπάθεια προαγωγῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους δικαίου, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὁ.π., 2002, σ. 189-220.

Ἐπισημαίνω ὅτι ἡ λογικὴ αὐτὴ ἦταν ποιοτικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία ἐξέφραζε ἡ ἄκρως προσωποπαγῆς, ἀπρόβλεπτη καὶ κατ' ἐπέκταση ἀυθαίρετη ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ποὺ χαρακτηρίζε τὸ ὀθωμανικὸ ὑπόδειγμα κατὰ τὴν ὕστερη φάση τῆς ἱστορίας του, ἡ ὁποία συνέπιπτε μὲ τὸν Ἀγώνα, καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὑπόδειγμα οἱ ἐγγώριες ἡγεσίες ἦταν πιὸ ἐξοικειωμένες. Λογικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς πορείας σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τοῦ ἀναπροσανατολισμοῦ πρὸς φιλελεύθερα εὐρωπαϊκὰ πρότυπα ἦταν καὶ ὁ ἔντονα φιλελεύθερος χαρακτήρας τῶν συνταγμάτων ποὺ υἰοθετήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ σφράγισαν τὴ ρῆξή μὲ τὸ παρελθόν¹².

Τὸ δεύτερο εἰδοποιὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κρίσιμης διασταύρωσης ποὺ ἐκφράζει ὁ Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ παραπέμπει εὐθέως στὶς μακροπρόθεσμες συνέπειες τῆς ἀλλαγῆς πορείας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ποὺ προκάλεσε ἡ ἴδια ἡ κρίσιμη διασταύρωση. Μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες αὐτὲς συνέπειες ἦταν ἀναμφισβήτητα ὁ ἀναπροσανατολισμὸς τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ καὶ πολιτειακὴ παράδοση καὶ ἡ ἔνταξή της σὲ μιὰ εὐρωπαϊκὴ προοπτικὴ κατὰ τρόπο ποὺ ἐξέφραζε τὴ λογικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ δυναμικὴ μιᾶς ἐξαρτημένης τροχιάς. Παρὰ τίς συχνές, ἀν ὄχι συνεχεῖς, ἀμφισβητήσεις, παρὰ τίς περιοδικές ὀπισθοδρομήσεις (περίοδος Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ), παρὰ τίς σπανιότερες ἀνατροπές (δικτατορίες Παγκαλάου καὶ Μεταξᾶ στὸν Μεσοπόλεμο καί, πιὸ πρόσφατα, τῶν συνταγματαρχῶν) καὶ παρὰ μιὰ διάχυτη καὶ διαχρονικὴ, πολιτισμικὴ ἀμφιθυμία ποὺ συνδέεται μὲ τὸν πολιτισμικὸ δυϊσμό, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθῶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐνότητα τῆς ὀμιλίας μου, ἡ ἐξαρτημένη αὐτὴ τροχιά διατήρησε τὴν ἰσχύ της καὶ τὴν ἀκεραιότητά της μέχρι σήμερα.

Θεωρῶ, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ ἀναπροσανατολισμὸς πρὸς πολιτειακὰ ὑποδείγματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ, συνδεδεμένα μὲ κοινοβουλευτικούς καί, προϊόντος τοῦ χρόνου, δημοκρατικούς θεσμούς, καθὼς καὶ ἰδίως ἡ διαχρονικὴ τους διάρκεια πρέπει νὰ γίνεῖ κατανοητὸς ὡς

12. Γιὰ τίς προσπάθειες οἰκοδόμησης ἐνὸς συνταγματικοῦ κράτους, ἐμπνευσμένου ἀπὸ φιλελεύθερες ἀρχές, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὅ.π., 2002, σ. 148-188. Βλ. ἐπίσης, ΚΑΛΤΧΑΣ, ὅ.π., σ. 32-57 καί, πιὸ πρόσφατα, ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Τὸ σύνταγμα καὶ οἱ ἐχθροὶ του στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία 1800-2010*, Πόλις, Ἀθήνα 2011, σ. 33-74, καθὼς καὶ σ. 678-680 γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἐπὶ μέρους ἔκφραση τῆς δυναμικῆς μιᾶς ἐξαρτημένης τροχιᾶς, ἡ λογικὴ τῆς ὁποίας κατατείνει διαχρονικὰ στὴν ἐνίσχυση καὶ ἐμπέδωση τῆς συνέχειας καὶ καθιστᾷ ἰδιαίτερα δυσχερὲς καὶ σχεδὸν ἀπαγορευτικὸ τὸ κόστος τῆς ἀσυνέχειας καὶ τῆς ἐξόδου. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ποὺ σᾶς παρουσιάζω ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐπικυρώνει τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ σημασία καὶ βαρῦτητα ποὺ εἶχε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἡ κρίσιμη διασταύρωση, δηλαδή ὁ Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύθηκε.

Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ μόνη στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἡ λογικὴ αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε ἔμπρακτα καὶ μὲ τραγικὲς συνέπειες καὶ βιαιότητα ἦταν ἡ περίοδος τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, κατὰ τὴν ὁποία ἐπιχειρήθηκε στροφή πρὸς ἓνα ριζικὰ διαφορετικὸ, ἐναλλακτικὸ ὑπόδειγμα πολιτειακῆς συγκρότησης, τὸ ὁποῖο καὶ τελικὰ ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐκβασή τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης. Ἀντιθέτως, θεωρῶ ὅτι τὸ θνησιγενές, ὅπως τελικὰ ἀποδείχθηκε, αὐταρχικὸ καθεστῶς τῶν συνταγματαρχῶν, ὅσο καί, νωρίτερα, ἐκεῖνο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ, δὲν ἐξέφρασαν ἓνα ριζικὰ διαφορετικὸ, ἐναλλακτικὸ ὑπόδειγμα πολιτειακῆς συγκρότησης, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀποτέλεσαν παροδικές, ἂν καὶ ἐπώδυνες, ὀπισθοδρομήσεις, πλὴν ὅμως ὄχι ρήξεις ἱκανὲς τελεσίδικα νὰ διαταράξουν τὸν εὐρωπαϊκὸ προσανατολισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ποὺ ἐξέφραζε ἡ λογικὴ τῆς ἐξαρτημένης τροχιᾶς. Ἡ ἐγκαθίδρυση, τέλος, τὸ 1974 τοῦ πρώτου αὐθεντικὰ δημοκρατικοῦ καθεστώτος στὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας προσέδωσε μιὰ νέα, ἰσχυρὴ δυναμικὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ προοπτικὴ τῆς χώρας, ἐνῶ ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὴν τότε Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα τὸ 1981 συνέβαλε καταλυτικὰ στὴν ἐμπέδωση αὐτοῦ τοῦ προσανατολισμοῦ¹³.

13. Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀφορᾷ στὴν, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀλλαγὴ πολιτειακοῦ καθεστώτος τὸ 1974, ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης αὐθεντικῆς δημοκρατίας στὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ ἱστορία, εἶναι ἐκτενὴς καὶ συνδέει συστηματικὰ τὴ διαδικασία τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ μὲ τὴν ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὸ θεσμικὸ πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οἰκοδομήματος. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ, *Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσις καὶ ἐλληνικὸ κράτος*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1998, ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσις: παρελθόν, παρόν, μέλλον*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 2008, καθὼς καὶ τὸ ἐπετειανὸ λεύκωμα *Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσις, 20 χρόνια συμμετοχῆς*, Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ, Ἀντιπροσωπεία στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 2001.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνουν ἀφενὸς τὰ ἰδιαίτερα ὑψηλὰ ποσοστὰ θετικῆς ἀποτίμησής τῆς δημοκρατίας ὡς τοῦ βέλτιστου πολιτικοῦ καθεστῶτος, τὰ ὁποῖα συστηματικὰ προκύπτουν ἀπὸ διαδοχικὰς σφυγμομετρήσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς Μεταπολίτευσης, καὶ ἀφετέρου ἡ ἐπίσης ἐκπεφρασμένη προτίμησις ἐνὸς μέγιστου ποσοστοῦ τῆς κοινωνίας μας ὑπὲρ τῆς παραμονῆς τῆς χώρας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις. Καὶ αὐτὸ παρὰ τίς ἰσχυρὰς ἀναταράξεις καὶ κλυδωνισμοὺς ποὺ ἔχει προκαλέσει καὶ συνεχίζει νὰ προκαλεῖ ἡ τρέχουσα ἱστορικὴ συγκυρία, ἡ ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὴν πρόσφατη κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ. Ἡ διαρκὴς αὐτῆ ὑποστήριξις πρὸς τὴ δημοκρατία καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ καὶ ἀπτή ἔνδειξις, ἂν ὄχι ἀπόδειξις, τῆς συνεχιζόμενης ἰσχύος τῆς λογικῆς τῆς ἐξαρτημένης τροχιάς, ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ διαχρονικὴ βαρῦτητα καὶ σημασία τῆς κρίσιμης διασταύρωσης, τὴν ὁποία διαμόρφωσε ἡ σύγκρουσις τῆς εὐρωπαϊκῆς νεωτερικότητος, ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ ριζοσπαστικοῦ γιὰ τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς ἰδεολογικοῦ ρεύματος τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μὲ τὴν ὀθωμανικὴ παραδοσιακὴ τάξι πραγμάτων. Ἡ σύγκρουσις αὐτῆ, ὑπενθυμίζω, ὀδήγησε στὴ γένεσιν τοῦ πρώτου διαδόχου κράτους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὴ δημιουργίαν τοῦ πρώτου κρατικοῦ μορφώματος τῆς νεότερης Ἑλλάδος ποὺ, παρὰ τίς ἀσφυκτικὰ περιοριστικὰς συνθῆκας ποὺ ἐπέβαλε ἡ Παλινόρθωσις τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος στὴν εὐρωπαϊκὴ ἡπειρο, συγκροτήθηκε ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν προταγμάτων τῆς νεωτερικότητος. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβῶς ἐντοπίζεται ἡ πρώτη μεγάλη κληρονομιά ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Ἀγῶνας τῆς Ἀνεξαρτησίας. Πρόκειται γιὰ παρακαταθήκη μείζονος σημασίας ποὺ πρέπει νὰ διαφυλαχθεῖ πάσῃ θυσίᾳ.

Ἡ δευτέρη μεγάλη πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ κληρονομιά ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν κρίσιμη διασταύρωσις ποὺ σηματοδότησε ὁ Ἀγῶνας τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ποὺ, στὴν πορεία τοῦ χρόνου, κατέστη κρίσιμη συνιστώσα τῆς ἱστορίας τόσο τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὅσο καὶ τῆς κοινωνίας του εἶναι ἓνας ἰδιότυπος πολιτισμικὸς δυῖσμός, προῖόν καὶ αὐτὸς τῆς σύγκρουσής τῆς νεωτερικῆς λογικῆς καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ μὲ τίς νοοτροπίες, τοὺς νοητικούς χάρτες καὶ τίς ἀρχὰς ποὺ ἐξέφραζε ἡ παραδοσιακὴ ὀθωμανικὴ τάξι πραγμάτων. Ἡ σύγκρουσις αὐτῆ δημιούργησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐξεγερμένης ἑλληνικῆς κοινωνίας ἓνα βαθὺ ρῆγμα, πολιτικὸ, κοινωνικὸ καὶ ταυτόχρονα πολιτισμικὸ, στὴ δυνατότητα δημιουργίας τοῦ ὁποῖου ἀναφέρθηκα ἐλλειπτικὰ προηγουμένως, ἀναλύοντας τίς δυνητικὰς συνέπειας τῶν συνθη-

κῶν πού περιβάλλουν καί προσδιορίζουν μιὰ κρίσιμη διασταύρωση. Πρόκειται γιὰ ρήγμα, ἡ ἰσχύς καί τὸ εὖρος τοῦ ὁποίου ὑπῆρξαν τόσο ἔντονα, ὥστε νὰ τὸ καταστήσουν ἱκανὸ νὰ παγιωθεῖ καί νὰ διατηρήσει τὴ δυναμικὴ του ἀδιάλειπτα μέχρι σήμερα. Λειτουργώντας καί πάλι μὲ τὴ λογικὴ μιᾶς ἐξαρτημένης τροχιᾶς, τὸ ρήγμα αὐτὸ κατόρθωσε νὰ ἐπηρέασει καταλυτικὰ τὸ σύνολο τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, τὴν ἐξέλιξη ἀλλὰ καί τὸ χαρακτῆρα τοῦ νεότερου ἐλληνικοῦ κράτους, καί νὰ ἀφήσει ἀνεξίτηλα τὰ ἔχνη του στὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς χώρας¹⁴.

Ἡ μορφή πού ἔλαβε τὸ ρήγμα αὐτὸ ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ὄρατὴ ἀπὸ τὶς πρῶτες στιγμὲς τοῦ Ἀγώνα καί ἐκφράστηκε, κατὰ κύριο λόγο, μὲ τὴν πολιτικὴ ἀντιπαράθεση δύο ἄτυπων ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν στρατοπέδων, τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ ἀποκτήσουν ἐπίσημη ὑπόσταση καί νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς τέτοια, διαπερνοῦσαν τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἐξελίξεων τοῦ Ἀγώνα, τὶς ὁποῖες καί ἐπηρέασαν καταλυτικὰ. Οἱ κοινωνικὲς καί πολιτικὲς ομάδες καί συμμαχίες γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες συγκροτήθηκε καί ἀναπτύχθηκε τὸ ρήγμα, καθὼς καί οἱ ἰδεολογικὲς καί πολιτικὲς συγκρούσεις γύρω ἀπὸ τὴ μορφή πού θὰ ἔπρεπε νὰ λάβει τὸ κρατικὸ μὶορφωμα πού θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἀποτελοῦν ἀδιάφθεστο τεκμήριο τῶν ριζικὰ διαφορετικῶν τρόπων μέσῳ τῶν ὁποίων ἡ κάθε πλευρὰ προσέγγιζε καί κατανουῶσε τὴν περιρρέουσα πραγματικότητα καί ἀντανανκλοῦν μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια τὴν ἰδεολογικὴ καί πολιτισμικὴ σύγκρουση μεταξὺ νεωτερικότητας καί παράδοσης, μεταξὺ, μὲ ἄλλα λόγια, τῶν ἰδεῶν πού ἐξέφραζαν τὰ ἰδεολογικὰ καί πολιτικὰ προτάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί ἐκείνων πού χαρακτῆριζαν τὴν ὀθωμανικὴ τάξη πραγμάτων, προῖδν τῆς ὁποίας ἐν τέλει ὑπῆρξε καί ἡ κρίσιμη διασταύρωση πού ἀντιπροσώπευσε ὁ Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας¹⁵.

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ρήγματος αὐτοῦ διέγινωσε μὲ ἰδιαίτερη ὀξυδέρκεια ὁ Anton von Prokesch-Osten, μακροβιότατος πρέσβης τῆς Αὐστρίας στὴν

14. Γιὰ τὸν πολιτικὸ διῆσμὸ καί τὸ πολιτισμικὸ ρήγμα πού τὸν ἐκφράζει, βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, *Πολιτισμικὸς διῆσμὸς καί πολιτικὴ ἀλλαγὴ στὴν Ἑλλάδα τῆς Μεταπολίτευσης*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2000, ἰδίως σ. 38-64.

15. Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ ρήγματος στὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καί τὶς ἐπιπτώσεις του στὴ δυναμικὴ τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὀ.π., 2002, σ. 31-147.

Ἀθήνα κατὰ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο καὶ συγγραφέας ἔγκυρης ἱστορίας τοῦ Ἀγώνα. Ἐξ ἴσου διορατικὸς καὶ περισσότερο ἀναλυτικὸς στὴ διάγνωση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος ἦταν ὁ Émile Désages, Δεύτερος Γραμματέας τῆς γαλλικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα καὶ μεταγενέστερα σημαντικὴ προσωπικότητα στὸ διπλωματικὸ καὶ πολιτικὸ γίγνεσθαι τῆς Ἰουλιανῆς Μοναρχίας στὴ Γαλλία. Ἀξίζει νὰ σᾶς παραθέσω ἐκτενῶς ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Désages, ὅπως τὴν ἀποτύπωσε σὲ ἀνέκδοτο ὑπόμνημα ποὺ συνέταξε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1825, ἥδη ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ ἄκρως ἀπολυταρχικοῦ μονάρχη Καρόλου Γ', ποὺ βρίσκεται κατατεθειμένο στὰ ἀρχεῖα τοῦ γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Οἱ σκέψεις τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Γάλλου διπλωμάτη συλλαμβάνουν καὶ συμπυκνώνουν μὲ γλαφυρότητα τὴ φύση καὶ τὴ λογικὴ αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ καὶ πολιτικοῦ ρήγματος¹⁶.

Σᾶς διαβάζω:

«...[Σ]ύμφωνα μὲ τίς πιὸ ἀθηντικὲς πληροφορίες ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ συλλεχθοῦν, δὲν ὑπάρχει σήμερα στὴν Ἑλλάδα οὔτε ρωσικὸ οὔτε ἀγγλικὸ κόμμα μὲ τὴν ὀρθὴ ἔννοια τῶν ὅρων αὐτῶν καί ... ἐκεῖνος ποὺ εὐθύνεται γιὰ τὸ ὅτι οἱ φανταστικὲς αὐτὲς ὀνομασίες ἔχουν ὑποκαταστήσει τίς ὀνομασίες τῶν δύο μεγάλων κομμάτων, στὰ ὁποῖα εἶναι πράγματι διαιρεμένοι ἐκεῖνοι ποὺ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία καὶ ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ τὴν ἀσκήσουν, εἶναι ἡ ἄγνοια ποὺ βασιλεύει σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἐξεγερμένη αὐτὴ χώρα.

Τὰ δύο αὐτὰ κόμματα εἶναι τὸ κόμμα τῆς Ἀβασίλευτης δημοκρατίας καὶ ἐκεῖνο τῆς Ὀλιγαρχίας, ἢ, γιὰ νὰ ἐκφραστῶ ἀκριβέστερα, τὸ δημοκρατικὸ καὶ τὸ ἀντιδημοκρατικὸ κόμμα. Ἡ ὕπαρξη τῶν δύο αὐτῶν κομμάτων, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχή, μέσα στὴ γενικὴ ἀναστάτωση, δὲν ἦταν εὐδιάκριτα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1822 καὶ μετὰ χωρίστηκαν μὲ πολὺ σαφεῖ τρόπο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ἄλλο...

...[τὸ] γενικὸ πνεῦμα ποὺ τὰ διακατέχει, οἱ ἀρχές, οἱ ἀπόψεις, οἱ χαρακτῆρες, τὰ συμφέροντα τῶν ἐξεχόντων ἀνδρῶν καὶ στίς δύο παρατάξεις

---

16. Γιὰ τὸ ὑπόμνημα, βλ. *France, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance commerciale, Grèce, Papiers d'agents. Papiers Émile Désages. Indépendance grecque*, τόμος V, φφ. 106-109 verso, καθὼς καὶ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὁ.π., 2002, Παράρτημα Β', σ. 443-455.

έχουν τόσο λίγες ομοιότητες, ώστε θα πίστευε κανείς ότι ανήκουν σε δύο διαφορετικά [φ. 106 verso] έθνη.

Τὸ δημοκρατικό κόμμα, νόμιμο ἢ νόθο παιδί τοῦ πνεύματος τοῦ αἰώνα καὶ τῆς ψεύτικης ἐκείνης ἐλευθερίας ποὺ ἀπορρίπτει κάθε νόμο καὶ κάθε ἐξουσία ποὺ δὲν ἔχει ἢ ἴδια δημιουργήσει, θεμελιώνεται ἐξ ὀλοκλήρου στὰ διδάγματα καὶ τὰ πρότυπα τῆς ἐπαναστατικῆς σχολῆς τῆς ἐποχῆς μας. Ἔχει ὅλα ὅσα οἱ μύστες αὐτῆς τῆς σχολῆς ἔχουν διακηρύξει ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ὑπέρτατη τελειότητα τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Ἰσότητα δικαιωμάτων καὶ τάξεων, λαϊκὴ κυριαρχία, γραπτὰ συντάγματα, λαϊκὲς ἐκλογές, συνεχῆ ἐναλλαγὴ στὶς κυβερνητικὲς θέσεις, δημοσιότητα τῶν συναλλαγῶν, ἀπεριόριστη ἐλευθερία τοῦ Τύπου, ψευδοφιλοσοφικὴ παιδεία, δηλαδή ἐκείνους τοὺς θεσμοὺς τοὺς ὁποίους, ἀπὸ τὴ βορειοαμερικανικὴ καὶ κυρίως τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ μετὰ, ἡ κατάχρηση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἡ λύσσα γιὰ καινοτομίες ἔχουν προσπαθήσει νὰ βάλουν στὴ θέση τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων... Γιατὶ τὸ ἐπαναστατικὸ σύστημα εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο· οἱ Ἕλληνες ποὺ μαθήτευσαν στὰ φιλοσοφικὰ βιβλία, στὶς φιλελεύθερες καὶ ἀντιθρησκευτικὲς ἐταιρεῖες καὶ στὶς σχολές καὶ τὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, ἐγκολπώθηκαν ὅλοι τὶς ἴδιες ἀρχές, τὰ ἴδια δόγματα καὶ τὰ ἴδια γούστα· τὸ πνεῦμα ποὺ κυβερνᾷ στὸ Νάυπλιο καὶ στὴν Ἰδρα βρῖσκει τὰ ὄργανα καὶ τὸν ἀντίλαλό του στὴν Ἀθήνα, στὸ Μεσολόγγι, στὰ Ἴονια νησιά, στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Σμύρνη».

[φ. 107] «Τὸ ἀντιδημοκρατικὸ κόμμα περιλαμβάνει τὴν πλειονότητα ἐκείνων ποὺ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση, ἔπαιζαν σημαίνοντα ρόλο στὴν ἐσωτερικὴ διακυβέρνηση, τὴν Ἐκκλησία ἢ τὸ στρατιωτικὸ ἐπάγγελμα· τοὺς παλαιοὺς προύχοντες τῆς χώρας, τοὺς πρώην προκρίτους καὶ κοτζαμπάσηδες, τὴν πλειονότητα τῶν κληρικῶν καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τοὺς περίφημους καπεταναίους...

[107 verso] Τὸ κόμμα αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι εἶναι σαφῶς πιὸ ἰσχυροί, σεβαστοὶ καὶ ἱκανοὶ νὰ ἐμπνεύσουν φόβο μέσα στὴ χώρα ἀπ' ὅ,τι οἱ συνταγματικοὶ δημαγωγοί· εἶναι ὥστὸσο συλλογικὰ ἀδύναμο. Δὲν ἔχει ὁμοιομορφία καὶ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, οὔτε μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει. Τὰ προσωπικὰ συμφέροντα, οἱ ζήλιες καὶ οἱ ὑποψίες παραλύουν ὅποιαδὴποτε συντονισμένη καὶ συνδυασμένη ἐνέργειά τους... Ἄν μιλήσουμε αὐστηρά, δὲν ἀποτελοῦν τόσο κόμμα ὅσο ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ σκόρπιες καὶ ἀσύνδετες δυνάμεις ἢ φατρίες, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς ἀντιπολιτεύονται, καὶ ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐνώνονται μόνο προσωρινά, ἀποτελοῦν κόμμα κανονικὰ διαμορφωμένο καὶ λίγο πολὺ ὀργανωμένο. Αὐτὸ ἀρκεῖ, νομίζω, γιὰ

νά δεῖ κανείς πρὸς ποιά μεριά θὰ γείρει μακροπρόθεσμα ἢ πλάστιγγα σ' αὐτὴν τὴ μάχη...»¹⁷.

Ἄν ἡ ἀνάλυση αὐτὴ τοῦ Désages ἀναδεικνύει μὲ γλαφυρότητα τὴν ὕπαρξη τοῦ ρήγματος πού προέκυψε ἀπὸ τὴν κρίσιμη διασταύρωση, ἔκφραση τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ ἀκροτελευτία πρότασή του στὸ παραπάνω κείμενο –ἡ ὁποία παραπέμπει στὶς μακροπρόθεσμες ἐπιπτώσεις τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς σύγκρουσης πού προέκυψε ἀπὸ τὸ ρήγμα αὐτό– ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, ἀκριβῶς γιατί ἀναδεικνύει –μὲ σπάνια καὶ ταυτόχρονα ἐξαιρετικὴ ὀξύδερκεια καὶ διορατικότητα– μιὰ δυναμικὴ ἢ ὁποία ἔμελλε νὰ καταστήσει τὸ ρήγμα αὐτὸ κρίσιμη, δομικὴ συνιστώσα τῆς νεότερης ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἰκανή, μέσα ἀπὸ μιὰ λογικὴ ἐξαρτημένης τροχιᾶς, νὰ ἐπηρεάζει διαχρονικά, συστηματικά καὶ ἀδιάλειπτα μέχρι σήμερα τόσο τὴν πορεία τῆς ὅσο καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ κράτους πού συνδέεται μὲ αὐτήν.

Ἦπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, καὶ γιὰ νὰ ἐπανέλθω στὴν κεντρικὴ ἰδέα τῆς ὀμιλίας μου, τὸ ρήγμα αὐτὸ ἀποτέλεσε τὸν καταλύτη γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ μετέπειτα ἐμπέδωση στὸ προσκήνιο τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐνὸς ἐξαιρετικῶς ἰσχυροῦ καὶ βαθέως πολιτισμικοῦ δυϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ τὸν ἀναπροσανατολισμὸ πρὸς τὴ φιλελεύθερη, συνταγματικὴ καί, σὺν τῷ χρόνῳ, δημοκρατικὴ εὐρωπαϊκὴ παράδοση, συγκροτεῖ κρίσιμο δίπτυχο τῆς πολιτισμικῆς κληρονομιάς πού προέκυψε ἀπὸ τὴν κρίσιμη διασταύρωση πού ἐκφράζει ὁ Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας.

Ἡ λογικὴ αὐτοῦ τοῦ ρήγματος ἦταν ἐναργῶς ὀρατὴ καὶ ἀπετέλεσε κρίσιμο χαρακτηριστικὸ μιᾶς σειρᾶς μειζόνων πολιτικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀντιπαραθέσεων καὶ συγκρούσεων πού, ἐκφράζοντας τὴ λογικὴ μιᾶς ἐξαρτημένης τροχιᾶς, ἄφησαν ἀνεξίτηλο τὸ ἀποτύπωμά τους στὴ μεταγενέστε-

---

17. Βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὁ.π., 2002, Παράρτημα Β', σ. 442-445, 447, 448-449. Γιὰ τὸν ANTON VON PROKESCH-OSTEN, βλ. *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἐν ἔτει 1821 καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, διπλωματικῶς ἐξεταζομένη*, 2 τόμοι σὲ ἕνα, Ἀθήνα 1868, σ. 297-302. Ἡ ἱστορία τοῦ Prokesch-Osten εἶναι ἡ μόνη ἐκτενὴς μελέτη τῆς ἐποχῆς, πού ἀντιμετωπίζει τίς διαιρέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας ὡς ἔντονη πολιτικὴ ἀντιπαραθέση ἀνάμεσα σὲ ἕνα κόμμα ὀλιγαρχικὸ (ὅλες οἱ ἐγχώριες ἡγετικὲς ομάδες) καὶ σὲ ἕνα δημοκρατικὸ (οἱ σπουδασμένοι στὸ ἐξωτερικὸ, ἐκδυτικισμένοι Ἑλληνας, ὀπαδοὶ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας).

ρη ιστορία της χώρας, που παραμένει εύκρινες ακόμη και σήμερα. Ένδεικτικά παραδείγματα τέτοιων συγκρούσεων, τὰ ὅποια σταχυολογῶ ἐν τάχει, ἀποτελοῦν: ἡ ἀντιπαράθεση αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων στὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης ποὺ ὀδήγησε στὴν υἱοθέτηση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, ἡ σύγκρουση Χαριλάου Τρικούπη καὶ Θεοδώρου Δηλιγιάννη γύρω ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ πρώτου νὰ προωθήσει τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ κράτους κατὰ τὰ φιλελεύθερα πρότυπα τοῦ ὕστερου 19ου αἰώνα, ἡ βαθιὰ διαίρεση ποὺ προκάλεσε ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς μὲ ἐπίκεντρο τὸ πολιτειακὸ ζήτημα ἀλλὰ καὶ τὸ διεθνῆ προσανατολισμὸ τῆς χώρας, ἡ σφοδρὴ ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου, τὸ ὑπέροπον δίλημμα «Δύση ἢ Ἀνατολή» ποὺ διέτρεχε τόσο τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο, τὴν κορυφαία αὐτῆ, ἔνοπλη ἔκφραση τῆς διαιρετικῆς λογικῆς τοῦ πολιτισμικοῦ дуΐσμοῦ, ὅσο καὶ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ αὐταρχικοῦ καθεστῶτος τῶν συνταγματαρχῶν, καθὼς καὶ, τέλος, τὴν ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὴ σχέση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα/Ἐνωση, ποὺ ξεκίνησε τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταπολίτευσης καὶ, παρὰ τὴν ἐμφανῆ ὑποχώρησή της γιὰ ἓνα σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα, ἀναζωπυρώθηκε στὶς μέρες μας¹⁸.

Εἶναι προφανές ὅτι, σὲ ἓνα πρῶτο, ἐξωτερικὸ ἢ ἐπιφανειακὸ, ἂν θέλετε, ἐπίπεδο, τὸ περιεχόμενο τοῦ πολιτισμικοῦ дуΐσμοῦ παρουσιάζει, στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου, διακυμάνσεις ποὺ συναρτῶνται εὐθέως ἀλλὰ καὶ ἐκφράζουν τὶς πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ποὺ σὲ κάθε ἱστορικὴ στιγμή καθορίζουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας ἀλλὰ καὶ τοῦ προσδίδουν τὴ χροιά τῆς συγκυρίας.

Ἐκεῖνη ὅμως ἡ διάστασή του ἡ ὅποια παραμένει διαχρονικὰ σταθερὴ καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀναλλοίωτη εἶναι ἡ βαθιὰ πολιτισμικὴ διαίρεση μεταξὺ νεωτερικῶν καὶ ἐν πολλοῖς προνεωτερικῶν ἰδεῶν, ἀρχῶν καὶ προτύπων, τὰ ὅποια διαμορφώνουν ποιοτικὰ διαφορετικοὺς νοητικούς χάρτες καὶ τρόπους πρόσληψης καὶ κατανόησης κρίσιμων γιὰ τὴ λειτουργία μιᾶς σύγχρονης κοινωνίας ἐνοιῶν ὅπως ἡ δημοκρατία, ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία, τὸ κράτος δικαίου, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δεκτικότητα ἢ ἀντιθέτως ἡ δυσανεξία πρὸς τὴν ἑτερότητα, ἡ ἐξω-

18. Γιὰ τὸν πολιτισμικὸ дуΐσμό κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταπολίτευσης, βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ὁ.π., 2000, σ. 64-131.

στρέφεια ή η έσωστρέφεια σε σχέση με τὸ διεθνές περιβάλλον στὸ ὅποιο κατ' ἀνάγκην λειτουργεῖ καὶ δρᾷ ἡ χώρα.

Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ κυριότερη ἴσως διάσταση τοῦ πολιτισμικοῦ дуΐσμοῦ ἐντοπίζεται στὴ δομικὴ ἐκείνη ἀπροσδιοριστία ἡ ὅποια στερεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τὴν ικανότητα νὰ ἐπιλέξει τελεσίδικα μεταξὺ δύο διαμετρικὰ ἀποκλινοῦσων προσεγγίσεων τῆς καθημερινότητας ἀλλὰ καὶ πρόσληψης τοῦ κόσμου. Ἡ πρώτη, βασισμένη σὲ μιὰ λογικὴ θετικοῦ ἀθροίσματος, ἀναγνωρίζει τὴν προστιθέμενη ἀξία πού ἔχει γιὰ τὶς σύγχρονες κοινωνίες ἡ ἀναζήτηση συναινετικῶν, κοινὰ ἀποδεκτῶν, καί, ἐν τέλει, συμβιβαστικῶν λύσεων πού ἀφενὸς προάγουν τὸ διάλογο, τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ συνομιλητὴ, καὶ τὴν οἰκοδόμησι ἐμπιστοσύνης καὶ ἀφετέρου συμβάλλουν καταλυτικὰ στὴν παραγωγή τοῦ πολιτισμικοῦ ἐκείνου κεφαλαίου πού, ὑπὸ τὴ μορφή παιδείας, ἐκπαίδευσης καί, γενικότερα, τεχνογνωσίας καὶ ἐμπειρίας, προσφέρει σὲ μιὰ κοινωνία τὴ δυνατότητα νὰ λειτουργεῖ ἀνταγωνιστικὰ στὸ διεθνές τῆς περιβάλλον καὶ νὰ προοδεύει. Ἀντιστρόφως, ὁ δεύτερος τρόπος πρόσληψης τοῦ κόσμου, βασισμένος σὲ μιὰ λογικὴ μηδενικοῦ ἀθροίσματος πού πριμοδοτεῖ τὴ σύγκρουση, τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης, καθὼς καὶ τὴν κατίσχυση καὶ τὸν ἐκμηδενισμό τοῦ ἄλλου, τὸν ὅποιο κατανοεῖ καὶ προσεγγίζει ὡς ἀπειλητικὸ ἀντίπαλο ἢ καὶ ἐχθρὸ, στερεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὴν ἐμπλεκόμενη κοινωνία τὴ δυνατότητα σώρευσης τοῦ πολιτισμικοῦ ἐκείνου κεφαλαίου πού θὰ τὴν καθιστοῦσε ἀνταγωνιστικὴ καὶ θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ προοδεύσει¹⁹.

Ἡ διαιώνιση τῆς διαίρεσης αὐτῆς καὶ ἡ ἀδυναμία ὑπέρβασής της ἀποτελεῖ τὸ μέγιστο ἐμπόδιο, ἢ, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ διακεκριμένου πολιτικοῦ ἐπιστήμονα Otto Kirchheimer, τὴν «περιοριστικὴ» ἐκείνη συνθήκη πού καθιστᾷ βασιανιστικὰ καὶ τραυματικὰ ἐπίπονη τὴν ὀλοκλήρωση τῆς δύσκολης, τρικυμιώδους καὶ μακρόσυρτης διαδικασίας μετάβασης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας πρὸς τὴ νεωτερικότητα. Μὲ τὴ σειρά της, ἡ διαιώνιση αὐτὴ καθιστᾷ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ὄμηρο τῆς δομικῆς ἀπροσδιοριστίας στὴν ὅποια μόλις ἀναφέρθηκα, ἢ

19. Γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα πού δημιουργοῦν προσεγγίσεις βασισμένες στὶς λογικὲς τοῦ μηδενικοῦ καὶ τοῦ θετικοῦ ἀθροίσματος, βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Ἡ διαφθορὰ στὴ σχέση της μετὰ τὴ χρηστὴ διοίκηση, τὸ κράτος δικαίου καὶ τὴ δημοκρατία, σέ: ΝΕΣΤΩΡ ΚΟΥΡΑΚΗΣ – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΑΜΑΡΑ-ΚΡΙΣΠΗ (ἐπιμ.), *Δημόσια διοίκηση καὶ διαφθορὰ. Τὸ πρόβλημα καὶ οἱ τρόποι ἐπίλυσής του*, Ἄντ. Ν. Σάκκουλας, Ἀθήνα 2015, σ. 37-54.

όποια τή διατηρεῖ μετέωρη μεταξύ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου, καθὼς οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συμμαχίες ποὺ ταυτίζονται μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τῆς ἱστορίας μας ἀδυνατοῦν νὰ μετατρέψουν τὴν ἐκάστοτε παροδική τους ὑπεροχὴ σὲ ἡγεμονία καί, ἐνδεχομένως, μέσα ἀπὸ συνθῆκες μιᾶς νέας κρίσιμης διασταύρωσης, νὰ ὀδηγήσουν τὴν κοινωνία σὲ μιὰ τελεσίδικη ὑπέρβαση τοῦ θεμελιώδους ρήγματος ποὺ ἐκφράζει ὁ πολιτισμικὸς διῆσμος ὡς προῖον τῆς κρίσιμης διασταύρωσης ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἡ κατάσταση αὐτὴ θυμίζει, πιστεύω, τὴ γνωστὴ ἔννοια τῆς «ὀργανικῆς κρίσης» τοῦ Antonio Gramsci, ὁ ὅποιος, ὀφείλω νὰ ἐπισημάνω, χαρακτηρίσει τὴν περίοδο ποὺ παρεμβάλλεται μεταξύ τῆς ἔκλειψης τοῦ παλαιοῦ καὶ τῆς ἐπικράτησης τοῦ νέου ὡς τὴν «ὥρα τῶν τεράτων»²⁰.

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,
Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι Ἀκαδημαϊκοί,
Ἀγαπητὲς φίλες καὶ φίλοι,

Κυρίες καὶ Κύριοι,

ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ὀλοκληρώσω τὴν ὁμιλία μου μὲ τὴ διατύπωση κάποιων συμπερασματικῶν σκέψεων καὶ διαπιστώσεων πού, θέλω νὰ ἐλπίζω, καθιστοῦν εὐκρινέστερη τὴ λογικὴ τῆς ἀνάλυσής μου.

Μιὰ πρώτη σκέψη ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἐλπίδα εἶναι ὅτι ἡ μακροϊστορικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας μέσα ἀπὸ τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα ἀνάλυσης πού, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας, μᾶς προσφέρει ἡ ἱστορικὰ προσανατολισμένη πολιτικὴ ἐπιστήμη, παρέχει μιὰ συμπληρωματικὴ ἀνάγνωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας ὡς γεγονότος κρίσιμης σημασίας γιὰ τὴ νεότερη ἱστορία μας. Μὲ τὴ σειρά της, μιὰ τέτοια ἀνάγνωση φωτίζει καὶ ἀναδεικνύει τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς πορείας τῆς κοινωνίας μας ὁ εὐρωπαϊκὸς προσανατολισμὸς καὶ ὁ πολιτισμικὸς διῆσμος –βαριές κληρονομίες τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, τὴν

---

20. Γιὰ τὴν ἔννοια τῶν «περιοριστικῶν συνθηκῶν» καὶ τὴν ἐφαρμογὴ της στὴν πολιτικὴ ἀνάλυση, βλ. OTTO KIRCHHEIMER, *Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs*, *American Political Science Review*, 59, 4, 1963, σ. 964-974. Γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν Gramsci, βλ. ANTONIO GRAMSCI, *Prison Notes*, International Publishers, NY 1971.

ιδιαιτερη σημασία τῶν ὁποίων ἀναδεικνύει ἡ λογικὴ τῶν εὐρετικῶν ἐργαλείων τῆς ἐξαρτημένης τροχιᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς κρίσιμης διασταύρωσης.

Μιὰ δεύτερη σκέψη, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐλπίζω νὰ σᾶς βρῖσκει σύμφωνους, εἶναι ὅτι ἡ ἀναστοχαστικὴ προσέγγιση τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων ἀποτελεῖ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο ἱκανὸ ἀφενὸς νὰ συμβάλει στὴν πληρέστερη κατανόηση σύνθετων γεγονότων, ποὺ ἀπαιτοῦν πολλαπλῆς καὶ πολυεπίπεδες ἀναγνώσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, καὶ ἀφετέρου νὰ ὀδηγήσει, τόσο στὸ ἀτομικὸ ὅσο καὶ ἰδίως στὸ συλλογικὸ ἐπίπεδο, σὲ αὐξημένη ἐνσυναίσθηση, ἐνδοσκοπὴ καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, αὐτογνωσία – μιὰ αὐτογνωσία ποὺ μᾶς καθιστᾷ ἱκανότερους ὡς κοινωνικὰ ὑποκείμενα νὰ προετοιμαστοῦμε, μὲ αὐξημένη ἐγρήγορηση καὶ μὲ κατάλληλο δημόσιο διάλογο, γιὰ τὶς προκλήσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸ παρὸν καὶ τὴν οἰκοδόμησι ἐνὸς καλύτερου μέλλοντος γιὰ τὴν κοινωνία μας. Θὰ μπορούσε, ἄραγε, μιὰ ἀναστοχαστικὴ προσέγγιση τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐπερχόμενης 200ῆς ἐπετείου τοῦ Ἀγώνα, ποὺ θὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ νωρὶς καὶ θὰ ἀξιοποιοῦσε τὰ ἐργαλεῖα αὐτῆς τῆς μεθόδου, νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτὸν τὸν ὑψηλὸ στόχο;

Ἡ τρίτη καὶ καταληκτικὴ σκέψη εἶναι μακροϊστορικὴ καὶ ἀφορᾷ τὴ διαπίστωση ὅτι, προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία μὲ αὐτὸν τὸν ἀναστοχαστικὸ τρόπο, παραμένουμε πιστοὶ στὴν προτροπὴ τοῦ μεγάλου Ρωμαίου ἱστορικοῦ Τάκιτου, ὁ ὁποῖος στὰ Χρονικά του, ἔργο ποὺ πρόσφατα χαρακτηρίστηκε ὡς «κορυφαῖο του ἐπίτευγμα» καὶ «ἀποκορύφωμα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς», μᾶς συμβούλευσε νὰ προσεγγίζουμε τὴ μελέτη τῶν γεγονότων καὶ τὴ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας «sine ira et studio», δηλαδή χωρὶς ὀργὴ καὶ προκατάληψη. Μὲ ἄλλα λόγια, Κυρίες καὶ Κύριοι, μὲ τρόπο ἀναστοχαστικό.

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παρουσία σας καὶ τὴν ὑπομονή σας. Καλὴ σας νύχτα.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2015

Η ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΝΕΟΚΟΣΜΟ
ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΑΝΔΡΕΑ Μ. ΚΑΖΑΜΙΑ

I. Εισαγωγικά: κρίση παιδείας και δημοκρατίας

Σήμερα δέν έχουμε μόνο οικονομική κρίση. Βαθύτερα έχουμε κρίση κοινωνική και πολιτική, κρίση που αφορά τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, κρίση Δημοκρατίας (ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 2009, σ. 11), κρίση ἀξιών και σημασιῶν, και ἰδιαίτερα κρίση παιδείας. Ὅπως ἐπισημαίνει ἡ διαπρεπῆς ἑλληνίστρια φιλόσοφος Martha Nussbaum στὸ βιβλίο της *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικά ὡς Ὅχι γιὰ τὸ κέρδος: Οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς προάγουν τὴ δημοκρατία:

«Βρισκόμαστε στὸ μέσο μιᾶς κρίσης μαζικῶν διαστάσεων και τεράστιας διεθνῶς σημασίας. Ὅχι, δέν ἀναφέρομαι στὴν παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε τὸ 2008. Τουλάχιστον τότε ὅλοι γνώριζαν ὅτι ὑφίσταται κρίση και πολλοὶ ἡγέτες διεθνῶς ἀνέλαβαν ἄμεσα δράση, ἀναζητώντας ἀπελπισμένα λύσεις... Ὅχι λοιπόν. Ἀναφέρομαι σὲ μιὰ κρίση που περνᾷ οὐσιαστικά ἀπαρατήρητη, σὰν τὸν καρκίνο, σὲ μιὰ κρίση ἡ ὁποία εἶναι πιθανόν, μακροπρόθεσμα, νὰ ἔχει πολὺ μεγαλύτερες συνέπειες γιὰ τὸ μέλλον τῆς δημοκρατικῆς αὐτοδιάθεσης: Ἀναφέρομαι στὴν παγκόσμιας κλίμακας κρίση στὴν ἐκπαίδευση/παιδεία» (NUSSBAUM 2013, σ. 33-34).

Ἡ ὁμιλία μου διαρθρώνεται σὲ τρεῖς κύριες ἐνότητες. Στὴν πρώτη ἐνότητα γίνεται λόγος γιὰ τὴν κρίση παιδείας καὶ δημοκρατίας στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν κρίση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας καὶ συγκεκριμένα τῶν ἀνθρωπιστικῶν/οὐμανιστικῶν σπουδῶν (Humanities). Στὴ δεύτερη ἐνότητα ἐπιχειρεῖται μιὰ ἱστορική καὶ κριτική ἐπισκόπηση τῆς κρίσης παιδείας καὶ δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Στὴν τρίτη ἐνότητα («Τὸ δέον γενέσθαι»), ὑποστηρίζουμε τὴ θέση ὅτι ἐπιτακτική ἀνάγκη στὸν ἀπανθρωποποιημένο νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης στὸν ὁποῖο ζοῦμε σήμερα εἶναι ἡ ἀναζωογόνηση καὶ ἡ ἀνανέωση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου, πού νὰ στοχεύει στὴ διαμόρφωση τοῦ δημοκρατικοῦ ἀνθρώπου-πολίτη, τοῦ *homo humanus*, ἀντὶ τοῦ *homo economicus* ἢ τοῦ *homo barbarus*.

II. Ὁ νεόκοσμος τῆς παγκοσμιοποίησης (ΝΕΟΠΑ)

Ὁ νεόκοσμος τῆς παγκοσμιοποίησης (ΝΕΟΠΑ) ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἓνας πολυσύνθετος, πολύμορφος καὶ πολύσημος κόσμος. Συγκεκριμένα:

– Ἐνας τεχνολογικός κόσμος πού οἰκοδομεῖται στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπιστημολογικοῦ «παραδείγματος» τῆς νέας πληροφορικῆς. Κατὰ τὸν Ἴσπανὸ κοινωνιολόγο Manuel Castells, αὐτὸς ὁ κόσμος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ νέα παγκόσμια οἰκονομία βασισμένη στὴν πληροφορική καὶ σὲ μιὰ νέα κουλτούρα, τὴν κουλτούρα τῆς πραγματικῆς εἰκονικότητας (*virtuality*) (CASTELLS 2000, σ. 367, 381).

– Αὐτοκρατορία τῆς ἀπελευθερωμένης ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ἔχει μὲν συμβάλει στὴν ταχεία μεγέθυνση τοῦ παγκόσμιου προϊόντος, μὲ ἀρνητικές ὅμως κοινωνικὲς-οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς συνέπειες. Κατὰ τὸν Γαλλοαλγερινὸ φιλόσοφο-πολιτειολόγο Sami Nair, «ἡ αὐτοκρατορία τῆς ἀπελευθερωμένης ἀγορᾶς δὲν εἶναι μονάχα ἓνα ἀφηρημένο, κοινωνικὰ ἀπρόσωπο τέρας... Στὴν πραγματικότητα ταυτίζεται μὲ τὰ κυρίαρχα ἔθνη – Ἡνωμένες Πολιτεῖες, Γερμανία, Ἰαπωνία... Αὐτὴ ἡ αὐτοκρατορία ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα συμμαχιῶν μεταξὺ ἐλίτ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἐνισχύει τὴν ἐμφύτευση τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ σὲ ὀρισμένες ζώνες, ἀποκλείοντας ἄλλες... Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἐλίτ στὸ παγκοσμιοποιημένο σύστημα προκαλεῖ τὴ χωρὶς προηγούμενο αὔξηση τῆς φτώχειας» (MORIN – NAIR 1998, σ. 64-65). Καὶ κατὰ τὸν Γάλλο πολιτικὸ φιλόσοφο Pierre-André Taguieff: «Παρότι μέσα σὲ μισὸ αἰῶνα τὸ παγκόσμιο προϊόν ἔνεαπλα-

σιάστηκε, τὸ χάσμα μεταξύ Βορρᾶ/Νότου διευρύνθηκε, ἐνῶ αὐξάνονται, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πλουσιότερων ἐθνῶν, ἡ ἀνισότητα καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀποκλεισμός» (TAGUIEFF 2002, σ. 107).

– Δημοκρατία τῆς ἀγορᾶς παρὰ ρεπουμπλικανικὴ πολιτεία, καὶ συρρίκνωση τοῦ δημόσιου χώρου. Μεταμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς συνεπαγόμενης «ιδιότητος τοῦ πολίτη» σὲ δημοκρατία τῆς ἀγορᾶς καὶ σὲ «κοινωνίες χωρὶς πολίτες», παρὰ σὲ ρεπουμπλικανικὲς πολιτείες καὶ σὲ πολιτικὲς κοινότητες «ἐλεύθερων καὶ ἴσων πολιτῶν ποὺ συμμετέχουν ἐνεργᾶ στὸν καθορισμὸ καὶ στὴν πραγμάτωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ» (TAGUIEFF 2002, σ. 36). Καί, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀμερικανὸ πολιτειολόγο Benjamin Barber, στὸν κόσμον τοῦ McWorld «ἡ δικαιοσύνη παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὶς ἀγορές». Ὁ McWorld «ἀποποιεῖται τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν» καὶ ὑποβαθμίζει τὴ δημοκρατικὴ πολιτειότητα, ἐνῶ εἶναι ἀδιάφορος γιὰ τὴν «πολιτικὴ ἐλευθερία». Καί, σὲ μεταφορικὴ γλώσσα, ὁ Barber προσθέτει: «Ἄν οἱ παραδοσιακοὶ φύλακες τῆς ἐλευθερίας ἦταν οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ καὶ νόμοι γιὰ τὰ δικαιώματα, οἱ νέοι ναοὶ τῆς ἐλευθερίας, ὅπως εἰσηγήθηκε ὁ George Steiner, θὰ εἶναι τὰ McDonalds καὶ τὰ Kentucky Fried Chicken» (BARBER 1995, σ. 6-7).

– Παγκόσμια ἐμποροπανήγυρη, στὴν ὁποία, κατὰ τὸν καθηγητὴ Κώστα Σταμάτη, «ὅλα ἀνεξαιρέτως θὰ μποροῦν νὰ πωλοῦνται καὶ νὰ ἀγοράζονται... Ἡ προωθούμενη ἐμπορευματοποίηση τῶν πάντων παρεισάγει τὰ κερδοσκοπικὰ κριτήρια ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ σώματα, τίς συνειδήσεις καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ἀνθρώπων ὄντων» (ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2005, σ. 115).

– Ἐνα νεοφιλελεύθερο δημοκρατικὸ καπιταλιστικὸ σύστημα μὲ ὅλα τὰ πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ παρεπόμενα, ὅπως, παραδείγματος χάριν, ἰδιωτικοποίηση, «φονταμενταλισμὸ τῆς ἀγορᾶς», ἀπορρύθμιση, συρρίκνωση τοῦ δημόσιου χώρου καὶ «λιγότερο ἀλλὰ ἰσχυρότερο κράτος» (BARBER 1995· SOROS 1999). Καί, κατὰ τὸν Ἑλληνα πολιτικὸ ἐπιστήμονα Δημήτρη Χαραλάμπη, «ἐπανάκαμψη τῆς ἀτομοκεντρικῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας» καὶ «συρρίκνωση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους». Συνδυαστικά, «ιδιωτικοποίηση ὡς πανάκεια γιὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη» καὶ «συρρίκνωση καὶ καταγγελία τῆς ἔννοιας τῆς ἀλληλεγγύης ὡς ἔννοιας ἀρνητικῆς καὶ ἀντιπαραγωγικῆς» (ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ 1998, σ. 224-226).

– Κατὰ τὸν Βρετανὸ κριτικὸ κοινωνιολόγο Frank Furedi, «μια ἀπανθρωποποιημένη (dehumanized) Φιλισταϊκὴ Αὐτοκρατορία» (FUREDI 2004).

– Υποταγή «του πολιτικού» στο «τεχνικό/τεχνολογικό, το οικονομικό και το χρηματιστικό». Όπως έπεξηγεί ο Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος Taguieff: «Η διαδικασία παγκοσμιοποίησης, που συνοδεύεται πάντα από το συμβολικό εἶδωλό της, τὴν ἀορίστως μεσσιανική και χλωμά οὐτοπική ἰδεολογία τῆς σωτηρίας μέσω τῆς τεχνοεμπορευματικῆς κίνησης, θέτει ἐκτὸς νόμου τὸ πολιτικό, ἐνῶ νομιμοποιεῖ ἀπολύτως τὸ τεχνικό/τεχνολογικό, τὸ οικονομικό και τὸ χρηματιστικό. Ὁ κοινωνικός δεσμός κοινοτοποιεῖται γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὶς ἀλληλοδράσεις τῶν συναλλαγῶν. Τὸ πολιτικό διαγράφεται μπροστὰ στὸ μεντιακό και τὸ χρηματιστικό, ἐνῶ οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ ἀποδυναμώνονται» (TAGUIEFF 2002, σ. 16).

– Ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς ἔννοιας και τοῦ ρόλου τοῦ «ἔθνους-κράτους». Κατὰ τὸν Ἀγγλοπολωνὸ κοινωνιολόγο Zygmunt Bauman, τὸ ἔθνος-κράτος «μετατρέπεται σὲ φύλακα γιὰ τὴν προστασία τῶν μεγαλοεπιχειρήσεων. Ἡ πολιτικὴ του δύναμη ὑποτάσσεται στὴν οικονομική» (BAUMAN 1998, σ. 66).

Συμπερασματικά, ὁ ΝΕΟΠΑ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνισότητες, κοινωνικό ἀποκλεισμό, κτητικὸ ἀτομικισμό, ἰδιωτικοποίηση, «κοινωνίες χωρὶς πολίτες» και «δημοκρατίες τῆς ἀγορᾶς» παρὰ «ρεπουμπλικανικὲς πολιτείες», δηλαδή πολιτικὲς κοινότητες «ἐλεύθερων και ἴσων πολιτῶν ποὺ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὸν καθορισμὸ και τὴν πραγμάτωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ». Στὸν ΝΕΟΠΑ κυρίαρχα στοιχεῖα περιλαμβάνουν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὴν ἐπιχειρηματικὴ και καταναλωτικὴ κουλτούρα, τὸν ὕστερο καπιταλισμὸ ποὺ διέπεται ἀπὸ τὸν «φονταμενταλισμὸ τῆς ἀγορᾶς» και τὴ νεοφιλελεύθερη ἀτομικιστικὴ ἰδεολογία.

III. Κοινωνία τῆς γνώσης

Ὁ ΝΕΟΠΑ, κατὰ ὀρισμένους μελετητές, εἶναι και μιὰ κοινωνία τῆς γνώσης (TAGUIEFF 2002· MORIN – NAIR 1998· BARBER 1995). Ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lofstedt, μετατρέπει τὸν ΝΕΟΠΑ σὲ κοινωνία τῆς γνώσης, ὅπου «ἡ γνώση καθίσταται περισσότερη σημαντικὴ ὡς προϋπόθεση γιὰ συμμετοχὴ σὲ βασικὲς ἀνθρώπινες δραστηριότητες», γιὰ ἀτομικὸ και διεθνῆ ἀνταγωνισμὸ στὴν παγκόσμια οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς και γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη και τὴν εὐημερία» (LOFSTEDT 2001). Σύμφωνα με τὸν κοινωνιολόγο-ἐκπαιδευτικὸ Andy Hargreaves, ἡ

κοινωνία τῆς γνώσης «εἶναι μιὰ κοινωνία πὸ μεταλλάσσεται, στὴν ὁποία ἡ πληροφόρηση ἀυξάνεται γρήγορα καὶ κυκλοφορεῖ συνεχῶς σὲ ὅλη τὴν ὑδρόγειο σφαίρα». Καὶ συνεχίζει: «Ἡ κοινωνία τῆς γνώσης ἔχει τρεῖς διαστάσεις: Πρῶτον, ἀποτελεῖ μιὰ διευρυμένη ἐπιστημονική, τεχνική καὶ ἐκπαιδευτική γνωστικὴ περιοχὴ... Δεύτερον, συνεπάγεται πολὺπλοκούς τρόπους διεξαγωγῆς καὶ διανομῆς τῆς γνώσης καὶ τῆς πληροφόρησης σὲ μιὰ οἰκονομία βασισμένη στὶς ὑπηρεσίες... Τρίτον, προϋποθέτει βασικὲς ἀλλαγές στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἐταιρικοὶ ὀργανισμοὶ λειτουργοῦν γιὰ νὰ ἀυξήσουν τὴ συνεχῆ καινοτομία στὰ προϊόντα καὶ στὶς ὑπηρεσίες, δημιουργώντας συστήματα, ὁμάδες καὶ κουλτοῦρες πὸ μεγιστοποιοῦν τὶς εὐκαιρίες γιὰ ἀμοιβαία καὶ αὐθόρμητη μάθηση» (HARGREAVES 2003, σ. 9). Καί, κατὰ τὸν νομικὸ φιλόσοφο Κώστα Σταμάτη: «Ὁ ἐννοιακὸς πυρήνας τῆς “κοινωνίας τῆς γνώσης” ἀπηχεῖ κατ’ οὐσίαν μιὰ πραγματικὴ τάση τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴν ὁποία καὶ προσεπικυρώνει ἰδεολογικά. Πρόκειται γιὰ τὴ χρῆση τῆς γνώσης στὴν ἐργασιακὴ διαδικασία ὡς ἄμεσα παραγωγικὴ δύναμη, στὶς συνθήκες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ· χρῆση στὴν ὁποία καλεῖται νὰ προσαρμοσθεῖ μονοσήμαντα καὶ ἡ ἴδια ἡ μὲρψωση πὸ καλλιεργεῖται στοὺς ἐκπαιδευτικοὺς θεσμούς» (ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2005, σ. 115).

Συνοπτικά, κοινωνία τῆς γνώσης καὶ συναφεῖς ἔννοιες, ὅπως κοινωνία τῆς μάθησης καὶ κοινωνία βασισμένη στὴ μάθηση, θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς οἱ πολιτικὲς-οἰκονομικὲς ἐκεῖνες κοινωνίες ὅπου ἡ προώθηση τῆς γνώσης ἔχει καταστῆ κυρίαρχος «ρηματικὸς λόγος». Αὐτὸ παρατηρεῖται ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ λόγου γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης, τὸν «νεοευρωπαϊκὸ ἐκσυγχρονισμό», ὅπως τὸν ἔχουμε ἀποκαλέσει (ΚΑΖΑΜΙΑΣ 1995). Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀπεφάνθη ὁ Γάλλος ὑπουργὸς Παιδείας τὸν Μάιο τοῦ 1998: «Ἡ Εὐρώπη πὸ οἰκοδομοῦμε δὲν εἶναι μόνον ἡ Εὐρώπη τοῦ εὐρώ, τῶν τραπεζῶν καὶ τῆς οἰκονομίας. Πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ Εὐρώπη τῆς γνώσης». Σὲ πολλὰ ἐπίσημα εὐρωπαϊκὰ κείμενα (Λευκὰ καὶ Πράσινα Βιβλία, διακηρύξεις, ἀποφάσεις, κτλ.) ἐπισημαίνεται ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς οἰκονομίας βασισμένης στὴ γνώση (ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ 1997, σ. 3).

Στὴ βιβλιογραφία λοιπὸν καὶ τὴ συζήτηση γιὰ παγκοσμιοποίηση καὶ κοινωνία τῆς γνώσης κεντρικὴ θέση κατέχει ἡ γνώση. Ἀλλὰ τί εἶδους γνώση; Καὶ σὲ τί συνίσταται;

Περιληπτικά, τὸ εἶδος τῆς γνώσης ποὺ προβάλλεται γιὰ τὴν κοινωνία τῆς Γνώσης ἐπικεντρώνεται στὶς ἀκόλουθες γνωστικὲς περιοχές:

- Ἐπανάσταση τῶν νέων τεχνολογιῶν πληροφορικῆς καὶ ἐπικοινωνίας (ICTs) καὶ νέες τεχνολογίες τῆς μάθησης. Ἀνάδυση τῆς κοινωνίας τοῦ διαδικτύου (Network Society) καὶ τοῦ πληροφοριακοῦ/τεχνολογικοῦ ἐπιστημολογικοῦ παραδείγματος (CASTELLS 1996).
- «Κωδικοποιημένη γνώση» (GUILLE 2002) γιὰ τὴ συσσώρευση κεφαλαίου καὶ τὴν ἀειφόρο ἀνάπτυξη στὴν ἀνταγωνιστικὴ παγκόσμια οἰκονομία.
- Τεχνολογικὸς-ἐπιστημονικὸς ἐργαλειακὸς ὀρθολογισμὸς.
- Ἡ γνώση ὡς ἐμπορεύσιμο προϊόν.
- Ἀλλαγὴ τῆς ὀργάνωσης καὶ τοῦ τρόπου διαβίωσης (SENGE 1990) καὶ ἐργασίας, εὐέλκτο ἐργατικὸ δυναμικὸ, ὁ ἐργαζόμενος ποὺ ἔχει γνώση (knowledge worker) (DRUCKER 1994).

IV. Παιδεία στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης: θυσία τῆς ἀνθρωπιστικῆς (οὐμα-νιστικῆς) παιδείας

Στὴ συζήτηση καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν παγκοσμιοποίηση καὶ τὴν κοινωνία τῆς γνώσης γίνεται καὶ λόγος γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν νεωτερικῶν φαινομένων στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα καὶ γενικότερα στὴν παιδεία. Σὲ πρόσφατες ἐρευνες ἐπισημαίνονται μεταξὺ τῶν ἄλλων οἱ ἀκόλουθες ἐπιπτώσεις:

1. Ἡ ἐκπαίδευση, ἀπὸ δημόσιο καὶ κρατικὸ ἀγαθὸ, ποὺ νὰ στοχεύει μεταξὺ τῶν ἄλλων στὴ διαμόρφωση ἐνάρετων πολιτῶν, ἀπὸ δημόσιο καὶ κρατικὸ ἀγαθὸ γιὰ τὸ «κοινὸν τῆς πόλεως», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, μετατρέπεται σὲ ἐμπορεύσιμο καί, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἰδιωτικὸ ἀγαθὸ («γιὰ τὸ καλὸν τοῦ ατόμου»).

2. Γάση πρὸς τὴν ἰδιωτικοποίηση καὶ τὴν «ἀπορρύθμιση», ὅπου ὁ ρόλος τῆς πολιτείας στὴν παροχὴ δημόσιας ἐκπαίδευσης περιορίζεται καί, ἐνῶ ἡ πολιτεία συνεχίζει νὰ ἐξασφαλίζει δωρεὰν βασικὴ παιδεία γιὰ ὅλους, προβαίνει σταδιακὰ στὴν ἐπιβολὴ διδάκτρων ἐπιλεκτικοῦ ἢ καὶ συμπληρωματικοῦ χαρακτήρα στὰ δημόσια πανεπιστήμια καὶ σὲ ἄλλα δημόσια τριτοβάθμια ἰδρύματα. Ἐπομένως, συρρίκνωση τῆς δημοκρατίας.

3. Ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση ἀξιολογεῖται μὲ βάση τὰ ἴδια κριτήρια ὅπως οἱ ἐπιχειρήσεις, δηλαδή «ἀποτελεσματικότητα», «παραγωγικότητα», κρι-

τήρια του «μáνατζμεντ»). Δίνεται έμφαση στη «λογοδότηση» (accountability), στα «έπίπεδα» (standards), στις έξετάσεις, στην πειθάρχηση του διδακτικού προσωπικού, στην επίδοση των μαθητών σε παραγωγικούς κυρίως γνωστικούς τομείς, στη συμμετοχή σε διεθνείς έρευνες όπως οι έρευνες TIMSS της IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) και PISA (Programme for International Student Assessment) του ΟΟΣΑ.

4. Στην τριτοβάθμια και πανεπιστημιακή εκπαίδευση, πριμοδότηση και προτεραιότητα στις θετικές έπιστήμες, στην τεχνογνωσία και στον «έργαλειοκό όρθολογισμό», και σε αυτό που ο κοινωνιολόγος Manuel Castells έχει αποκαλέσει πληροφοριακό-τεχνολογικό έπιστημολογικό παράδειγμα. Κατά τον Κώστα Σταμάτη, «υπόταξη της ανώτατης παιδείας στις ανάγκες της αγοράς (ή όποια) διαπνέεται από την ιδεολογία του οικονομικού ανθρώπου» και «παιδεία που προσδέεται, κατά το περιεχόμενο της άποστολής της, στο έρμα της κερδοφορίας του κεφαλαίου» (ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2005, σ. 282-283).

5. Σχετική στροφή προς την «έπαγγελματικοποίηση» της σχολικής εκπαίδευσης. Το πρόγραμμα σπουδών από κυρίως παιδοκεντρικό και πολιτισμικοκεντρικό γίνεται κυρίως οικονομικοκεντρικό. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα σε ισχυρές χώρες όπως οι σκανδιναβικές, ή Ίαπωνία, οι ΗΠΑ, ή Αγγλία, ή Γερμανία, ακόμη και ή Κίνα και ή Ρωσία.

6. Συρρίκνωση της «γενικής φιλελεύθερης παιδείας» (general liberal education/culture), της όποιας βασική συνιστώσα υπήρξε ή ανθρωπιστική παιδεία/οί ανθρωπιστικές σπουδές (humanities). Κυριαρχία της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της τεχνολογικής-έπιστημονικής γνώσης. Έμφαση στις δεξιότητες (θεωρητικές, πρακτικές, γνωστικές), κυρίως έργαλειοκές. Έποβάθμιση της «παιδείας της ψυχής», της «συναισθηματικής νοημοσύνης», των αίσθητικών διαθέσεων και των ήθικων έρετων.

7. Θυσία της ανθρωπιστικής παιδείας στον βωμό της εκπαίδευσης και της κατάρτισης, και κατ' έπέκταση διάβρωση του έξανθρωπιστικού ρόλου του σχολείου και του πανεπιστημίου. Ός αποτέλεσμα, ιδιαίτερα τα πανεπιστήμια, από εκπαιδευτικά ιδρύματα των όποιων ένας βασικός στόχος υπήρξε ή παροχή παιδείας και ή καλλιέργεια του «νοού» και της «ψυχής», μετατρέπονται, κατά τον Αμερικανό κοινωνιολόγο Stanley Aronowitz, σε «έργοστάσια παραγωγής γνώσης», κυρίως έργαλειοκής γνώσης και τεχνογνωσίας (ARONOWITZ 2000). Το πανεπιστήμιο στις οικονομικά κεντρικές

χωρές (φέρ' εἰπεῖν, ΗΠΑ, Καναδά, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία) δίνει περισσότερη ἔμφαση στὸν «ἐργαλειακὸ ὀρθολογισμό» καί, κατὰ τὸν Γάλλο μεταμοντέρνο φιλόσοφο καὶ κοινωνιολόγο Jean-François Lyotard (LYOTARD 1984), στὴν «παραγωγικότητα» (performativity). Καί, κατὰ τὸν Ἄγγλο συγκριτικὸ τῆς ἐκπαίδευσης Robert Cowen, τὸ νεωτερικὸ πανεπιστήμιο μεταλλάσσεται στὸ «πανεπιστήμιο τῆς ἀγορᾶς» (COWEN 2000· βλ. ἐπίσης GIROUX 2002, σ. 442).

8. Μείωση τῆς σχετικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν, τῶν κατ' ἐξοχὴν ὑπευθύνων γιὰ τὴν ἐνδοσχολικὴ παιδαγωγικὴ διαδικασία καὶ τὴν παιδεία. Ὁ ἐκπαιδευτικός, ἀπὸ αὐτόνομος ἐπαγγελματίας-παιδαγωγός, μετατρέπεται σὲ τεχνοκράτη διεκπεραιωτῆ, ἐντολοδόχο. Ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται στὴν τυποποίηση, τὴν «ἀποδεξιοποίηση» (deskilling), τὴν ἐντατικοποίηση στὸ ἔργο τοῦ δασκάλου, στὴ μετρήσιμη «ἀποδοτικότητα» μὲ κριτήριό τὴν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν σὲ γνωστικὲς περιοχὲς ὅπως, κυρίως, τὰ μαθηματικά, οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἡ τεχνολογία, καὶ συνεπῶς στὴ διαμόρφωση ἑνὸς δασκάλου τεχνοκράτη, ὑποβαθμίζει τὸ «φιλελεύθερο ἀνθρωπιστικὸ/οὐμανιστικὸ ἰδεῶδες» (liberal humanistic ideal), ποῦ, τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο λόγου, ἂν ὄχι πράξης, διέπνεε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ (STROMQUIST – MONKMAN 2000· BURBULES – TORRES 2000).

9. Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω εἶναι καὶ τὰ διάφορα κείμενα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, καὶ εἰδικότερα τὸ γνωστὸ Λευκὸ Βιβλίο μὲ τίτλο Ἐκπαίδευση καὶ κατάρτιση. Διδασκαλία καὶ μάθηση. Πρὸς μιὰ κοινωνία τῆς γνώσης, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων τὸ 1995. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ κείμενο ἀσχολεῖται μὲ τὴν παγκοσμιοποίηση, τὴ «διεθνοποίηση τοῦ ἐμπορίου, τὸ παγκόσμιο τεχνολογικὸ πλαίσιο καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν παγκόσμια κοινωνία τῆς πληροφορίας». Στὴ μελλοντικὴ παγκόσμια κοινωνία τῆς γνώσης/μάθησης, σύμφωνα μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ, ἡ γνώση καὶ οἱ γνωστικὲς ἱκανότητες θὰ ἔχουν ζωτικὴ σημασία, κυρίως ἡ γνώση καὶ οἱ νοησιαρχικὲς δεξιότητες στὴν ἐπιστῆμη, τὰ μαθηματικά καὶ τὴν τεχνολογία, εἰδικότερα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία. Τὸ Λευκὸ Βιβλίο ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐκπαίδευση καὶ κατάρτιση στὴν «κοινωνία τῆς μάθησης» δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἰνστρουμενταλιστικὴ ἀλλὰ μὲ πολλοὺς σκοποὺς. Θὰ πρέπει νὰ ἐστιάζει σὲ μιὰ εὐρεία βάση γνώσεων (EUROPEAN COMMISSION, 1995).

Καὶ ὅμως, μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀποκαλύπτει ὅτι στὴ φαντασιακὴ κοινωνία τῆς μάθησης/γνώσης δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν

πρόσκτηση γνώσης και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που θα βοηθήσουν στην παραγωγική απασχόληση του εργαζομένου, στη συσσώρευση πλούτου, στην οικονομική ανάπτυξη και στην έθνική και παγκόσμια ευημερία. Με άλλα λόγια, δίνεται έμφαση στην εκπαίδευση που θα εξυπηρετεί κυρίως άτομικούς και οικονομικούς στόχους. Ο διαμορφούμενος άνθρωπος/πολίτης είναι ο κάτοχος εμπορεύσιμης γνώσης και («ευέλικτης εξειδίκευσης») για να ανταχθεί ως παραγωγικός εργάτης στη «μετα-φορντική» αγορά εργασίας. Ακόμη και γνωστικές ανθρωπιστικές περιοχές όπως η λογοτεχνία, η φιλολογία, η φιλοσοφία και η ιστορία δεν θεωρούνται γνώση για την ανθρωπιστική τους αξία, για την καλλιέργεια του «νοῦ και τῆς ψυχῆς» του ανθρώπου, αλλά «για την πραγματιστική/ώφελιμιστική τους αξία για τη βελτίωση τῆς θέσης τῆς Εὐρώπης στην παγκόσμια οικονομία» (SPRING 1998· FIELD 1998).

Συνοψίζοντας αὐτὴ τὴ θεματικὴ τῆς εἰσήγησης, συμφωνοῦμε με τὸν Ἀγγλο κοινωνιολόγο Stephen Ball, ὁ ὁποῖος τὸ 1988 ἔγραφε: «Ἡ προώθηση τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ οὐμανισμοῦ (humanity), ἔχει καταλάβει δευτερεύουσα θέση (εἶναι ἡσσονος σημασίας) ἐν σχέσει πρὸς τὴν προώθηση τῆς ἀποτελεσματικότητας» (BALL 1998, σ. 78). Καί, ἀπὸ τὴν ἴδια κριτικὴ ὀπτικὴ, θὰ προσθέταμε ὅτι σὲ δεύτερη μοῖρα εἶναι καὶ «ἡ προώθηση τῆς χειραφετικῆς λειτουργίας τῆς γνώσης, ἡ καλλιέργεια τῆς ὑπευθυνότητας, τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῶν ἀνθρωπίνων συνειδήσεων, ἡ διαμόρφωση καὶ ἡ πειθάρχηση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐαυτοῦ μας, αὐτὸ που νοεῖται μετὰ τὴ γερμανικὴ λέξη Bildung (BIESTA 2003, σ. 62), καὶ ἡ πνευματικὴ, ἠθικὴ καὶ «πολιτικὴ» ὁλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου, μέσῳ μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς (οὐμανιστικῆς) παιδείας πού, στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, τείνει νὰ θυσιάζεται στὸν βωμὸ τοῦ τεχνοκρατικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς τεχνογνωσίας».

V. Ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ δημοκρατικὴ πολιτεία στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης

Ἡ ἀμφίδρομη σχέση μεταξύ δημοκρατίας καὶ παιδείας ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ φιλοσόφους, κοινωνικούς ἐπιστήμονες καὶ παιδαγωγούς καὶ σὲ ἐκθέσεις, μελέτες καὶ προγράμματα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης (πόλης-κράτους), στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ τῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς ἐθνόπολης (ἔθνους-κράτους) καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τῆς πολυπολιτισμικῆς

κοσμόπολης. Ένδεικτικά και έπιλεκτικά άξιζέει άπλώς νά αναφερθοῦμε: (α) σέ πολιτειολόγους-φιλοσόφους-παιδαγωγούς, ὅπως ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Άριστοτέλης, ὁ J.-J. Rousseau, ὁ J. Dewey, ὁ J. Habermas, ὁ E. Π. Παπανοῦτσος, (β) σέ κοινωνικούς έπιστήμονες, ὅπως οἱ Βρετανοὶ T. H. Marshall καὶ B. Crick, ὁ Καναδός W. Kymlicka, οἱ Άμερικανοὶ B. Barber, M. Nussbaum, D. Hess καὶ J. Torney-Purta, καὶ ὁ Ἰσραηλινός A. Etzioni, (γ) σέ διεθνεῖς έρευνητικές δραστηριότητες, ὅπως αὐτές τῆς International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) καὶ τοῦ Centre for Research on Education and Lifelong Learning (CRELL), καὶ (δ) σέ έκθέσεις, μελέτες καὶ προγράμματα, ὅπως οἱ έκθέσεις *Citizenship Education at School in Europe* τοῦ Eurydice European Unit τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς, *Citizenship Education* τῆς Ἐπιτροπῆς Education and Skills Committee τοῦ Βρετανικοῦ Κοινοβουλίου, *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools* (Crick Report/Ἐκθεση Crick) καὶ *Education for Democratic Citizenship* (στὰ έλληνικά *Παιδεία τῆς Δημοκρατίας*), καὶ οἱ άμερικανικές μελέτες *National Assessment of Education Progress* (NAEP) καὶ *IEA Civic Education Study*.

Στόν πολιτικό λόγο τῶν παραπάνω στοχαστῶν καὶ έπιστημόνων-έρευνητῶν καὶ στίς σύγχρονες έκθέσεις-μελέτες έπιτροπῶν καὶ έρευνητικῶν ομάδων έπισημαίνεται ὁ ρόλος τῆς έκπαίδευσης, καὶ συγκεκριμένα τῆς δημόσιας σχολικῆς έκπαίδευσης, στή διαμόρφωση «μορφωμένων» –πνευματικά καὶ ήθικά– δημοκρατικῶν πολιτῶν. Ἐπιπλέον, θά πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι στὰ σχετικά αὐτά κείμενα γίνεται λόγος, σέ πολλές περιπτώσεις έκτενῆς λόγος, στό «περιεχόμενο» τῆς παιδείας τοῦ «δημοκρατικοῦ πολίτη». Ἐνδεικτικά καὶ έπιλεκτικά:

1. Άνθρωπιστική παιδεία στήν άρχαιοελληνική δημοκρατική πόλη

ἌΟ πολίτης τῆς άρχαίας πόλης, σύμφωνα με τόν Άριστοτέλη, είναι τὸ ιδεῶδες τοῦ ένεργοῦ πολίτη τῆς δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος «άρχει» καὶ ταυτόχρονα «άρχεται». Ἡ παιδεία τοῦ πολίτη «πρέπει νά συμβαδίζει με τὸ πολίτευμα, άφοῦ τὸ πνεῦμα κάθε μορφῆς πολιτεύματος συνήθως ὄχι μόνο τὸ προστατεύει, άλλά καὶ τὸ έγκαθιδρύει. Ἐτσι τὸ δημοκρατικό πνεῦμα προστατεύει καὶ έγκαθιδρύει τὴ δημοκρατία καὶ τὸ ὀλιγαρχικό πνεῦμα τὴν ὀλιγαρχία». Συνοπτικά καὶ έπιγραμματικά, κατὰ τόν Σταγειρίτη φιλόσοφο: «προπαι-

δεύεσθαι καὶ προσθίξεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας». Ἡ παιδεία τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη τῆς δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος ἄρχει καὶ ἄρχεται, πρέπει νὰ εἶναι «κοινή» καὶ ὅχι «κατ' ἰδίαν», νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν ἀνθρωπιστική, ὅχι ἐργαλειακὴ/χρήσιμη, καὶ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις περιοχές: γυμναστική, γράμματα, μουσική (ἢ ὁποῖα συμπεριλαμβάνει ποίηση καὶ λογοτεχνία) καὶ ἰχνογραφία. Ἀπώτερος σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ παροχὴ χρήσιμων γνώσεων ἀλλὰ ἡ καλλιέργεια διανοητικῶν ἀρετῶν, μέσῳ διδασκαλίας, καὶ πολιτικῶν-ἠθικῶν ἀρετῶν (γιὰ παράδειγμα, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ἐγκράτεια, ἀνδρεία καὶ φιλία) μέσῳ «ἔθους» ἢ «ἔξεως» καὶ ἄσκησης (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Α1103α, 14-20, Α1103β, 3-6, Θ1155α, 3, 21-22). Ἐδῶ ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ιδιαίτερη σημασία ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὴ μουσικὴ (μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὄρου, ποὺ συμπεριλάμβανε τὴν ποίηση) γιὰ «τὴ διάπλαση τοῦ ἥθους καὶ τῆς ψυχῆς» καὶ συναφῶς γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, Θ40, 5-10).

Σκοπὸς τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη στὴν ἀρχαία πόλη δὲν ἦταν ἡ ἐκπαίδευση ἢ ἡ κατάρτιση, ἀλλὰ ἡ εὐρύτερη ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, ἢ ὁποῖα ἀποσκοποῦσε στὴ «μόρφωση» καὶ τὴ διάπλαση («καλῶν κάγαθῶν») πολιτῶν, μὲ ἦθος (χαρακτήρα), πολιτικὲς ἀρετὲς ὅπως, γιὰ παράδειγμα, δικαιοσύνη, σοφία, φρόνηση, αὐτονομία, γενναιοδωρία, φιλία καί, κατὰ τὴν ἐλληνίστρια Romilly, «πολιτειακὴ συνείδηση», ἐν ὀλίγοις, μὲ καλλιεργημένο νοῦ καὶ ψυχὴ (ΚΑΖΑΜΙΑΣ 2000, σ. 341· βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ 1987, σ. 163, 184).

2. Ἀνθρωπιστικὴ παιδεία (Humanities) στὴ νεωτερικὴ δημοκρατικὴ ἐθνόπολη

Μὲ τὸν ὄρο «δημοκρατικὴ ἐθνόπολη» ἐννοοῦμε τὴν πολιτικὴ ὄντοτητα –τὸ ἔθνος-κράτος– ποὺ διαμορφώνεται μὲ τὴν ἔλευση τῆς νεότερης ἐποχῆς –τοῦ κόσμου τῆς νεωτερικότητας– καὶ ἀνάγεται στὴν περίοδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ δεῦτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα, συγκροτεῖται σὲ εὐρεία κλίμακα τὸν 19ο αἰώνα καὶ σὲ παγκόσμια τὸν 20ο αἰώνα.

Στὴ δημοκρατικὴ ἐθνόπολη ἡ παιδεία τοῦ πολίτη προσαρμόζεται στὸν ἐθνικισμό καὶ τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, στίς νέες ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπαιτήσεις τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. Εἰδικότερα, ἕνα σύστημα γενικῆς παιδείας σὲ καθολικὴ κλίμακα θεωρεῖται ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ μελλοντικοῦ πολίτη τῆς νεωτερικῆς δημοκρατικῆς

έθνόπολης και την οικοδόμηση του έθνικοῦ κράτους. “Όπως αναφέρουν οί Kazamias, Ifanti και Triga, «ή εκπαίδευση καλεῖται νά διαπλάσει τὸ πρότυπο τοῦ πολίτη τῆς νεωτερικότητας, ὁ ὁποῖος διακρίνεται γιὰ τὴν ἐθνική του ταυτότητα και τὴν ἀφοσίωσή του στὶς ἀρχές τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας» (KAZAMIAS – IFANTI – TRIGA 2013, σ. 86).

Στὸ νεωτερικὸ αὐτὸ ἐθνικὸ σύστημα εκπαίδευσης μιὰ γενικὴ ἀνθρωπιστικὴ (οὐμανιστικὴ) παιδεία –στὴ Γαλλία *culture générale*, στὴ Γερμανία *Allgemeine Bildung*, στὴν Ἀγγλία και στὶς ΗΠΑ *general liberal education*, και στὴν Ἑλλάδα *ἐγκύκλιος παιδεία*–, μὲ κέντρο βάρους γνωστικὲς περιοχές ὅπως οί κλασικὲς σπουδές, ἡ ἱστορία, ἡ λογοτεχνία, οί γλῶσσες και οί τέχνες, θεωροῦνταν βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ διάπλαση μορφωμένων ἀνθρώπων-πολιτῶν (KAZAMIAS 2000, σ. 345-347· KAZAMIAS – IFANTI – TRIGA 2013, σ. 86).

3. Ἀνθρωπιστικὴ (οὐμανιστικὴ) παιδεία (Humanities) γιὰ βιώσιμη δημοκρατία στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης

Στὸν σύγχρονο διεθνῆ λόγο γιὰ τὴν κρίση ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ἄξιο προσοχῆς γιὰ μᾶς σὲ αὐτὴ τὴν εἰσήγηση εἶναι ἡ σημασία ποὺ δίνεται στὴν παιδεία, ἰδιαίτερα στὴν ἀνθρωπιστικὴ (οὐμανιστικὴ) παιδεία, και σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνα φιλόσοφο Σωκράτη, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση/ὑπέρβαση τῆς κρίσης Δημοκρατίας. Μερικὰ παραδείγματα:

3.1 Κατὰ τὴ Γαλλίδα ἐλληνίστρια Jacqueline de Romilly:

«Ἡ δημοκρατία ἀπαιτεῖ οὐσιαστικὰ μιὰ συγκεκριμένη παιδεία τοῦ πνεύματος, τῆς δυνατότητας τοῦ καθενὸς νά διαμορφώνει μιὰ κρίση. Στὴ δημοκρατία ζητεῖται ἀπὸ τὸν καθένα νά παρεμβαίνει ἢ τουλάχιστον νά ψηφίζει γνωρίζοντας τίς συνέπειες. Τὸ καθεστῶς αὐτὸ προϋποθέτει ὅτι ὅλοι ὅσοι συμμετέχουν σὲ αὐτὸ ἔχουν ἐπαρκῆ παιδεία ὥστε νά κατανοοῦν ὀρισμένους πολιτικούς και ἐκλογικούς κινδύνους, νά κρίνουν σωστὰ και νά μὴν τοὺς παρασύρει ἢ προπαγάνδα και ἡ ἔλλειψη κριτικοῦ πνεύματος. Ἄρα τὸ ζήτημα τῆς παιδείας εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸ πρόβλημα τῆς δημοκρατίας» (ROMILLY 2009, σ. 57).

3.2 Κατὰ τὴν Ἀμερικανίδα φιλόσοφο Nel Noddings, ἡ ἀνανέωση τῆς «λιμπεραλιστικῆς/ἀνθρωπιστικῆς παιδείας», ἡ ὁποία ἔχει ὑποβαθμιστεῖ στὸ σχολεῖο και στὴν Τριτοβάθμια Ἐκπαίδευση, εἶναι ἀναγκαία στὴ σύγχρονη ἐποχὴ γιὰ τὴν «ὀλόπλευρη εκπαίδευση» –τὴν πνευματικὴ, ἠθική,

προσωπική καλλιέργεια (τὴν καλλιέργεια τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς)– τοῦ ἀνθρώπου–πολίτη τῆς δημοκρατίας (NODDINGS 2013, κεφ. 5 καὶ 9).

3.3 Ἄξιες ιδιαίτερης προσοχῆς σὲ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι οἱ ἀπόψεις τῆς ἑλληνίστριας φιλοσόφου Martha Nussbaum σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας –καὶ ιδιαίτερα τῆς σωκρατικῆς («κριτικῆς παιδαγωγικῆς»), τῆς σωκρατικῆς («μυθευτικῆς»), τοῦ σωκρατικοῦ «ἐλέγχου» γιὰ τὴν κάθαρση τῆς ψυχῆς, τῆς σωκρατικῆς «διαλογικῆς-διαλεκτικῆς μεθόδου» καὶ τῆς σωκρατικῆς ἱκανότητος τοῦ αὐτοστοχασμοῦ καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς («ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων»)– γιὰ τὴν προαγωγή τῆς δημοκρατίας. Ὅπως γράφει στὸ βιβλίο της Ὅχι γιὰ τὸ κέρδος: Οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς προάγουν τὴ δημοκρατία: «Γιὰ νὰ προαγάγουμε μιὰ δημοκρατία ποὺ θὰ εἶναι στοχαστικὴ καὶ διαβουλευτικὴ, καὶ ὄχι ἀπλῶς μιὰ ἀγορὰ/ἀρένα ἀνταγωνιστικῶν ὁμάδων συμφερόντων, μιὰ δημοκρατία ποὺ εἰλικρινὰ νὰ λαμβάνει ὑπόψη σοβαρὰ τὸ δημόσιο καλὸ («τὸ καλὸν τῆς πόλεως»), θὰ πρέπει νὰ δημιουργοῦμε πολίτες οἱ ὅποιοι νὰ διαθέτουν τὴ σωκρατικὴ ἱκανότητα τοῦ αὐτοστοχασμοῦ καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς... Ἡ ιδιαίτερη συμβολὴ τοῦ Σωκράτη συνίσταται στὸ ὅτι ἀνέδειξε ἀναμφισβήτητα ἐπιχειρήματα ποὺ ἀφοροῦν ζητήματα δημόσιου ἐνδιαφέροντος» (NUSSBAUM 2013, σ. 19-20· βλ. ἐπίσης NUSSBAUM 1997).

3.4 Στὸ εὐπώλητο βιβλίο του *Democracy Matters* (Ἡ δημοκρατία ἀξίζει, 2004), ὁ Ἀφροαμερικανὸς διανοούμενος Cornel West κάνει μιὰ ἀυστηρὴ κριτικὴ τῆς σύγχρονης «νοσηρῆς» ἀμερικανικῆς δημοκρατίας (ΑΔ) καὶ ἀπευθύνει ἔκκληση γιὰ τὴν ἀναζωογόνησή της, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀφροαμερικανὸς West δὲν ἀνατρέχει στοὺς Jefferson, Washington, Franklin, Lincoln –τοὺς «πατέρες» τῆς ΑΔ– οὔτε καὶ στὸν Ἀφροαμερικανὸ Martin Luther King γιὰ ἔμπνευση καὶ ὡς («πηγὴ ἰδεῶν»), ἀλλὰ στὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δημοκρατίας, καὶ ιδιαίτερα στὸν Σωκράτη. Κατὰ τὸν West: «Ὁ σωκρατικὸς “ἔλεγχος” εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ ὁποιοδήποτε δημοκρατικὸ ἐγχείρημα... Ἡ σωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ σωκρατικὸς ἔλεγχος (ἐξέτασις) ἀποφέρουν πνευματικὴ ἀκεραιότητα, φιλοσοφικὴ ταπεινοφροσύνη καὶ προσωπικὴ εἰλικρίνεια, ποὺ στὸ σύνολό τους συνιστοῦν ἀπαραίτητα στοιχεῖα τοῦ δημοκρατικοῦ μας ἐξοπλισμοῦ στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴ διεφθαρμένη ἐξουσία τῶν ἐλίτ» (WEST 2004, σ. 204-205, 208-209).

3.5 Καὶ στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν Ἑλληνίδα φιλόσοφο Μυρτῶ Δραγώνα-Μονάχου: «Ἡ δημοκρατία εἶχε καὶ ἔχει πάντα ἀνάγκη τὸν διάλογο καὶ τὴν

κριτική... Ἡ δημοκρατία ἔχει ἀνάγκη τῆ σωκρατικῆ διαλεκτικῆ, πού σκοπεύει στήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, καί ὄχι τῆ σοφιστικῆ ἐριστικῆ, πού στόχο της ἔχει νά καταρρίψει ἀπλῶς τίς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου. Καί ἡ δημοκρατία στόν καιρό μας χρησιμοποιεῖ περισσότερο σοφιστικά παρά σωκρατικά ἐργαλεῖα... εἶναι καιρός νά ξανα-ορίσουμε πολλὰ πράγματα. Ὁ στοχασμός, ἡ δικαιοφροσύνη καί ἡ τόλμη τοῦ Σωκράτη προσφέρονται μοναδικά γιά μιὰ ἀναβάθμιση τῆς δημοκρατίας πού στούς αἰῶνες ἀναδείχτηκε τὸ μόνο συμβατό μὲ τὴν ἀξιοπρέπεια καί τὴν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου πολίτευμα) (ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, *Μεγάλοι Ἕλληνες – Σωκράτης*, 2009, σ. 202).

VI. Ὁ νεόκοσμος τῆς παγκοσμιοποίησης καί ἡ κρίση παιδείας στήν Ἑλληνική Δημοκρατία

1. Παγκοσμιοποίηση, ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καί ἀνθρωπιστικὴ παιδεία

Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἐπισημαίνονται περισσότερο οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς παγκοσμιοποίησης, φέρ' εἰπεῖν ἔνδεια, περιθωριοποίηση, συρρίκνωση τοῦ δημόσιου χώρου καί τῆς δημοκρατίας, ἐμπορευματοποίηση καί κυριαρχία τῆς ἀγορᾶς κ.ἄ. («Ἡ νεοφιλελεύθερη λογικὴ τῆς λαίλαπας τῆς παγκοσμιοποίησης», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀπεφάνθη Ἕλληνας πολιτικός, «οἰκοδομεῖ μιὰ ἰδεολογικὴ κατασκευὴ ἡ ὁποία βραχυπρόθεσμα στρέφεται ἐνάντια στήν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη») (ΠΑΓΚΑΛΟΣ 2001, σ. 30).

Ὑπάρχει ὅμως καί διαφορετικὴ ἀποτίμηση τῆς παγκοσμιοποίησης, ὅπως αὐτὴ τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ τῆς χώρας Κώστα Σημίτη, ὁ ὁποῖος σὲ μιὰ ὁμιλία του εἶπε:

«Ἡ παγκοσμιοποίηση εἶναι ὑπαρκτὴ πραγματικότητα. Δὲν πρέπει νά τὴ δαιμονοποιοῦμε καί δὲν ὠφελεῖ νά τὴν ἐξορκίζουμε. Πρέπει νά τὴν ἀντιμετωπίζουμε μὲ λογισμὸ καί μὲ πράξη. Ἡ παγκοσμιοποίηση εἶναι σύνθετο φαινόμενο. Καλοῦμαστε νά ἀξιοποιήσουμε τίς θετικὲς ἐπιπτώσεις σὲ πολλοὺς τομεῖς –τὴν οἰκονομία, τὴν υἰγεία, τὴν παιδεία, τὴν τεχνολογία– καί νά μετρήσουμε τίς ἀρνητικὲς».

Μιὰ πιθανὴ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς παγκοσμιοποίησης, κατὰ τὸν Σημίτη, πού εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιά μᾶς σὲ αὐτὴ τὴν ὁμιλία, διατυπώνεται ὑπὸ τύπο ἐρωτημάτων, ὅπως: «Ἡ κατάρρευση τῶν συνόρων δὲν καταλήγει στὴν ἀπώλεια τῆς ἰδιαίτερης ταυτότητας – ἐθνικῆς, θρησκευτικῆς, πολιτισμικῆς; Ἡ κουλτούρα καί ἡ παράδοσή μας, οἱ μνῆμες καί τὰ ἱστορικὰ

βιώματά μας δὲν κινδυνεύουν ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση καὶ τὴν ὁμοιομορφία;»
Καὶ στὴ συνέχεια ὁ πολιτειολόγος Σημίτης προσθέτει:

«Γιατὶ ἡ σημερινὴ ἐποχὴ, ἡ ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης, ἐπιβάλλει νὰ σκεφτόμαστε τὸν πολιτισμὸ μὲ κριτήρια τὶς πανανθρώπινες ἀνάγκες, δηλαδὴ οἰκουμενικά. Καὶ αὐτὴ ἡ διάσταση τῆς παγκοσμιοποίησης, ἡ διάσταση τῆς οἰκουμενικότητας, μιὰ διάσταση ποὺ πάντοτε ἔκανε σημαία τοῦ ὁ ὀυμανισμός... εἶναι θετική, ἀπελευθερωτική, προοδευτική. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἔχουμε σύμμαχο τὴν ἴδια τὴν ἱστορία μας. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι, ἂν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμπνέει ὀλόκληρο τὸν κόσμο, εἶναι γιατί διαμόρφωσε ἀξίες οἰκουμενικές. Σκεπτόταν δηλαδὴ τὸν κόσμο μὲ κριτήρια τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες (καὶ ἀξίες)... Αὐτὴ ἡ παράδοση σεβασμοῦ τοῦ ἄλλου, συναλλακτικότητας καὶ κατανόησης ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἐφόδιο πολύτιμο γιὰ τὴν πορεία μας, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὴ προσφορά γιὰ τὴ δημιουργία τῆς σύγχρονης πολυφωνικῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας στὴν ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης» (ΣΗΜΙΤΗΣ 1997).

Ἡ μεταρρύθμιση τῆς ἐκπαίδευσης, στὸ πλαίσιο τοῦ νεοευρωπαϊκοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ (ΚΑΖΑΜΙΑΣ 1995, σ. 551), τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, ἀποτελεῖ θέμα προβληματισμοῦ, συζήτησης καὶ πολιτικῆς-ἰδεολογικῆς διαμάχης στὰ διάφορα μεταρρυθμιστικὰ «ἐπεισόδια» ποὺ σημαδεύουν τὴ μεταπολεμικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὸ διάστημα 1958-2015, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἀκόλουθα:

α) Τὸ 1964-1965 –Ν.Δ. 4379/1964– ἀπὸ τὸ «φιλελεύθερο-κεντρῶο» πολιτικὸ κόμμα τῆς Ἑνώσεως Κέντρου (ΕΚ) μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Γεώργιο Παπανδρέου καὶ μὲ πρωτεργάτη τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τὸν φιλόσοφο καὶ ἐκπαιδευτικὸ Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.

β) Τὸ 1976-1977 –Σ.Ν. 309/1976– ἀπὸ τὸ «νεοδεξιό», «νεοσυντηρητικὸ» πολιτικὸ κόμμα τῆς Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ καὶ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Γεώργιο Ράλλη.

γ) Τὸ 1985 –Ν. 1566/1985– ἀπὸ τὸ Πανελλήνιο Σοσιαλιστικὸ Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Ἄνδρέα Παπανδρέου καὶ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Ἀπόστολο Κακλαμάνη.

δ) Τὸ 1997-1998 –Σ.Ν. 2525/1997– ἀπὸ τὸ Πανελλήνιο Σοσιαλιστικὸ Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Κώστα Σημίτη καὶ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Γεράσιμο Ἀρσένη.

Τὰ παραπάνω μεταρρυθμιστικὰ «ἐπεισόδια» προβλήθηκαν ὡς «βαθιῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεις/τομές», κατὰ τὴν ὀρολογία τῶν Κακλαμάνη

(1985) και Άρσένη (1997-1998), και στόχευαν στον «έκσυγχρονισμό» και τον «έκδημοκρατισμό» του εκπαιδευτικού συστήματος – τής στοιχειώδους και τής δευτεροβάθμιας σχολικής εκπαίδευσης, και τής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΑΕΙ)–, ήτοι αλλαγές στη δομή, τη λειτουργία, τὰ αναλυτικά προγράμματα και την παιδαγωγική διαδικασία, έτσι ώστε ή ελληνική εκπαίδευση νά καταστεί, «έξωτερικά» και «έσωτερικά», πιό «άποτελεσματική» και κοινωνικά πιό «δίκαιη».

Στά σχετικά κείμενα αυτών των μεταρρυθμιστικών «έπεισοδίων» για τον «έκσυγχρονισμό» τής σχολικής γνώσης, των αναλυτικών προγραμμάτων και τής παιδαγωγικής διαδικασίας γίνονται αναφορές στην άθρωπιστική (ούμανιστική) παιδεία και τη σημασία της στο πλαίσιο του νεοευρωπαϊκού έκσυγχρονισμού, τής παγκοσμιοποίησης και τής κοινωνίας τής γνώσης. Ίδιαίτερα στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 (Ν.Δ. 4379/1964), ή άθρωπιστική παιδεία συνιστά ούσιώδες στοιχείο προβληματισμού, παιδαγωγικής συζήτησης και πολιτικής-ίδεολογικής διαμάχης μεταξύ των «προοδευτικών» και των «συντηρητικών» δυνάμεων τής χώρας. Στά μετέπειτα μεταρρυθμιστικά «έπεισόδια», γίνονται γενικές αναφορές στη σημασία τής άθρωπιστικής (ούμανιστικής) παιδείας στην ελληνική εκπαίδευση, αλλά δέν συνοδεύονται από σαφήνεια σχετικά με τὸ περιεχόμενο μιᾶς άθρωπιστικής (ούμανιστικής) παιδείας, και δέν συνιστοῦν πεδίο πολιτικής-ίδεολογικής αντιπαράθεσης. Ένδεικτικά και περιληπτικά:

(i) Έκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 – Ν.Δ. 4379/1964

Κατὰ τὸν ιστορικό Άλέξη Δημαρᾶ, «ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που ἄρχισε τὸ 1964 με τὸ Νομοθετικό Διάταγμα 4379 και προγραμματιζόταν νά συμπληρωθεῖ με ἄλλα νομοθετήματα ἀνήκει στη σειρά των προσπαθειών για τὴ μεταβολή του πνεύματος που κυριαρχεῖ στη νεοελληνική εκπαίδευση ἀπὸ τὸ τέλος τής δεύτερης δεκαετίας του 19ου αἰώνα» (ΔΗΜΑΡΑΣ 1974, σ. ζα’).

Στην Εἰσηγητική Έκθεση του Ν.Δ. 4379/1964, γίνεται λόγος για τὴν ἀναγκαιότητα του «έκσυγχρονισμού» και του «έκδημοκρατισμού» τής ελληνικής εκπαίδευσης («εἰς ἐποχὴν καθ’ ἣν ή Ἑλλάς θά ὑποχρεωθεῖ νά ἀγωνισθεῖ σκληρὰ μέσα εἰς τὸν διεθνή οἰκονομικὸν στίβον») (ΔΗΜΑΡΑΣ 1974, σ. 268), και στη συνέχεια ἐπισημαίνεται ή σημασία τής άθρωπιστικής/ούμανιστικής παιδείας:

«Ἡ Ἐθνική μας Παιδεία ὀφείλει νά ἔχη κατὰ βάσιν ούμανιστικὸν χαρακτήρα. Αὐτὸν ἐπιβάλλει και ή μακρὰ παράδοσις του Ἑθνους και ή ἔννοια

τῆς ὑψηλόφρονος ἀγωγῆς. Ὁ “ἀνθρωπισμὸς” ὅμως, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδέα θὰ ἐμπνέη τὴν Ἐθνικὴν μας Ἐκπαίδευσιν εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς, πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν προσηλώνεται εἰς τὴν παθητικὴν λατρείαν νεκρῶν τύπων τοῦ παρελθόντος, οὔτε ἀντιτίθεται πρὸς τὰς θετικὰς Ἐπιστήμας καὶ τὴν Τεχνικὴν (κατάκτησιν καὶ ὑπερηφάνειαν τοῦ αἰῶνος μας), ἀλλὰ πιστὸς εἰς τὸ βαθύτερον νόημα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως ἐγκολπώνεται τὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας καὶ στόχον τοῦ ἔχει τὴν βελτίωσιν καὶ τὸν εὐγενισμόν τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς ζωῆς τοῦ Ἀνθρώπου» (Εἰσηγητικὴ Ἔκθεσις τοῦ Ν.Δ. 4379/1964, σέ: ΜΠΟΥΖΛΑΚΗΣ ³2002, σ. 152).

Κατὰ τὸν ἐμπνευστὴ «ἀρχιτέκτονα» τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1964, τὸν φιλόσοφο καὶ παιδαγωγὸ Εὐάγγελο Παπανοῦτσο, ἡ νεοουμανιστικὴ αὐτὴ ἰδεολογία –ὁ νεοανθρωπισμὸς– πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸ βάθρο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης. Ἐναν χρόνον ἀργότερα, τὸ 1965, ὁ Παπανοῦτσος ἐπεξηγεῖ τὸ νόημα τοῦ νεοουμανισμοῦ/νεοανθρωπισμοῦ:

«Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἀπαιτεῖ νὰ καλλιεργήσουμε τὸ ἦθος τῶν παιδιῶν μας, νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ κάνουμε... ἠθικὰ αὐθύπαρκτους, ἐλεύθερους, καθαροὺς ἀνθρώπους... Ἐπειτα ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν διαιρεῖ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος σὲ στεγανά χωρισμένες σφαῖρες: ἐνθάδε τὰ “Γράμματα”, ἐκεῖθε οἱ “Ἐπιστῆμες”. Τιμᾶ τίς λεγόμενες “φιλολογικέες” σπουδές γιατί χαρίζουν στὸν ἄνθρωπον μιὰν ὑψηλότερη ἀντίληψη, μιὰ λεπτὴ γεύση τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ταυτόχρονα πιστεύει ὅτι ὁ ἀγώνας τῶν ἐπιστημῶν, τοῦ λογιζομένου καὶ τοῦ πειράματος γιὰ τὴν εὕρεση καὶ τὴν βία τῆς ἀλήθειας εἶναι προνόμιον καὶ δόξα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐμβληματὸν τοῦ ἔχει τὴ συναίρεση τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα. Ὁ ἀνθρωπισμὸς θέλει νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπον ἀληθινὸν καὶ ἀφοσιωμένον “φίλον τοῦ ἀνθρώπου” (φιλόανθρωπον), μὲ τὸ νόημα ποὺ οἱ κλασσικοὶ ἔδιναν σ’ αὐτὸ τὸν πανάρχαιον ὄρον» (ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ 1965, σ. 280-281).

Σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω, προσθέτουμε ὅτι ὁ Σ. Ἡλιόπουλος (βουλευτῆς τῆς ΕΔΑ) ἐπικρότησε τίς ἰδέες τοῦ νομοσχεδίου ἀναφορικὰ μὲ τὸν «κατὰ βίας «Οὐμανιστικὸν» χαρακτήρα» τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὸν «νεοανθρωπισμὸ» ποὺ «πρέπει νὰ ἐμπνέη τὴν Παιδείαν». Ὅπως ἀγόρευσε στὴ Βουλὴ:

«Ὁ ἀνθρωπισμὸς ποὺ πρέπει νὰ ἐμπνέη τὴν Παιδείαν, πιστῶς εἰς τὸ βαθύτερον νόημα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως,

δὲν προσηλώνεται εἰς τὴν παθητικὴν λατρείαν νεκρῶν τύπων τοῦ παρελθόντος, οὔτε ἀντιτίθεται πρὸς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν τεχνικὴν. Ἀλλὰ ἐγκολπώνεται τὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας, διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν στόχων του» (*Πρακτικά Βουλῆς, Συνεδρίαση ΚΓ', 27 Αὐγούστου 1964, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ*³2002, σ. 191).

Στὶς παραπάνω «προοδευτικὲς» θέσεις στὸν μεταρρυθμιστικὸ λόγον τοῦ Ν.Δ. 379/1964 γιὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴ/οὐμανιστικὴ παιδεία ἀντέδρασαν («συντηρητικοί») παράγοντες ὅπως ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, ἡ Ἑταιρεία Ἑλλήνων Φιλολόγων, ὁ Νικόλαος Π. Κοντολέων, ὁ Κωνσταντῖνος Γεωργιούλης, ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι κ.ἄ. (ΔΗΜΑΡΑΣ 2013, σ. 239). Κατὰ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, «ἡ Σχολὴ νομίζει ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν ἐξαγγελθέντων μέτρων εἶναι ἄκρως ἀντίθετα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας... Ὁ κατώτερος –τριετής– γυμνασιακὸς κύκλος δὲν ἀποτελεῖ γυμνασιακὴν προβαθμίδα, ἀλλὰ ἀνώτερον Δημοτικὸν Σχολεῖον... ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ λείπη ὁ χαρακτήρ τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἥτοι ὁ ἀνθρωπιστικὸς σκοπός. Τοῦτο εἶναι προφανές, ἀφοῦ τὰ μὲν ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα θὰ διδάσκονται μόνον ἐκ μεταφράσεων, θὰ λείπουν δὲ τὰ Λατινικά. Οὕτω δὲν θὰ εἶναι ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει σχολεῖον μέσης ἐκπαιδεύσεως ἥτοι ἐγκυκλίου παιδείας» (ΔΗΜΑΡΑΣ 1974, σ. 275-276). Καί, κατὰ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικόλαο Π. Κοντολέοντα, «σχολεῖον “ἀνθρωπιστικοῦ” ἢ ἐλληνοχριστιανικοῦ χαρακτήρος εἰς τὸ ὁποῖον δὲν διδάσκονται τὰ λατινικά καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ἐκ τοῦ πρωτοτύπου δὲν δύναται νὰ ὀνομάζεται σχολεῖον μέσης ἐκπαιδεύσεως» (*Ἡ Καθημερινή, 29.8.1964*).

(ii) Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1976-1977 – Σ.Ν. 309/1976

Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία ἀποτελεῖ θέμα συζήτησης στὶς διάφορες συσκέψεις «προσωπικοτήτων» ποὺ ὀργανώθηκαν τὸ 1976 μὲ πρόεδρον τὸν πρωθυπουργὸ Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ καὶ στὴ Βουλὴ σχετικὰ μὲ τὸ Σ.Ν. 309/1976. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, τὸ θέμα αὐτὸ συζητεῖται σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίμαχο ζήτημα τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων κειμένων στὸ πρόγραμμα τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Γενικοῦ Λυκείου, καὶ μὲ τὸ εὐρύτερον φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἀναφορικὰ μὲ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης στὸ μεταπολιτευτικὸ πολιτικὸ, κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ σκηνικὸ/πλαίσιο περὶ «ἐκδημοκρατισμοῦ καὶ ἐκσυγχρονίσεως τῆς Παιδείας» (*Πρακτικά τῆς Βουλῆς, Συνεδρίασις ΡΘ', 5 Ἀπριλίου 1976, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ*³2002, σ. 282).

Στό τέλος τῶν συσκέψεων, σύμφωνα μέ τόν ἱστορικό Α. Δημαρᾶ, ὁ πρωθυπουργός διατύπωσε «τό κατά τήν ἐκτίμησή του συμπέρασμα ὅσον εἶπαμε» καί στό τέλος ἀπαρίθμησε «τά σχήματα καί ρυθμίσεις» γιά τήν «ὀριστική λύση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας προβλήματος». Μιά ἀπό τίς «ρυθμίσεις» ἦταν: «Διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων ἀποκλειστικά ἀπό μεταφράσεις στό γυμνάσιο – Συστηματική διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς στό Λύκειο – Ἰδρυση μερικῶν λυκείων μέ εἰδίκευση στίς κλασικές σπουδές» (ΔΗΜΑΡΑΣ 2013, σ. 266-267).

Ἀναφορές στήν ἀνθρωπιστική (οὐμανιστική) παιδεία γίνονται στό κείμενα σχετικά μέ τό Σ.Ν. «Περί Ὁργανώσεως καί Διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως 309/1976». Στήν Αἰτιολογική Ἐκθεση ἐπὶ τοῦ Σ.Ν. διαγράφονται τά ἑξῆς: «Κατά τό ἄρθρον 10 τοῦ σχεδίου, εἰς τά Δημοτικά Σχολεῖα... τίθενται αἱ βάσεις τῆς θρησκευτικῆς, ἐθνικῆς, πολιτισμικῆς, ἀνθρωπιστικῆς, ἠθικῆς καί φυσικῆς ἀγωγῆς του, ἐμπεδοῦται εἰς τόν μαθητὴν ἡ ἀντίληψις ὅτι ὀφείλει νά καταστῆ χρήσιμος μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καί περιφρουρεῖται ἡ σωματική καί ψυχική υἱεία του». Καί στήν ἴδια Ἐκθεση: (α) «Τὸ παιδευτικὸν ἔργον τοῦ Γυμνασίου... συνίσταται εἰς τὴν ἐμπέδωσιν ἀρχαίου ἐθνικοῦ, θρησκευτικοῦ καί ἠθικοῦ φρονήματος, τὴν βελτίωσιν τῶν ψυχοσωματικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων τῶν μαθητῶν... τὸν προσανατολισμὸν των εἰς τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς ζωῆς εἰς τρόπον ὥστε νά σχηματίσουν οὗτοι εἰκόνα περὶ τῶν ἐπιδόσεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὅλους τοὺς βασικοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος...», καί (β) Τὸ Λύκειον «ἐπιδιώκει τὴν ἐμπέδωσιν τῶν εἰς τὸ Γυμνάσιον κτηθεισῶν γνώσεων, τὴν περαιτέρω τόνωσιν τοῦ ἐθνικοῦ, θρησκευτικοῦ καί ἠθικοῦ φρονήματος τῶν μαθητῶν, τὴν διεύρυνσιν τοῦ μορφωτικοῦ καί γνωστικοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν, τὸν ἐξευγενισμὸν τῆς προσωπικότητός του, καί τὴν πλήρη συνειδητοποίησιν τῶν κλίσεων καί ἐνδιαφερόντων του, ἵνα οὗτοι καταστοῦν ἱκανοὶ νά προσφέρουν ἀποδοτικῶς τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν κοινωνίαν...» (Αἰτιολογική Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ Σ.Ν. 309/1976, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ ³2002, σ. 272).

Ἡ πιὸ σφοδρὴ ἀντίδραση στίς παραπάνω ρυθμίσεις ἀναφορικὰ μέ τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων κειμένων ἀπὸ μεταφράσεις καί τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς στό Λύκειο προῆλθε ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς πανεπιστημιακοὺς καί ἀκαδημαϊκοὺς Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο καί Διονύσιο Ζακυθινό. «Χωρὶς τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων», σύμφωνα μέ τὸν Θεοδωρακόπουλο, «θὰ εἴχαμε βαλκανοποιηθεῖ». Καί, κατὰ τὸν ἱστορικό Ζακυθινό, «ἡ ἐλληνικὴ ἐκπαί-

δευση... είναι συνυφασμένη με την παιδεία της αρχαιότητας, της κλασικής αρχαιότητας, και ιδιαίτερα της Έλληνικής» (Η Καθημερινή, 8.2.1976).

(iii) Έκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1985 – Σ.Ν. 1566/1985

Ό «έκσυγχρονισμός» με κέντρο βάρους τόν «εκδημοκρατισμό» του συστήματος της παιδείας ήταν βασικός στόχος της σοσιαλιστικής κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, με πρωθυπουργό τόν Άνδρέα Παπανδρέου, στη δεκαετία του 1980. Σε μιὰ σοσιαλιστική κοινωνία, κατά τόν Άνδρέα Παπανδρέου, ή παιδεία είναι υπόθεση όλου του λαού, είναι εθύνη του κοινωνικού συνόλου και πρέπει νά εξασφαλίζεται δωρεάν και υποχρεωτικά για όλους τους Έλληνες πολίτες όλων τών ήλικιών. Με τούς νόμους 1268/1982 και 1566/1985 έγινε βαθιά τομή και επήλθαν αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ίδιαίτερα σημαντικό για τó θέμα μας, δηλαδή τήν ανθρωπιστική παιδεία, είναι τó άρθρο 1, κεφάλαιο Α΄ του νόμου υπ΄ αριθμ. 1566 που άφορα τόν σκοπό της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης:

«Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι νά συμβάλει στην óλοπλευρη, άρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη τών διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων τών μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, νά έχουν τή δυνατότητα νά εξελιχθούν σε óλοκληρωμένες προσωπικότητες και νά ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τούς μαθητές: α) νά γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, νά υπερασπίζονται τήν έθνική ανεξαρτησία, τήν έδαφική άκραιότητα της χώρας και τή δημοκρατία, νά εμπνέονται από αγάπη πρós τόν άνθρωπο, τή ζωή και τή φύση και νά διακατέχονται από πίστη πρós τήν πατρίδα και τά γνήσια στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης. Η έλευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι άπαραβίαστη..., β) νά αναπτύξουν δημιουργική και κριτική σκέψη και αντίληψη συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας..., γ) νά κατανοούν τή σημασία της τέχνης, της έπιστήμης και της τεχνολογίας, νά σέβονται τις ανθρώπινες αξίες και νά διαφυλάσσουν και προάγουν τόν πολιτισμό..., δ) νά αναπτύξουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τούς λαούς της γής, προσβλέποντας σε έναν κόσμο καλύτερο, δίκαιο και ειρηνικό» (νόμος υπ΄ αριθμ. 1566, κεφάλαιο Α΄, άρθρο 1, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ³2002, σ. 522).

Έπίσης, άξια προσοχής για τó θέμα μας είναι και ή διατύπωση στην Είσηγητική Έκθεση του Ν. 1566/1985 σχετικά με τó «θεωρητικό πλαίσιο του σχεδίου νόμου»:

«Ἡ ἐκπαίδευση ἔχει ὡς κύριο σκοπὸ ἑνὸς ὁλοκληρωμένου καὶ καθολικοῦ ἀνθρώπου, σὲ σχέσηη μὲ τὸν ἑαυτό του (ἀτομικὴ προσωπικότητα, ἐπάγγελμα, δεξιότητες καὶ ἰδανικά), σὲ σχέσηη μὲ τὴν κοινωνία (ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ συνείδηση καὶ στάση), σὲ σχέσηη μὲ τὴ γνώση (ἐπιστῆμες, τεχνολογία, εἰκαστικὲς τέχνες καὶ πολιτισμὸς γενικότερα), σὲ σχέσηη μὲ τὸ ἔθνος (ἐλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ παράδοση, ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση, συμμετοχὴ στὴν ἐθνικὴ προκοπὴ καὶ ἀνάπτυξη) καὶ τέλος σὲ σχέσηη μὲ τοὺς συνανθρώπους κάθε φυλῆς (ἀνθρωπισμὸς)» (Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση, «Δομὴ καὶ λειτουργία τῆς Πρωτοβάθμιας καὶ Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης καὶ ἄλλες διατάξεις» Ν. 1566/1985, Γενικὸ Μέρος, Γ'. Θεωρητικὸ πλαίσιο τοῦ σχεδίου νόμου, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ ³2002, σ. 461).

(iv) Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση Ἀρσένη – Σ.Ν. 2525/1997

Ἀντίθετα πρὸς τὸ μεταρρυθμιστικὸ «ἐπεισόδιο» τοῦ 1985 ἐπὶ κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Ἀνδρέα Παπανδρέου καὶ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Ἀπόστολο Κακλαμάνη, στὴ μεταρρύθμιση Ἀρσένη –Σ.Ν. 2525/1997– γιὰ τὸν «ἐκσυγχρονισμὸ» καὶ τὸν «ἐκδημοκρατισμὸ» τῆς ἐκπαίδευσης, πάλι ἐπὶ κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ, μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Κώστα Σημίτη καὶ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Γεράσιμο Ἀρσένη, γίνεται λόγος γιὰ «ἀνθρωπιστικὴ (οὐμανιστικὴ) παιδεία» καὶ γιὰ μιὰ «ἰσχυρὴ γενικὴ παιδεία». Σύμφωνα μὲ τὴν Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση τοῦ Σ.Ν. 2525/1997:

«Ἡ ἐκπαίδευση ὀφείλει νὰ διέπεται ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δημοκρατίας καὶ νὰ παρέχει σὲ ὅλους ἰσότιμη πρόσβαση στὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας... Ἡ δὴμόσια δωρεὰν ἐκπαίδευση ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς... Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἡ γνώση τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς παράδοσης τοῦ λαοῦ μας, ἡ βίωση τῶν διαχρονικῶν ἀξιῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνων πάνω στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν θεμελιώδη ἰδεώδη τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης... Τὰ ἰδεώδη αὐτὰ πρέπει νὰ συνδυάζονται μὲ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ «ἄλλου» μέσα σὲ μιὰ πολυπολιτισμικὴ κοινωνία, μὲ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος, μὲ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη στὰ ἐκπαιδευόμενα ἄτομα τῶν δεξιοτήτων ἐκείνων ποὺ οἱ συνεχῶς μεταβαλλόμενες συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ διεθνοποίησιν τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἐπανάστασιν στὴ χρῆσιν καὶ διάδοσιν τῶν πληροφοριῶν καθιστοῦν καθήμε-

ρινά αναγκαίες» (Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου 2525/1997, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ³2002, σ. 675-676).

Καί στην αγόρευσή του στη Βουλή, ο εισηγητής τής πλειοψηφίας Πέτρος Κατσιλιέρης τόνισε, μεταξύ τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «Γιὰ τὸ ΠΑΣΟΚ, ἡ κατεύθυνση τῶν μεταρρυθμίσεων καὶ ὁ τρόπος τῆς προώθησής τους διαπνέεται ἀπὸ τὶς παρακάτω ἀρχές: 1. Ἡ ἐκπαίδευση ὀφείλει νὰ παρέχει σὲ ὅλους ἰσότιμη πρόσβαση στὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας. 2. Ἡ δημόσια δωρεὰν ἐκπαίδευση πρέπει νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς. 3. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ ἡ γνώση τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτισμικῆς παράδοσης τοῦ λαοῦ μας πρέπει νὰ συνιστοῦν τὰ θεμελιώδη ἰδεώδη τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης» (Πρακτικὰ Βουλῆς, 2.1. Συνεδρίαση ΛΑ', 2 Σεπτεμβρίου 1997, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ³2002, σ. 684).

Σὲ σχέση μετὰ τὰ παραπάνω, σύμφωνα μετὸν καθηγητὴ Μιχάλη Κασσωτάκη, «ἡ [πρόσφατη] μεταρρύθμιση στοχεύει στὴν καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον ὡς συντελεστῆ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὡς μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀτόμου μετὰ ἑξέχωρη προσωπικότητα, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ πρωταρχικὸ στόχο τοῦ σχολείου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ μεταρρύθμιση: α) προωθεῖ ἀλλαγές ποὺ ἔχουν ἔντονο ἀνθρωποκεντρικὸ χαρακτήρα, β) δίνει ἔμφαση στὴ γενικὴ παιδεία καὶ στὴν καλλιέργεια πολλαπλῶν δεξιότητων στὸν μαθητὴ, γ) φιλοδοξεῖ νὰ καταργήσει τοὺς τυπικοὺς παραδοσιακοὺς φραγμοὺς ποὺ ἐμπόδιζαν τοὺς πολίτες νὰ ἀποκτήσουν ἀνώτερη μόρφωση, ἡ ὁποία δὲν ἀντιμετωπίζεται μόνον ὡς ἐπένδυση, ἀλλὰ καὶ ὡς κοινωνικὸ ἀγαθό..., δ) διατηρεῖ καὶ ἐνισχύει τὸν δημόσιο δωρεὰν χαρακτήρα τῆς ἐκπαίδευσης...» (ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ 2000, σ. 441).

2. Κρίση ἀνθρωπιστικῆς παιδείας –προσανατολισμοῦ καὶ φιλοσοφίας– στὴν ἐλληνικὴ δημοκρατικὴ πολιτεία

Ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, στὰ διάφορα κείμενα γιὰ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ἐπισημαίνεται ἡ ἀμφίδρομη σχέση μετὰ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς παιδείας. Σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ὅπως στὰ κείμενα γιὰ τὶς ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1964 καὶ τοῦ 1997, διατυπώνεται ρητὰ ὅτι σκοπὸς τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι ἡ παροχὴ «ἀνθρωπιστικῆς (οὐμμανιστικῆς) παιδείας» γιὰ τὴ διάπλαση «ἐλεύθερων, ὑπεύθυνων, δημοκρατικῶν πολιτῶν». Σὲ ἄλλα κείμενα, παραδείγματος χάριν σὲ αὐτὰ γιὰ τὶς ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1976 καὶ τοῦ 1985, ὁ «ἀνθρωπιστικὸς/οὐμμανιστικὸς» σκοπὸς τῆς

έλληνικής εκπαίδευσης δὲν διατυπώνεται ρητά, ἀλλὰ ὑπονοεῖται, ὅπως ὑπονοεῖται καὶ στὸ ἄρθρο 16 τοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος. Σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο ἀναφέρεται αὐτολεξεῖ ὅτι «ἡ παιδεία ἀποτελεῖ βασικὴν ἀποστολὴν τοῦ Κράτους, ἔχει δὲ ὡς σκοπὸν τὴν ἠθικὴν, πνευματικὴν, ἐπαγγελματικὴν καὶ φυσικὴν ἀγωγὴν τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ τὴν διάπλασιν αὐτῶν ὡς ἐλευθέρων καὶ ὑπεύθυνων πολιτῶν» (Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, ΦΕΚ 111/9.6.1975).

Ἀπὸ τὴ δική μας ἐρμηνευτικὴ σκοπιὰ, διαπιστώνουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1964, ὁ λόγος γιὰ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία στὶς ἄλλες περιπτώσεις δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴ δέουσα ἀποσαφήνισιν σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὸ γνωστικὸ περιεχόμενό της. Καί, ἔχοντας ὑπόψιν τὴ νεοελληνικὴ ἐκπαιδευτικὴ παράδοσιν, συμπεραίνουμε ὅτι, ὅπου γίνεται ρητὰ λόγος ἢ ὅπου ὑπονοεῖται, μὲ «ἀνθρωπιστικὴ παιδεία» ὁ Νεοέλληνας νομοθέτης καὶ ὁ Νεοέλληνας ἐκπαιδευτικὸς ἔννοοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον μιὰ στενὴ προσέγγισιν τοῦ περιεχομένου τῆς «ἀνθρωπιστικῆς παιδείας», δηλαδὴ «κλασικὴ παιδεία/ἀρχαιομάθεια», καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καλλιέργεια τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» καὶ «ἐλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή».

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς εἰσήγησιν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε περαιτέρω ὅτι, σὲ σύγκρισιν μὲ τὸν διεθνῆ χῶρον, στὴν Ἑλλάδα ἔχουμε κρίσιν νοήματος, περιεχομένου καὶ παιδαγωγικῆς τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα «στενὴ προσέγγισιν τοῦ περιεχομένου», στὴ σχολικὴ πράξι καὶ τὴν παιδαγωγικὴ διαδικασίαν δίνεται περισσότερη ἔμφασι στὸν γνωστικὸ τομέα καὶ ὑποβαθμίζεται, κατὰ τὴ ρῆσιν τοῦ Πλάτωνα, ἢ «πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς παίδευσιν» (ΠΛΑΤΩΝ, Φαῖδρος, 241c, 4-6) καί, κατ' ἐμᾶς, ἢ «παιδεία τῆς ψυχῆς» (ΚΑΖΑΜΙΑΣ 2013). Καί, ὅπως ἔχει γράψει ὁ καθηγητὴς Μ. Κασσωτάκης, «τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο ὕστερεῖ στὴν ἐπιδίωξιν συναισθηματικῶν καὶ κοινωνικο-συμμετοχικῶν στόχων, οἱ ὅποιοι εἶναι ἴσως πιὸ ἀναγκαῖοι, σὲ σύγκρισιν μὲ τοὺς γνωστικούς, γιὰ τὴ διάπλασιν ἐνεργῶν καὶ ὑπεύθυνων δημοκρατικῶν πολιτῶν, μὲ κοινωνικὴ εὐαισθησία καὶ αὐτοκριτικὴ ἐλεγκτικὴ ἱκανότητα». Σύμφωνα μὲ τὸν Κασσωτάκη, ἢ ἐλληνικὴ κρίσιν «προῆλθε, κυρίως, ἀπὸ τὴν κοντόφθαλμην ἀντίληψιν τῆς οὐσίας της καὶ τὴ θεώρησιν τοῦ περιεχομένου της μέσα ἀπὸ τὶς παρωπίδες τῆς προσήλωσιν σὲ μιὰ στεῖρα ἀρχαιομάθεια. Μιὰ τέτοια θεώρησιν ἀδυνατοῦσε νὰ γονιμοποιήσῃ “τὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ” γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἡ ἀρετὴ πάνω στὴν ὁποία θεμελιώνεται μιὰ ὑγιὲς κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ μιὰ ἰσχυρὴ δημοκρατία» (ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ 2014, σ. xxvi).

VII. Τὸ δέον γενέσθαι: ἀνθρωπιστικὴ παιδεία γιὰ τὸ «εὖ ζῆν», ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης

Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει παραπάνω, ὁ νεόκοσμος τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης εἶναι ἓνας τεχνολογικὸς κόσμος ποὺ οἰκοδομεῖται στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπιστημολογικοῦ («παραδείγματος») τῆς νέας πληροφορικῆς καί, κατὰ τὸν Ἰσπανὸ κοινωνιολόγο Manuel Castells, αὐτὸς ὁ κόσμος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ νέα παγκόσμια οἰκονομία βασισμένη στὴν πληροφορικὴ καὶ μιὰ νέα κουλτούρα, τὴν κουλτούρα τῆς «εἰκονικότητας» (virtuality) (CASTELLS 2000, σ. 367, 381). Καί, ὅπως ἀπεφάνθη καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαῖος κατὰ τὴν τελετὴ ἀνακήρυξῆς του ὡς ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στίς 22.9.2009, «ζοῦμεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ τεχνοπώλιου, τῆς ὑποταγῆς τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν τεχνολογίαν, ὅπου ἡ τεχνολογία δὲν εἶναι πλέον ἢ θεραπαινὶς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ παντοδύναμος θεά».

Ὅπως περαιτέρω ἔχουμε ἀναπτύξει, στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία –οἱ ἀνθρωπιστικὲς/οὐμανιστικὲς σπουδές– θυσιάζεται στὸν βωμὸ τοῦ «ἰνστρουμενταλισμοῦ», τῆς ἐργαλειακῆς γνώσης καὶ τῆς τεχνογνωσίας. Κατὰ τὸν Ἄγγλο ποιητὴ καὶ πανεπιστημιακὸ Peter Abbs, «ἡ παιδεία ἔχει περιπέσει στὴν ἀπεχθὴ “μαύρη τρύπα” τῆς ἀσημαντότητας (unmeaning). Ἔχει καταληφθεῖ ἀπὸ ἰνστρουμενταλιστικὲς/ἐργαλειακὲς δυνάμεις καὶ τὸ πρόγραμμά της ἔχει ἐπαναπροσδιοριστεῖ ἀπὸ ἰνστρουμενταλιστὲς καὶ πολιτικούς. Γιὰ νὰ τὰ ποῦμε ἔξω ἀπὸ τὰ δόντια, ἡ παιδεία ἔχει χάσει τὴν ὅποιαδήποτε αἴσθηση καὶ τὸ νόημα τῶν ὑπερβατικῶν [ἀνθρωπιστικῶν] στόχων της» (ABBS 1994, σ. 1-2).

Καταληκτικὰ, ἰσχυρίζομαστε ὅτι ὁ λόγος καὶ ἡ πράξις στὴν ἐκπαίδευση, ποὺ κατασκευάζονται καὶ νομιμοποιοῦνται διαμέσου τοῦ πρίσματος καὶ τῶν προταγμάτων τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, ἀπαιτοῦν βαρὺ «ἀνθρώπινο τίμημα» καὶ συνεπάγονται «ἀνθρώπινες θυσίες», ὅπως, γιὰ παράδειγμα, βία, ἀνταγωνιστικότητα, κτητικὸ ἀτομικισμό, «οἰκονομικὸ ἀποικισμό τῶν ἀνθρώπων» (KORTEN 1995, σ. 245), ἀπώλεια τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἄλλων δημοκρατικῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν, καὶ –τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ τὴ δική μας προσέγγιση– ἀπώλεια τῆς «φιλελεύθερης οὐμανιστικῆς κουλτούρας» καὶ τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς παιδαγωγικῆς, αὐτοῦ δηλαδὴ ποὺ ὀνομάζουμε «παιδεία τῆς ψυχῆς».

Υποστηρίζουμε τη θέση ότι για την καλλιέργεια της «άνθρωπινότητας» (βλ. *Cultivating Humanity*, 1997, της έλληνίστριας φιλοσόφου Martha Nussbaum), του ανθρωπισμοῦ/ούμανισμοῦ στὸν ἀπανθρωποποιημένο (dehumanized) νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης, τὴν ἀπανθρωποποιημένη (dehumanized) κοινωνία τῆς γνώσης, καί, κατὰ τὸν Furedi, τὴ Φιλισταϊκὴ Αὐτοκρατορία, ὅπως προαναφέρθηκε, θὰ πρέπει νὰ ἀναζωογονήσουμε, νὰ ἀνανεώσουμε, τὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, μὲ τὴν προαναφερθεῖσα ἔννοια τοῦ ὄρου, καί νὰ προωθήσουμε μιὰ ἀνθρωπιστικὴ/ούμανιστικὴ παιδεία «πέραν τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης», ἡ ὁποία νὰ στοχεύει στὴ διαμόρφωση τοῦ «δημοκρατικοῦ ἀνθρώπου-πολίτη», τοῦ *homo humanus*, ἀντὶ τοῦ *homo economicus* ἢ τοῦ *homo barbarus*.

Ἐχει εὐρέως ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ διαπρεπεῖς φιλοσόφους, διανοομένους, ἐρευνητὲς ψυχολόγους καὶ κριτικοὺς παιδαγωγοὺς ὅτι οἱ ἀνθρωπιστικὲς (ούμανιστικὲς) σπουδὲς καὶ οἱ τέχνες ἀποτελοῦν διαφορετικὰ εἶδη γνώσης καὶ νοημοσύνης, ποὺ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ καλλιεργοῦν δεξιότητες, στάσεις, διαθέσεις, πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρετὲς ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὸ «εὖ ζῆν», καθὼς καὶ γιὰ ὑπεύθυνη καὶ ἀποτελεσματικὴ συμμετοχὴ σὲ μιὰ σύγχρονη δημοκρατία. Ἐνδεικτικὰ:

1. Κατὰ τὸν Ἀρχαῖο Ἑλληνα φιλόσοφο Ἀριστοτέλη, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ καλλιεργεῖ τὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ, δηλαδὴ ὄχι μόνον διανοητικὲς δεξιότητες καὶ ἀρετὲς, ἀλλὰ καὶ ἠθικὲς ἰκανότητες καὶ ἀρετὲς, συναισθηματικὴ νοημοσύνη, αἰσθητικὴ γνώση καὶ («χαρακτήρα») (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια καὶ Πολιτικά*). Ὅπως ἔχει γράψει σχετικὰ καὶ ἡ ψυχολόγος-παιδαγωγὸς Ράνη Καλούρη-Ἀντωνοπούλου στὴ μελέτη *Αἰσθητικὴ Ἀγωγή*: «Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ τέχνη εἶναι μιὰ μορφή πνευματικῆς ἀγωγῆς, εἶναι ἓνα μέσο γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν τέλεια δυναμικὴ καὶ ἀπελευθερωμένη ἀγωγή, εἶναι ἓνα μέσο γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν ἐσωτερικὴ ἀπελευθέρωση τῆς προσωπικότητας (κάθαρση)... Ἡ τέχνη, καὶ εἰδικότερα ἡ δραματικὴ τέχνη, τὸ θέατρο, δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀπελευθερωθεῖ μέσω τῆς κάθαρσης ἀπὸ τὰ πάθη του» (ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ 1999, σ. 22). Καί, κατὰ τὸν πάντοτε ἐπίκαιρο Ἀριστοτέλη, ἡ μουσικὴ τέχνη «συντελεῖ πρὸς τὴν ἀρετὴ, διαπλάθει τὸ ἦθος καὶ ἐθίζει στὴν εὐγενῆ τέρψη τοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους» (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 36-38, σ. 180).

2. Στὸ *Tractatus Logico-Philosophicus* (Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία), ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα φιλοσοφικὰ κείμενα τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὁ Αὐστριακὸς «λογικὸς θετικιστῆς» φιλόσοφος Ludwig Wittgenstein ἔχει ἀποφανθεῖ:

«Αισθάνομαι ότι, όταν όλα τα πιθανά επιστημονικά έρωτήματα έχουν απαντηθεί, τα προβλήματα της ζωής παραμένουν έντελως άλυτα. Είναι όμως αυτά ακριβώς τα “προβλήματα της ζωής” που μόνο οι τέχνες, οι όποιες έχουν την άρμοδιότητα και τα συμβολικά μέσα – και όχι η επιστημονική διερεύνηση/ή έπιστήμη–, μπορούν να άγγιξουν. Οι τέχνες μάς προσφέρουν τα μεταφορικά μέσα/τίς μεταφορές για να φωτίσουν την ανθρώπινη κατάσταση και για την κατανόηση του έαυτού μας» (όπως αναφέρεται σέ: ABBS 1994, σ. 48).

3. Τη σύγχρονη εποχή, στις ΗΠΑ: α) ό φιλόσοφος τών τεχνών Elliot Eisner υποστηρίζει ότι ένα σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα που συμπεριλαμβάνει μουσική, χορό και τέχνες είναι απαραίτητο για την καλλιέργεια «αισθητικής νοημοσύνης» και για την ανάπτυξη κριτικής σκέψης στα παιδιά. Υποστηρίζει ότι, στή σχολική εκπαίδευση, ένα υπερσύγχρονο πρόγραμμα τεχνών (arts curriculum) θα πρέπει να θεωρείται ισότιμο με μαθήματα στα μαθηματικά, τίς έπιστήμες και την άνάγνωση (EISNER 1985, σ. 26-30), β) σύμφωνα με τη Maxine Greene, «άπό τούς σημαντικότερους φιλοσόφους της εκπαίδευσης τα τελευταία 50 χρόνια», κατά την έγκριτη έφημερίδα *New York Times* (2014), ή αισθητική άγωγή μέσω τών «καλών τεχνών», όπως ή μουσική, τό δράμα, ό χορός, ή ζωγραφική, ή γλυπτική και ή φωτογραφία, παρέχει έναν σαφή τρόπο σκέψης και διανοητικής καάρτισης (GREENE 2001· βλ. έπίσης GREENE 2000), και γ) αναφερόμενος στήν ύφιστάμενη κατάσταση στήν άμερικανική εκπαίδευση, ό εκπαιδευτικός έρευνητής Jonathan Cohen έχει γράψει:

«Οί στόχοι της εκπαίδευσης είναι άνάγκη να επαναπροσδιοριστούν για να δώσουν προτεραιότητα όχι μόνο στήν “άκαδημαϊκή μάθηση”/στών γνωστικό τομέα, αλλά και τίς κοινωνικές, συναισθηματικές και ήθικες ικανότητες/δεξιότητες (competences)... Οί κοινωνικές-συναισθηματικές δεξιότητες, ή γνώση και οι διαθέσεις (dispositions) παρέχουν τα θεμέλια για συμμετοχή σε μιá δημοκρατία και για τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής... ή κοινωνική, συναισθηματική, ήθικη και ή “άκαδημαϊκή εκπαίδευση” συνιστά ανθρώπινο δικαίωμα για όλους τούς μαθητές... Τό να τό άγνοήσουμε αυτό ίσοδυναμεί με κοινωνική άδικία (social injustice)» (COHEN 2006, σ. 201-202, 216-217· βλ. έπίσης O’SULLIVAN 2001).

4. Τη σύγχρονη εποχή στήν Άγγλία: α) Σύμφωνα με τόν Άγγλο φιλόσοφο της κουλτούρας και της αισθητικής Roger Scruton, «άντίθετα πρós τίς έπιστήμες, ή “κουλτούρα” –ήτοι ή λογοτεχνία, οι τέχνες, ή ποίηση, ή μου-

σική— δὲν εἶναι μιὰ συσσώρευση πληροφοριῶν ἢ θεωριῶν... ἡ “κοιλοτούρα” ἀποτελεῖ μιὰ πηγὴ συναισθηματικῆς γνώσης σχετικὰ μὲ τὸ “τί κάνουμε/ πράττουμε” καὶ “τί αἰσθανόμαστε») (SCRUTON 2007, σ. x, 3), β) κατὰ τὸν Ἄγγλο ποιητὴ καὶ κριτικὸ τῆς τέχνης Herbert Read, ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή, ἡ ὁποία, *inter alia*, συμπεριλαμβάνει λογοτεχνία, ποίηση, μουσικὴ καὶ τέχνη, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ («τὴ βᾶση τῆς παιδείας») (READ 1956, σ. 1,7), καὶ γ) κατὰ τὸν ὁμότεχνό του ποιητὴ καὶ καθηγητὴ αἰσθητικῆς ἀγωγῆς Peter Abbs, «εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἐπιστρέψουμε στὴ μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση (νὰ παραμείνουμε μὲ τὶς τέχνες ὅπως καθορίστηκαν στὸ τελευταῖο ὄνειρο τοῦ Σωκράτη), ὄχι γιὰτὶ μιὰ τέτοια ἐπάνοδος θὰ μᾶς ἐπανασυνδέσει μὲ τὴ συναισθηματικὴ μας ζωὴ, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰτὶ οἱ τέχνες συνιστοῦν φορεῖς ἀναγκαίως γνώσης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης») (ABBS 1994, σ. 40-41).

5. Ἄξια ἰδιαίτερης προσοχῆς σὲ αὐτὴ τὴ θεματικὴ τῆς ὁμιλίας, δηλαδὴ τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης, θεωροῦμε τὴ σημασία ποὺ δίνεται στὴ μουσικὴ, ὡς ἀνθρωπιστικὴ τέχνη, γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ νοῦ, γιὰ τὴ συναισθηματικὴ νοημοσύνη καὶ γιὰ τὴν παιδεία τῆς ψυχῆς. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ μουσικὴ κατεῖχε περιόπτη θέση στὴν ἀρχαιοελληνικὴ παιδεία καὶ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς ἑπτὰ ἐλευθέρια τέχνες (*septem artes liberales*) τοῦ μεσαιωνικοῦ πανεπιστημίου. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἡ μουσικὴ ἐθεωρεῖτο ὅτι συνέβαλλε στὴν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς —τὴν «ψυχαγωγία»—, στὴν ἠθικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ συναισθηματικὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη (βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 36-38, σ. 180, καὶ ΠΛΑΤΩΝ, *Πρωταγόρας*, 104-105β). Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, κατὰ τὴν κλασικὴ πιανίστα Maureen McCarthy Draper, «ἡ μουσικὴ ἐπιδρᾷ βαθύτατα στὴ ζωὴ μας, πῶς σκεπτόμαστε, πῶς πράττουμε καὶ πῶς αἰσθανόμαστε — ἀκόμη καὶ ποιοὶ εἴμαστε» (DRAPER 2001). Στὴ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο *The Neglected Muse: Why is Music an Essential Liberal Art* («Ἡ παραμελημένη Μούσα: Γιατί ἡ μουσικὴ εἶναι μιὰ ἀπαραίτητη ἐλευθέρια τέχνη»), ὁ Ἀμερικανὸς μουσικὸς καὶ δάσκαλος μουσικῆς Peter Kalkavage ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ μουσικὴ «εἶναι μιὰ ἔνωση τοῦ λογικοῦ μὲ τὸ παράλογο, τῆς τάξης καὶ τοῦ συναισθήματος... Ἡ μουσικὴ εἶναι οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀνθρώπινης φύσης... διαμορφώνει συναισθήματα... τελικὰ, ἡ μουσικὴ διαμορφώνει ὁλόκληρὴ τὴν ἀνθρώπινη φύση». Καί, κατὰ τὸν Ἑλληνα μουσικοσυνθέτη Μίχη Θεοδωράκη, «ἡ τέχνη καὶ ἡ

μουσική είναι τροφή της ψυχής. Λυρισμός είναι συνδυασμός Ἀπόλλωνα και Διόνυσου: νοῦ καὶ ψυχῆς, σκέψης καὶ συναισθήματος) (ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ 1999, σ. 161).

Μὲ τὴν ἀνανέωση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἀναβίωση τῆς στενῆς ἀντίληψης περὶ «κλασικῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας» (JAEGER, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, 1939). Οὔτε φυσικὰ ἀναφερόμαστε στὸ Trivium (γραμματική, ρητορική, λογική καὶ μουσική) τῶν ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν (*septem artes liberales*) τοῦ μεσαιωνικοῦ πανεπιστημίου (KIMBALL, *Orators and Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education*, 1995). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πιθανὴ κριτικὴ ὅτι τέτοιου εἴδους παιδεία θὰ ἦταν «συντηρητικὴ» καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀπηλλαγμένη ἀπὸ εὐρωκεντρικὰ «σεξιστικά», «ἐλιτίστικά», «ρατσιστικά» καὶ «ταξικά» στοιχεῖα, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀπελευθερωτικὴ», «ἐνδυναμωτικὴ», «μεταμορφωτικὴ» καὶ κυρίως «ἐξάνθρωπιστικὴ» γιὰ ὅλους, συμπεριλαμβανομένων τῶν φτωχῶν, τῶν καταπιεσμένων καὶ τῶν μὴ προνομιούχων. Ἄξιο ἀναφορᾶς σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴ θέση θεωροῦμε τὸ ἀμερικανικὸ Πρόγραμμα Clemente στὶς Ἀνθρωπιστικὲς Σπουδές (Clemente Course in the Humanities): «Πλοῦτος γιὰ τοὺς Φτωχοὺς» (*Riches for the Poor*).

Τὸ Πρόγραμμα Clemente στὶς Ἀνθρωπιστικὲς Σπουδές καταρτίστηκε τὸ 1995 στὶς ΗΠΑ γιὰ τοὺς «φτωχοὺς», τοὺς χαμηλόμισθοις, τοὺς ἀνεργούς, τοὺς ἄστεγους, τοὺς πρῶν κατάδικους, τοὺς ἀγράμματους καὶ τοὺς ἡμιμαθεῖς, μὲ κύριο ἐμπνευστὴ τὸν συγγραφέα καὶ κοινωνικὸ κριτικὸ Earl Shorris. Ἐφαρμόστηκε στὶς ΗΠΑ, στὸν Καναδά, στὸ Μεξικὸ, στὴν Αὐστραλία καὶ στὴν Κορέα, κυρίως στὶς ὑποβαθμισμένες περιοχὲς τῶν μεγαλουπόλεων (Νέα Ὑόρκη, Σικάγο, Λὸς Ἄντζελες, Πόλη τοῦ Μεξικοῦ, Τορόντο). Σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφία/τὸν σκοπὸ τοῦ Προγράμματος Clemente, ἡ φτώχεια ἀπομονώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἐγκλωβίζει σὲ ἓνα πλατωνικὸ σπήλαιο ἀδυναμίας, ἀπελπισίας, πολιτισμικῆς ἔνδειας, καταπίεσης καὶ πολιτικῆς ἀπαιδευσίας. Κατὰ τὸν Earl Shorris, μέσῳ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν (λογοτεχνία, φιλοσοφία, ἱστορία, μουσική, λογική, καλὲς τέχνες), «οἱ φτωχοὶ ἀναπτύσσουν τὴν κριτικὴ σκέψη, τὸν στοχασμὸ καὶ τὴ δημιουργικότητα, δεξιότητες πού θὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ ἐργαστοῦν ἀποτελεσματικὰ γιὰ μιὰ “ἐνεργὸ ζωή” (*vita activa*), μιὰ “καλὴ ζωή” (εὔ ζῆν), καὶ γιὰ ἓναν καλύτερο δημόσιο βίο, ὅπως τὸν ὕρισε ὁ Περικλῆς...» (SHORRIS 2000, σ. 4). Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ Shorris, χρησιμοποιοῦντας τὸν ὄρο *vita activa*, ἐννοοῦσε τὴν ἐνεργὸ καὶ ἀναστοχαστικὴ ιδιότητα τοῦ πολίτη, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε

ὁ Περικλῆς (στὸν Ἐπιτάφιο) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ ρήση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶον πολιτικόν», ἢ, ὅπως προσωποποιεῖται ἀπὸ τὸν Σωκράτη, τὸν «φιλόσοφο πολίτη» (SHORRIS 2000, σ. 4-10). Στὸ ἐρώτημα ποῦ τοῦ ἔθεσε ὁ Shorris («γιατί οἱ φτωχοὶ εἶναι φτωχοὶ») ἕνας πρῶην κατάδικος ἀπάντησε: «Διότι τοὺς ἔλειπε ἡ “πολιτιστικὴ ζωὴ” τῆς πόλης», ἐννοώντας τὸ θέατρο, τὰ μουσεῖα, τὶς συναυλίες, τὶς διαλέξεις, δηλαδή μιὰ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία. Καί, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Shorris, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία «θὰ σὲ κάνει πλούσιο ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποψη χρημάτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη μιᾶς “πλούσιας καὶ καλῆς ζωῆς”» (SHORRIS 1997, σ. 50-60, *passim*).

Ἀξίζει, ἐπίσης, νὰ εἰπωθεῖ ὅτι στὸ Πρόγραμμα Clemente στὶς Ἀνθρωπιστικὲς Σπουδὲς δίνεται μεγάλη σημασία στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Σωκράτη –στὴ σωκρατικὴ διαλογικὴ/διαλεκτικὴ μέθοδο καὶ «παιδαγωγικὴ», καὶ στὸν Σωκράτη ὡς ἠθικὸ φιλόσοφο πολίτη καὶ «θεράποντα τῆς ψυχῆς»– καὶ στὸ ἀρχαιοελληνικὸ δράμα, ἰδιαίτερα στὶς τραγωδίαι, καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅσο γιὰ τὸν Σωκράτη, ὁ Shorris ἔχει γράψει:

«Ἡ μελέτη μας γιὰ τὸν Σωκράτη ὄχι μόνο θὰ σᾶς εἰσαγάγει στὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Σωκράτη (ποῦ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας): ἐπιπρόσθετα, θὰ βοηθήσει στὴ σαφῆ διατύπωση μιᾶς κεντρικῆς ἔννοιας τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ αὐτοῦ τοῦ προγράμματος – τῆς ἔννοιας τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου» (SHORRIS 2000, σ. 185).

VIII. Ἐπίλογος

Στὰ διάφορα προγράμματα ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἀπὸ διεθνεῖς ὀργανισμοὺς γιὰ τὴν παροχὴ βασικῆς ἐκπαίδευσης ὡς «πανανθρώπινου δικαιώματος», ὅπως, παραδείγματος χάριν, στὸ Πρόγραμμα Education for All (Ἐκπαίδευση γιὰ Ὅλους) τῆς UNESCO, στὸ Πρόγραμμα Learning for All (Μάθηση γιὰ Ὅλους) τῆς Διεθνοῦς Τράπεζας (World Bank) καὶ στὸ Πρόγραμμα PISA τοῦ ΟΟΣΑ (OECD), καὶ στὰ διάφορα προαναφερθέντα κείμενα γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, δίνεται ἔμφαση στὸν «γνωστικὸ τομέα» –κατὰ τὸν Paul Tough στὸ «Cognitive Hypothesis Syndrome/Τὸ Σύνδρομο τῆς Γνωστικῆς Ὑπόθεσης» (TOUGH 2013, σ. xiii)– καὶ στὴν ἐκπαίδευση κυρίως γιὰ «τὸ ζῆν». Κατὰ συνέπεια, ὑποβαθμίζονται οἱ «μὴ γνωστικὲς δεξιότητες/ικανότητες» (non-cognitive skills), αὐτὸ ποῦ

έχουμε αποκαλέσει «παιδεία τής ψυχής»), μιὰ ἀνθρωπιστική παιδεία γιὰ τὸ «εὖ ζῆν».

Ἀντίθετα πρὸς τὸν λόγο τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν (UNESCO, World Bank, OECD) καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ὡς ἱστορικός-συγκριτικός τῆς ἐκπαίδευσης θεωρῶ ὅτι ἀντίδοτο στὴ σύγχρονη ἀνθρωπιστική κρίση στὸν διεθνῆ χῶρο καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ἡ ἀναζωογόνηση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου, ὅπως ἀνέπτυξα σὲ αὐτὴ τὴν ὁμιλία.

Καὶ τέλος, στὸ ἐρώτημα: «Πλησίασε τὴ δημοκρατία ἡ ἀνθρωπότητα τὸν αἰῶνα μας;», ὁ Παπανοῦτσος θὰ αἰτιολογοῦσε, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴν ἀρνητική του ἀπάντηση ὡς ἐξῆς: «Ὅχι γιὰτὶ φταῖνε οἱ δομὲς καὶ οἱ θεσμοὶ τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας, ἀλλὰ γιὰτὶ φταῖνε οἱ ἄνθρωποι καὶ ἡ παιδεία τους. Οἱ βᾶσεις τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας εἶναι στερεές καὶ ὀρθές. Οἱ ἀδυναμίες τέτοιου συστήματος θεραπεύονται, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχει ἡ κατάλληλη παιδεία γιὰ νὰ ἀλλάξει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ καλὴ παιδεία θὰ προαγάγει τὴν καλὴ κοινωνία καὶ τὴ δημοκρατία». «Δὲν εὐτυχῆσαμε τοῦτο τὸν αἰῶνα», θὰ ἐπεξηγοῦσε ὁ φιλελεύθερος δημοκράτης Παπανοῦτσος, «γιὰτὶ δὲν εἴχαμε καλὴ παιδεία, προφανῶς καλὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία».

Πόσο ἀξιόπιστη εἶναι αὐτὴ ἡ ἱστορική κρίση; Ἐλπίζω νὰ σᾶς ἔδωσα τὴ δική μου ἀπάντηση.

Βιβλιογραφία ἑλληνογλωσση

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια καὶ Πολιτικά*, Ἐκδόσεις Κάκτος, 1993.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α. (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε (τεκμήρια ἱστορίας)*, Β', 1895-1967, Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς ΕΠΕ, 1974.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης. Τὸ «ἀνακοπτόμενο ἄλμα». Τάσεις καὶ ἀντιστάσεις στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, 1833-2000*, Μεταίχμιο, 2013.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Μ., *Μεγάλοι Ἑλληνας – Σωκράτης*, Σκάι, 2009.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ, *Γιὰ μιὰ Εὐρώπη τῆς γνώσης, Ἀνακοίνωση τῆς Ἐπιτροπῆς στὸ Συμβούλιο, στὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο, στὴν Οἰκονομικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ στὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Περιφερειῶν*, Βρυξέλλες, COM (97), 1997, σ. 563.
- ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, Μ., *Μελοποιημένη ποίηση*, Ὑψίλον, 1999.
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., *Νεοελληνικός ἐκσυγχρονισμὸς καὶ ἐκπαίδευση: διαλογισμοὶ καὶ πολιτικὲς στὴ «φαντασιακὴ Εὐρώπη»*, σέ: ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. – ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, Μ. (ἐπιμ.), *Ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση: προοπτικὲς ἀνασυγκρότησης καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ*, Σείριος, 1995, σ. 550-586.

- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., *Παιδεία και πολιτεία: ή παιδεία του ανθρώπου-πολίτη – Από την αρχαία πόλη στη νεωτερική εθνόπολη και τη νέα κοσμόπολη της ύστερης νεωτερικότητας, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 75, Β', Έν Αθήναις 2000, σ. 336-356.*
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., Editorial: *Η παιδεία του πολίτη θεμέλιο της δημοκρατίας και ή περίπτωση της νεοελληνικής πολιτείας, Συγκριτική και Διεθνής Έκπαιδευτική Επιθεώρηση, 20-21, 2013, σ. 11-28.*
- ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ., *Αίσθητική αγωγή, Έκδοτικός Όμιλος «ΙΩΝ», Έκδόσεις ΕΛΛΗΝ, 1999.*
- ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, Μ., *Οί προκλήσεις της εποχής μας και ή πρόσφατη μεταρρύθμιση στην έλληνική εκπαίδευση, σέ: ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ. (έπιμ.), Ιστορικο-συγκριτικές προσεγγίσεις, τμητικός τόμος Ανδρέα Μ. Καζαμία, Gutenberg, 2000, σ. 435-461.*
- ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, Μ., *Παιδεία και κοινωνικο-οικονομική κρίση στη σύγχρονη Ελλάδα: ύψεις των νέων εκπαιδευτικών προκλήσεων, σέ: Πρακτικά του 13ου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Έταιρείας Κύπρου, Λευκωσία 2014.*
- ΚΛΑΔΗΣ, Δ., *Αναγκαιότητα νέων στρατηγικών για τὰ πανεπιστήμια μπροστά στον 21ο αιώνα και στην κοινωνία της γνώσης και της μάθησης, άδημοσίευτο κείμενο.*
- ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Ν. Π., *Η Καθημερινή, 29.8.1964.*
- ΚΥΡΚΟΥ, Β., *Δημοκρατία και παιδεία: διαχρονική δοκιμασία και πάντοτε έν ανεπαρκεία, Έκδόσεις Κ. Κούμα, Λάρισα 2014.*
- MORIN, E. – NAIR, S., *Μιά πολιτική πολιτισμού (μτφ. Ε. Άστερίου), Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη, 1998.*
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ., *Έκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, Β', Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98, Τεκμήρια-μελέτες ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης, 2, Gutenberg, 32002.*
- NUSSBAUM, Μ., *Όχι για τὸ κέρδος: Οί ανθρωπιστικές σπουδές προάγουν τή δημοκρατία (μτφ. Γ. Χρηστίδης), Κριτική, 2013.*
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. Ν., *Άπό τήν κρίση του κοινοβουλευτισμού στη δημοκρατία, Έκδόσεις Παπαζήση, 2009.*
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ., *Παγκοσμιοποίηση και Άριστερά – Η νεοφιλελεύθερη λαίλαπα και ὁ νέος ρόλος της Άριστεράς, Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη, 2001.*
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Άνθρωπιστική παιδεία, Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1987.*
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π., *Τὸ Βήμα, 14.11.1963.*
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π., *Άγῶνες και άγωνία για τήν παιδεία, Ίκαρος, 1965.*
- ROMILLY, J., DE, *Πόσο επίκαιρη είναι ή άθηναϊκή δημοκρατία σήμερα (μτφ. Έλένη Οικονόμου), Έρμής, 2009.*

- ΣΗΜΙΤΗΣ, Κ., ΠΑΣΟΚ, *Α' Πανελλήνια Έκπαιδευτική Συνδιάσκεψη*, Αθήνα 10.10.1997.
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Κ. Μ., *Η άβέβαιη κοινωνία τής γνώσης*, Σαββάλας, 2005.
- TAGUIEFF, P., *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία*, Έκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου, 2002.
- ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ., *Δυσαρμονία ἐκπαιδευτικῶν νόμων, σχολικοῦ προγράμματος, διδακτικῶν βιβλίων καὶ διδακτικῆς πράξης: μιὰ πτυχή τῆς κρίσης τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης*, σέ: ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ι. Ε. – ΚΑΝΑΚΗΣ, Ι. Ν. (ἐπιμ.), *Παγκόσμια κρίση στὴν ἐκπαίδευση: μύθος ἢ πραγματικότητα;*, Έκδόσεις Γρηγόρη, 1999, σ. 206-239.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ., *Δημοκρατία καὶ παγκοσμιοποίηση – Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου στὴ νεωτερικότητα: πραγματικὴ ἀφαίρεση καὶ ὀρθὸς λόγος*, Έξάντας, 1998.

Βιβλιογραφία ἀγγλόγλωσση

- ABBS, P., *The Educational Imperative: A Defence of Socratic and Aesthetic Learning*, The Falmer Press, 1994.
- ARONOWITZ, S., *The Knowledge Factory: Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*, Beacon Press, 2000.
- BALL, ST. J., *Educational Studies, Policy Entrepreneurship and Social Theory*, σέ: SLEE, R. – WEINER, G. (ἐπιμ.), *School Effectiveness for Whom? Challenges to the School Effectiveness and School Improvement Movements*, Falmer Press, 1998, σ. 70-83.
- BARBER, B., *Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*, Ballantine Books, 1995.
- BAUMAN, Z., *Globalization: The Human Consequences*, Columbia University Press, 1998.
- BIESTA, G., *How General Can Bildung Be? Reflections on the Future of a Modern Educational Ideal*, σέ: LOVLIE, L. – MORTENSEN, K. P. – NORDENBO, S. E. (ἐπιμ.), *Educating Humanity: Bildung in Postmodernity*, Blackwell Publishing, 2003, σ. 61-74.
- BURBULES, N. C. – TORRES, C. A. (ἐπιμ.), *Globalization and Education: Critical Perspectives*, Routledge, 2000.
- CASTELLS, M., *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, III, *End of Millennium*, Blackwell Publishers, 1996.
- COHEN, J., *Social, Emotional, Ethical, and Academic Education: Creating a Climate for Learning, Participation in Democracy and Well-Being*, *Harvard Educational Review*, 76, 2, Summer 2006, σ. 201-237.
- COWEN, R., *The Market-Framed University: The New Ethics of the Game*, σέ: CAIRNS, J. – GARDNER, R. – LAWTON, D. (ἐπιμ.), *Values of the Curriculum*, Woburn Press, 2000, σ. 93-105.

- DEWEY, J., *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*, Macmillan, 1916.
- DEWEY, J., *Art as Experience*, Penguin Books, 1934.
- DRAPER, M. M., *The Nature of Music: Beauty, Sound and Healing*, Riverside Books, 2001.
- DRUCKER, P., *Post Capitalist Society*, Routledge, 1994.
- EISNER, E., Aesthetic Modes of Knowing, σέ: National Society for the Study of Education, *Learning and Teaching The Ways of Knowing – Eighty-fourth Yearbook of the National Society for the Study of Education*, II, University of Chicago Press, 1985.
- EUROPEAN COMMISSION, *White Paper on Education and Training. Teaching and Learning – Towards the Learning Society*, COM (95) 590 final, 1995.
- FIELD, J., *European Dimensions: Education, Training and the European Union*, Jessica Kingsley Publishers, 1998.
- GIROUX, H. A., Neoliberalism, Corporate Culture, and the Promise of Higher Education: The University as a Democratic Public Sphere, *Harvard Educational Review*, 72, 4, December 2002, σ. 425-463.
- FUREDI, F., *Where Have All the Intellectuals Gone?*, Continuum, 2004.
- GREENE, M., *Releasing the Imagination: Essays on Education, the Arts, and Social Change*, Jossey – Bass, 2000.
- GREENE, M., *Variations on a Blue Guitar. The Lincoln Center Institute Lectures on Aesthetic Education*, Teachers College Press, 2001.
- GUILE, D., Skill and Work Experience in the European Knowledge Economy, *Journal of Education and Work*, 15, 3, 2002, σ. 251-276.
- HARGREAVES, A., *Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity*, Open University Press, 2003.
- JAEGER, W., *Paideia: The Ideals of Greek Culture* (μτφ. Gilbert Highet), Basil Blackwell, 1939.
- KALKAVAGE, P., *The Neglected Muse. Why Music is an Essential Liberal Art*, AFT American Educator, 2000, σ. 214-231.
- KAZAMIAS, A. M. – IFANTI, A. A. – TRIGA, D., Education and the Polity: A Comparative Historical Analysis of the Discourse on Education and Citizenship, from the Ancient *Polis* to the Modern *Ethnopolis* and the *Cosmopolis* of Late Modernity, *Comparative and International Education Review*, 20-21, Spring-Fall 2013, σ. 81-98.
- KIMBALL, B., *Orators and Philosophers: A History of the Idea of Liberal Education*, Teachers College Press, 1986.
- KORTEN, D. C., *When Corporations Rule the World*, Berrett-Koehler Publishers, 1995.

- LOFSTEDT, J.-I. (ἔπιμ.), *Virtualization of Higher Education in the Era of Globalization: Issues and Trends*, Institute of International Education, Stockholm University, 2001.
- LYOTARD, J.-F., *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (μτφ. G. Bennington – B. Massumi), University of Minnesota Press, 1984.
- NODDINGS, N., *Education and Democracy in the 21st Century*, Columbia University, Teachers College Press, 2013.
- NUSSBAUM, M. C., *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Harvard University Press, 1997.
- O’SULLIVAN, E., *Transformative Learning: Educational Vision for the 21st Century*, University of Toronto Press, 2001.
- READ, H., *Education Through Art*, Faber and Faber, 1956.
- SCRUTON, R., *Culture Counts. Faith and Feeling in a World Besieged*, Brief Encounters, 2007.
- SENGE, P. M., *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*, Doubleday Currency, 1990.
- SHORRIS, E., On the Uses of a Liberal Education: As a Weapon in the Hands of the Restless Poor, *Harper’s*, September 1997, σ. 50-60.
- SHORRIS, E., *Riches for the Poor. The Clemente Course in the Humanities*, W. W. Norton and Company, 2000.
- SOROS, G., *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*, Public Affairs, 1999.
- SPRING, J., *Education and the Rise of the Global Economy*, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- STROMQUIST, N. – MONKMAN, K., *Globalization and Education: Integration and Contestation Across Cultures*, Rowman and Littlefield, 2000.
- TOUGH, P., *How Children Succeed: Grit, Curiosity, and the Hidden Power of Character*, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2013.
- WEST, C., *Democracy Matters: Winning the Fight Against Imperialism*, Penguin Press, 2004.
-

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2015

ΠΕΡΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Καθήκοντα και δικαιώματα καθορίζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου στην κανονική τέλεση της ζωής του. Έμφανίζονται ως αντίρροπα, με αντιστοιχία προς δυο βασικές έννοιες της πραξιολογίας, το δέον και το δυνατόν. Άλλα οι σχέσεις των υπερβαίνουν την αντίρροπία, όπως άλλωστε και οι σχέσεις δέοντος και δυνατού.

Ένέχει το καθήκον ήθικη προσταγή εσωψυχη του υποκειμένου του για όρισμένη συμπεριφορά. Ίδου πώς το अनुमनै ó κορυφαίος Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant (1724-1804): «Καθήκον, μέγα όνομα υπέροχο! Έσύ που δίχως τίποτε θελκτικό ή ευχάριστο εντός σου απαιτείς από τη θέληση του ανθρώπου υποταγή, χωρίς καμιά απειλή κακού προς αυτόν, με την παρουσίαση απλώς ενός νόμου που βρίσκει ó ίδιος είσοδο στην ψυχή αλλά και απαιτεί από μόνος την ευλαβική αναγνώριση με κατασίγηση αντίδρομων ψυχικών τάσεων, ποιά είναι ή πηγή σου, ή αξία σου, και που βρίσκεται ή ρίζα της ευγενικής σου καταγωγής;... Είναι ή προσωπικότης, δηλαδή ή ελευθερία και ανεξαρτησία από τον μηχανισμό όλόκληρης της Φύσης, αλλά θεωρημένη ως δύναμη ενός όντος, υποταγμένου σε ιδιόρρυθμους από τον ίδιον τον νού δοσμένους καθαρούς πρακτικούς σκοπούς».

Άλλα ίδου και πώς ó Άριστοτέλης έχει εκφράσει έπιγραμματικά το καθολικού περιεχομένου αίτημα ήθικης, συνοπτική έκφραση του συνόλου των καθηκόντων: «πάσας οϊόμεθα τας τύχας ευσχημόνως φέρειν και εκ των υπαρχόντων άει τά κάλλιστα πράττειν». Η φράση «εκ των υπαρχόντων»

σημαίνει από τις υπάρχουσες δυνατότητες συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔκφραση «τὰ κάλλιστα» ἐνέχει ἀπαίτηση γιὰ ἠθικὴ ἀριστεία, δηλαδή νὰ μὴ ἐξαρκεῖται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ ἠθικῶς ἀνεκτὸ ἀπλῶς, ἀλλὰ νὰ ἐπιδιώκει τὸ ὑπέρτατα ἠθικόν. Μὲ τὴ φράση «πάσας τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν» ὑπαγορεύεται ἡ μὴ ἐξουθένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μεγάλη κακοτυχία, καθὼς καὶ ἡ μὴ φυσίωσή του ἀπὸ μεγάλη εὐνοια τῆς τύχης, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑποδηλώνεται καὶ ἡ παρεμβολὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεων καὶ τάσεων μὲ προέλευση πέραν τῆς πρωτοβουλίας του.

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ καθῆκον ἐνέχει ἐσώψυχη προσταγὴ, δεσμευτικὴ τοῦ ὑποκειμένου του, τὸ δικαίωμα ἐνέχει δυνατότητα γιὰ ὀρισμένη συμπεριφορά, πού ἡ πραγμάτωσή της ἢ ὄχι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ ὑποκειμένου της· ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ σύστασή της προϋποθέτει ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, δηλαδή νὰ μὴ παρακωλύουν τὴν πραγμάτωσή της· ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ σύσταση τῶν δυνατοτήτων συμπεριφορᾶς τῶν ἐγκείμενων στὸ καθῆκον προϋποθέτει καὶ αὐτὴ μὴ ἐναντίωση τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

Καὶ τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον ἐπενεργοῦν στὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸ δικαίωμα εἰσδέχεται ἡ βούληση δυνατότητες, μὲ τὸ καθῆκον ὑπέχει καθορισμὸ καὶ περιορισμὸ.

Δικαίωμα βασικὸ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ δικαίωμα ἢ μᾶλλον ὑπερδικαίωμα στὴ ζωὴ. Καὶ τὸ βασικὸ αὐτὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου συνεπάγεται καθῆκον τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου, πρὸς ἀποφυγὴ πράξεων βλαπτικῶν της.

Ὑπηρετικὸ τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ δικαιώματος εἶναι τὸ καθολικοῦ περιεχομένου πρῶτιστο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ὄριμου σὲ ἡλικία καὶ ὄχι ἐλαττωμένων φρενῶν, ἢ προσωπικὴ του ἐλευθερία, ὡς δικαίωμα πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του. Καὶ τὸ πρῶτιστο αὐτὸ δικαίωμα, ἢ προσωπικὴ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα, ἐνέχει εὐχέρεια τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πρόσβαση κατὰ βούλησίν του πρὸς οἰαδήποτε βιοτελεστικὴ συμπεριφορά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνεπαγόμενὴ βλάβη τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων εἴτε παρακώλυσή των ν' ἀσκήσουν τὸ ἴδιό των δικαίωμα ἐλευθερίας εἴτε παράβλαψή ἀγαθῶν τῆς κοινωνίας εἴτε παράβαση τυχόν εἰδικῶν ἀπαγορεύσεων.

Τὸ καθολικοῦ περιεχομένου δικαίωμα, ἢ προσωπικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρῶτιστο δικαίωμά του, ἀποτελεῖ θεσμὸ ἐδραῖο τῆς κοινωνίας, ἔρεισμα καὶ ἀφετηρία γιὰ τὴ βιοσυντηρητικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶναι ὅσες πράξεις του ὀνομάζω βιολειτουργικές, παραδείγματος χά-

ριν ή λήψη τροφής, είτε βιοαμυντικές, δηλαδή προστατευτικές της ζωής από κινδύνους, καθώς και οι παραγωγικές των πόρων γι' αυτές λεγόμενες οικονομικές, αλλά και για δράση του ενδεχόμενα καθαρὰ πνευματική, δημιουργία δηλαδή ή και απλῶς απόλαυση έργου καλλιτεχνίας, λογοτεχνίας, επιστήμης, φιλοσοφίας, είτε για πράξεις του καθαρὰ ήθικης, ὅπως οι πράξεις ἀρωγῆς πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους.

Ἐξ ἄλλου, ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα, τὸ ἐδραῖο αὐτὸ και περιεκτικώτατο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, εἰσδέχεται αὔξηση τοῦ περιεχομένου του μὲ τὰ εἰδικὰ δικαιώματα, ὅσα προσαποκτάει τὸ ὑποκείμενό του, ἀλλὰ και ὑπέχει μείωση τοῦ περιεχομένου του ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τῶν καθηκόντων του, εἴτε αὐτὰ εἶναι ἀπαγορευτικὰ ὀρισμένων πράξεων, εἴτε εἶναι προστακτικὰ ὀρισμένων πράξεων, ὅποτε ἡ ἐπιτέλεσή τους ἐπιφέρει στὸ ὑποκείμενό του μείωση τοῦ διαθέσιμου χρόνου του ἢ και τυχὸν ἀνάλωση ἀγαθῶν του. Αὐτὸ ὑποδηλώνεται κάπως και μὲ τοὺς στίχους τοῦ Goethe: «Ach! Unsre Taten selbst, so gut als unsre Leiden, sie hemmen unsres Lebens Gang», δηλαδή και οι πράξεις μας φράζουν τὸν δρόμο τῆς ζωῆς μας, δὲν τὸν φράζουν μόνο τὰ πάθη μας· ὅπου δρόμοι τῆς ζωῆς μας σημαίνει τοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς μας.

Ἐξ ἄλλου, ἡ συγκεκριμένη συγκρότηση τοῦ περιεχομένου τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ διάνοια τοῦ ὑποκειμένου της, καθὼς αὐτὴ ἀνακαλύπτει δυνατότητες συμπεριφορᾶς στὴν προκείμενη πραγματικότητα· ὅσο και ἂν ἡ καθόλου συγκρότησή του ἐνέχει προσαύξησή του μὲ εἰδικὰ τυχὸν δικαιώματα εἴτε μείωσή της μὲ τὴν ἐπιτέλεση τυχὸν καθηκόντων.

Ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν εἰδικοῦ τύπου καθήκοντα, πού τὸ περιεχόμενό των ὑπαγορεύεται ἀπὸ θεσμούς τῆς κοινωνίας, εἶναι ὅμως και αὐτὰ καθήκοντα, καθὼς τὸ κύρος τους, ἡ δέσμευση δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, ἐνέχει ἐσώψυχη προσταγὴ τοῦ ὑποκειμένου των πρὸς ὑποταγὴ σὲ ὅ,τι ἀπὸ τοὺς θεσμούς αὐτοὺς ὑπαγορεύεται. Ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ εἰδικὰ δικαιώματα πού ἐπαυξάνουν τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος προσωπικῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ αὐτὸ μειώνεται ἀπὸ τὰ εἰδικοῦ τύπου καθήκοντα.

Και ὡς ὑποκείμενο καθήκοντος και ὡς ὑποκείμενο δικαιώματος ἐνέχει ὁ ἄνθρωπος στὴ συνείδησή του ὀρισμένες δυνατότητες συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ὡς ὑποκείμενο δικαιώματος μὲ τὴν εὐχέρεια νὰ τις πραγματώσει, ὅσο και νὰ μὴ τις πραγματώσει, ὡς ὑποκείμενο καθήκοντος μὲ δέσμευσή του ὡς

πρὸς αὐτὲς καὶ εἴτε νὰ τὶς πραγματώσει (καθῆκον πρὸς πράξιν) εἴτε νὰ μὴ τὶς πραγματώσει (καθῆκον πρὸς παράλειψιν).

Οἱ ἴδιες δυνατότητες συμπεριφορᾶς, περιεχόμενα τοῦ καθολικοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας, ἐνδέχεται νὰ γίνουν περιεχόμενο καθήκοντος.

Καὶ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα εἶναι ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου· καὶ λειτουργοῦν ὡς πηγὴ πόρων τὰ πρῶτα γιὰ τὴ συντήρησιν τῆς ζωῆς του καὶ τὴν ἄξιαν καθόλου τέλεσίν τῆς, τὰ δεύτερα ὡς πηγὴ ὁδηγιῶν γιὰ τὴν ἠθικὰ ὀρθὴν τέλεσίν τῆς. Ἐνδείκνυται σωφροσύνη στὴ χρῆσιν τῶν δικαιωμάτων, ἐπιμονὴ στὴν τήρησιν τῶν καθηκόντων. Χρειάζεται σωφροσύνη προπάντων ὅταν ὑπάρχει περίσσεια εἰδικῶν δικαιωμάτων. Χρειάζεται ἀνδρεία κατ' ἐξοχὴν ὅταν ὑπάρχουν ἀντιξοότητες καὶ μάλιστα κίνδυνοι στὴν ἐπιτέλεσιν τῶν καθηκόντων.

Ἀντιστοιχοῦν τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον πρὸς τὶς δύο ἀπόψεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς εἶναι αὐτὴ καὶ δῶρο ἐξαίσιον καὶ βαρὺ καταπίστευμα στὸν ἄνθρωπον μέσα καὶ ἀντίκρου στὴν κοινωνία καὶ στὸν κόσμον.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2015

Παρουσίαση τοῦ βιβλίου
*The Dodecanese Question during the Second World War.
Greece, Turkey and the Allies,*
τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Σβολοπούλου

ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐμμανουήλ Ρούκουνα

Ἡ καλλιεπὴς μονογραφία τοῦ συναδέλφου κ. Κωνσταντίνου Σβολοπούλου ὑπὸ τὸν τίτλο *The Dodecanese Question during the Second World War. Greece, Turkey and the Allies*, ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ σειρά «Πραγματεῖαι» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χειρίζεται τὸ ἐνδιαφέρον θέμα τῆς στάσεως τὴν ὁποία ἐτήρησαν οἱ συμμαχικὲς δυνάμεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου στὸ ζήτημα τῆς ἀναγνώρισεως κυριαρχίας ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος στὴ Δωδεκάνησο. Ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει τὴ διεθνή συγκυρία ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάνης, κατὰ τὸ ἄρθρο 15 τῆς ὁποίας, ὑπενομιζώ, ἡ Τουρκία παραιτήθηκε «παντὸς δικαιώματος καὶ τίτλου ἐπὶ τῶν ἀπαριθμούμενων 14 νήσων τῶν κατεχομένων ὑπὸ τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν νησίδων τῶν ἐξ αὐτῶν ἐξαρτωμένων». Ἡ μελέτη πραγματεύεται κυρίως τὶς διπλωματικὲς ἐνέργειες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου.

Οἱ προσπάθειες τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἀφοροῦσαν ἀφενὸς τὴ συμμετοχὴ ἐλληνικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τὴ γερμανικὴ (ἢ ὁποία διαδέχθηκε τὴν ἰταλικὴ) κατοχὴ, καὶ ἀφετέρου τὴν ἐνσωμάτωση στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοδιαθέσεως στοὺς Δωδεκανησίους.

Ὁ κ. Σβολόπουλος προβαίνει σὲ ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση τῶν δυσχερειῶν ποὺ παρουσίαζε τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικῆς στρατιωτικῆς συμμετοχῆς, ὅπου

οί Βρετανοί πολιτικοί συνεχώς παρέπεμπαν στη στρατιωτική ήγηση και τελικώς ή άπελευθέρωση πραγματοποιήθηκε με τή συμμετοχή του Έρωδ Λόχου υπό τόν συνταγματάρχη Τσιγάντε και του έλληνικου ναυτικού τόν χειμώνα του 1944.

Τό δεύτερο και πιό ούσιαστικό σκέλος τής μελέτης αναφέρεται στις διεργασίες που έλαβαν χώρα κατά τή διάρκεια μεγάλου μέρους του πολέμου, άρχής γενομένης από τις προσπάθειες Βρετανίας και Ρωσίας νά εξασφαλίσουν τή συμμετοχή τής Τουρκίας στον πόλεμο. Και είναι χαρακτηριστική ή άποστροφή του Έωσήφ Στάλιν πρός τόν Βρετανό Έπουργό Έξωτερικων Άντονυ Ήντεν τόν Δεκέμβριο του 1941 για τήν εξασφάλιση συμμετοχής τής Τουρκίας ώς «εύμενοϋς οϋδετέρου»: «Νά πείτε στους Τούρκους ότι θα λάβουν τά Δωδεκάνησα». Βεβαίως, ή σοβιετική στάση μεταβλήθηκε σύν τῷ χρόνῳ, αλλά ενέπλεξε διά τής Ούκρανίας ζητήματα άποστρατιωτικοποιήσεως τής Δωδεκανήσου κατά τή διαπραγματέυση τής συνθήκης ειρήνης του 1947. Ή μελέτη περιορίζεται στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα 1941-1944 και έστιάζεται κυρίως στις σχέσεις έλληνικής κυβερνήσεως και συμμάχων.

Ό συγγραφεϋς αναφέρεται έξαντλητικά και στην πολιτική τής κεμαλικής Τουρκίας –αναλύοντας τήν τελική φάση του πολέμου, με τήν όριστικοποίηση τής πολιτικής στάσεως τής Βρετανίας και τών Ήνωμένων Πολιτειών Άμερικης–, καθώς και στην ίταλική συναίνεση. Παρουσιάζει δέ και τις διάφορες φάσεις άντιπαλότητας και καταλλαγής στις σχέσεις Έλλάδος και Τουρκίας τής έποχής εκείνης. Τονίζει τις διακυμάνσεις τής τουρκικής πολιτικής και τή σημασία του συμμαχικού παράγοντος, ό όποιος παρέσχε ύποστήριξη έναντι τής ίσχυρης περιφερειακής δυνάμεως που είναι ή Τουρκία (σ. 143).

Τό έργο βασίζεται σε πρωτογενείς πηγές από τά Έπουργεία τών Έξωτερικων Έλλάδος, Βρετανίας, Ήταλίας, Γαλλίας, Ήνωμένων Πολιτειών Άμερικης και Γερμανίας, καθώς και σε μαρτυρίες τών πρωταγωνιστών τής έποχής. Οι αναφορές στην Τουρκία γίνονται από δευτερογενείς πηγές.

Κατά τή γνώμη μου, παραμένει πάντοτε ό προβληματισμός ώς πρός τόν τρόπο με τόν όποιο ή έλληνική πλευρά χειρίσθηκε γενικώς τήν έξωτερική πολιτική, ιδίως κατά τήν υπό κρίση περίοδο, κατά τή διαπραγματέυση τής συνθήκης ειρήνης του 1947. Τό γεγονός ότι από τό 1944-1947 είχαμε δέκα έλληνικές κυβερνήσεις, ότι κατά τό 1941-1944 ή Έλλάς έξεπροσω-

πειτό από τήν, ως έχαρακτήρισα, «κυβέρνηση τῶν ξενοδοχείων», ἀφοῦ ἄλλα μέλη της εὐρίσκοντο στό Λονδίνο, ἄλλα στό Κάιρο, τήν Ἀλεξάνδρεια καί τὸ Γιοχάνεσμπουργκ, καί φυσικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις ἄλλα ἔλεγαν οἱ μὲν καί ἄλλα οἱ δέ, χρῆζει περαιτέρω ἀναλύσεως. Καί δὲν ἀναφέρω τίποτε γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις ὡς πρὸς τὴν στάση τῶν συμμάχων τοῦ ἐλληνικοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Τέλος δὲν γνωρίζω ποῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ momentum ὡς πρὸς τὶς ἀξιώσεις τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴ Βόρειο Ἡπειρο καί τὴν Κύπρο ποὺ δὲν ἐτελεσφόρησαν. Αὐτὰ ὅμως εἶναι ἐκτὸς τοῦ ἀντικειμένου τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Σβολοπούλου.

Πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς μου παρατηρήσεις, χαίρω διότι τὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο τοῦ συναδέλφου ἔχει ἐκδοθεῖ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Ἐξ ὧσων γνωρίζω, κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία δὲν ὑπῆρξε ξενόγλωσση πραγματεία ἐπὶ τοῦ θέματος καί εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀκούγεται μιὰ ἐλληνικὴ φωνὴ διεθνῶς.

Μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ κ. συνάδελφος θὰ συνεχίσει τὴν ἔρευνα καί σὲ μιὰ νέα ἔκδοση, τὸ κείμενο θὰ περιλαμβάνει καί ρητὴ καταγραφή τῆς Δωδεκανήσου, δηλαδὴ τοῦ συγκροτήματος τῶν δεκατεσσάρων νήσων, τῶν νησίδων καί τῶν ἐξαρτημάτων τους, διότι καί σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ ἀνατολικοὶ γείτονες προέβαλαν καί προβάλλουν ἀβάσιμες καί νομικὰ ἀστήρικτες αἰτιάσεις ὡς πρὸς τὶς νήσους ποὺ περιλαμβάνει τὸ συγκρότημα καί ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἀποστρατιωτικοποιήσεως.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2015

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΧΩΡΙΑ ΤΩΝ *ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ* ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Ἀριστοτέλης, μέγας πνευματικὸς ταγὸς τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πλείστων διανοουμένων τῆς Οἰκουμένης, εἶχε γεννηθεῖ στὴ μικρὴ πόλη τῆς Χαλκιδικῆς Στάγειρα τὸ 484 π.Χ. Ὁ πατέρας του ἦταν ἰατρός καὶ φίλος τοῦ βασιλέα τῆς Μακεδονίας, τοῦ προκατόχου τοῦ πατέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Φιλίππου Β'. Ὀλίγα ὅμως ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ἐπιστημοσύνη του πρόλαβε νὰ εἰσφέρει στὸν εὐμαθέστατον υἱόν του, καθὼς ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ πρόωρα.

Ἐφηβος ἤδη, ὁ Ἀριστοτέλης εὐτύχησε νὰ εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν κηδεμόνα του Πρόξενο στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος. Στὸν ἐξάισιο αὐτὸ χῶρο πνευματικότητας ἔζησε ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ σχεδὸν εἴκοσι χρόνια, ὑπὸ τὴν ἐμπνευστικὴ σχολαρχία τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὄχι ὡς δέκτης μόνο διδασκαλίας. Ὄταν ἔπαυσε νὰ ζεῖ ὁ Πλάτων, καὶ διάδοχός του ὡς Σχολάρχης τῆς Ἀκαδημίας ἔγινε ὁ Σπεύσιππος, πρεσβύτερος τοῦ Ἀριστοτέλους 22 χρόνια, ἀποχώρησε ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία. Ἐφεξῆς ἔδρασε πνευματικὰ ὡς Σχολάρχης ἰδικῆς του Σχολῆς, τοῦ Λυκείου, στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἐπίσης, ἕως ὅτου, γιὰ ν' ἀποφύγει διωγμὸ, ἄφησε τὸ Λύκειον στὸν Θεόφραστο καὶ διέφυγε στὴν Χαλκίδα, ὅπου ἔζησε τὸν ὀλίγο ὑπόλοιπο χρόνον τῆς ζωῆς του. Χαρακτηριστικὴ τοῦ ἥθους του καὶ τῶν καιρῶν εἶναι ἡ δήλωσή του, ὅτι ἔφυγε γιὰ νὰ στερήσει τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὴν εὐχέρεια νὰ

κακουργήσουν για δεύτερη φορά έναντίον τῆς φιλοσοφίας, με ἀναφορά στὴν καταδίκη τοῦ Σωκράτους.

Εἶμαι ἰδιαίτερα οἰκείος με δύο ἀπὸ τὰ κλασσικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* καὶ τὰ *Πολιτικά*. Δικαιοῦμαι ἄρα νὰ προβῶ σὲ διεξοδικὸ σχολιασμὸ σπουδαίου χωρίου ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1101a): «τὸν γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀγαθὸν καὶ ἔμφρονα, πάσας οἰόμεθα τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν».

Οἱ δυὸ φράσεις «πάσας τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν» ἐκφράζουν ἐπιγραμματικά τὸ συνολικὸ αἶτημα τῆς ἠθικῆς. Καὶ ἡ ἐκφρασὴ του γίνεται ὄχι ἀφηρημένα με τρόπο δογματικό, ἀλλὰ συγκεκριμένα ὡς συμπεριφορὰ τοῦ ἠθικοῦ ὑποκειμένου.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ἠθικὸ ὑποκείμενο παρουσιάζεται με διπλὴ σύνθεση: «ἀγαθὸν τε καὶ ἔμφρονα», δηλαδὴ με ἀναφορά ὄχι μόνο στὴ βούληση (με τὸ «ἀγαθὸν») ἀλλὰ καὶ στὴ νόηση (με τὸ «ἔμφρονα»). Ἀποφεύγει ἄρα ὁ Ἀριστοτέλης τὴ μονομέρεια καὶ τοῦ Voluntarismus καὶ τοῦ Intellectualismus στὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ.

Μάλιστα με τὴν προσθήκη τοῦ ἐπιρρήματος «ἀληθῶς» ἐπισημαίνει τὴ χρῆση τῶν λέξεων «ἀγαθὸς» καὶ «ἔμφρων» στὴ γνήσια ἔννοιά τους, χωρὶς τὴν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ χρῆση τριβὴ τους.

Παρεμβάλλεται καὶ ἡ λέξη «οἰόμεθα», γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ προσωπικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους.

Καὶ ἰδοὺ ἡ δυαδικὴ σύνθεσή της: Πρῶτον, «πάσας τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν»: δεύτερον, «καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν».

Τὸ πρῶτο αἶτημα, «πάσας τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν», προϋποθέτει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπέχει ἐπιπτώσεις τῆς τύχης στὴ ζωὴ του καὶ ἀξιώνει τὴν ἀντιμετώπισή τους με εὐπρέπεια, δηλαδὴ με καρτερία, ἐὰν ἐπιφέρουν δυστυχία, δίχως μεγαλαυχία, ἐὰν φέρουν εὐτυχία: ἀποτελεῖ ἐκκλήση πρὸς τὴν ἐλευθερία, τὸ ἠθικὸ ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀποτρεπτικὴ λειτουργία της. Καὶ εἶναι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου ἡ πρόσφορη γιὰ τήρηση τῆς δέουσας εὐπρέπειας.

Τὸ δεύτερο αἶτημα, «ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν», ἀπευθύνεται πρὸς τὴ θετικὴ λειτουργία τῆς ἐλευθερίας καὶ χρειάζεται πρὸς ἐπιτέλεσή του ὄχι μόνο τὴ βούληση, ἀλλὰ καὶ τὴ νόηση, ὄχι μόνο τὸν «ἀγαθὸν» ἀλλὰ καὶ τὸν «ἔμφρονα». Τὰ «ὑπάρχοντα» κάθε φορὰ («ἀεὶ»)

είναι οί ένυπάρχουσες στήν προκειμένη πραγματικότητα δυνατότητες συμπεριφορᾶς. Για τή σύλληψή τους, λοιπόν, ίκανός είναι ὄχι ὁ «ἀγαθός» ἀπλῶς, ἀλλά ὁ «ἔμφρων», ὁ μόνος ίκανός καί για τή μεταξὺ αὐτῶν ἐπιλογή τῶν «καλλίστων». Ἡ δράση ἄρα τοῦ «ἔμφρονος» εἶναι ὄχι μόνο δυνατολογική, ἀλλά καί ἀξιολογική, μάλιστα πρὸς τήν ἀκρότητα. Ἐκφραστικώτατος εἶναι ὁ ὑπερθετικός «τὰ κάλλιστα». Ὡς ὑποκείμενο ἠθικῆς ἀριστείας προβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν «ὡς ἀληθῶς ἀγαθὸν καί ἔμφρονα».

Καί ἰδού ἄξιο νὰ σχολιασθεῖ καί ἄλλο χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, τὸ 1110a: «ἐπ' ἐνίοις δ' ἔπαινος μὲν οὐ γίνεται, συγγνώμη δ', ὅταν διὰ τοιαῦτα πράξει τις ἂ μὴ δεῖ, ἂ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπερτείνει καί μηδεὶς ἂν ὑπομείναι· ἔνια δ' ἴσως οὐκ ἔστιν ἀναγκασθῆναι, ἀλλὰ μᾶλλον ἀποθανετέον παθόντι τὰ δεινότατα. Ἔστι δὲ χαλεπὸν ἐνίστε διακρῖναι ποῖον ἀντὶ ποίου αἰρετέον καί τί ἀντὶ τίνος ὑπομενετέον, ἔτι δὲ χαλεπώτερον ἐμμεῖναι τοῖς γνωσθεῖσιν».

Μὲ τίς φράσεις «ἐπ' ἐνίοις δ' ἔπαινος μὲν οὐ γίνεται, συγγνώμη δ', ὅταν διὰ τοιαῦτα πράξει τις ἂ μὴ δεῖ, ἂ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπερτείνει καί μηδεὶς ἂν ὑπομείναι», ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει σεβασμὸ πρὸς τὰ ὄρια ἀντοχῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀλλὰ καί ἀξιῶνει συμπεριφορὰ ἠθικοῦ ἡρωισμοῦ ὅταν πρόκειται για πράξεις ἀκραίας ἀνηθικότητος· ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὑπέχει ἐξαναγκασμὸ πρὸς αὐτές, ἀκόμη καί μὲ βασανιστήρια, πρέπει νὰ προτιμήσει τὸν θάνατο, για νὰ μὴ τίς διαπράξει.

Ἐξ ἄλλου, μὲ τίς φράσεις «ἔστι δὲ χαλεπὸν ἐνίστε διακρῖναι ποῖον ἀντὶ ποίου αἰρετέον καί τί ἀντὶ τίνος ὑπομενετέον», ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ ἀναφορὰ στήν πρακτικὴ νόηση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ δυσχέρεια κάποτε νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ διαφόρων πρακτέων ἢ καί διαφόρων ὑπομενετέων, ἀλλὰ καί τονίζει ὅτι (κάποτε) εἶναι ἀκόμη πιὸ δύσκολο νὰ ἐμμεῖναι στήν ἐπιλεγμένη (ἠθικὰ ὀρθή) συμπεριφορὰ, νὰ μὴ παρασυρθεῖ, δηλαδή, ἀπὸ τίς «παθολογικὲς κλίσεις» τῆς ψυχῆς, ὅπως θὰ ἐκφρασθεῖ ὁ Kant μετὰ εἴκοσι ἔνα αἰῶνες.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2015

«ΑΛΛΑΓΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ»
ΣΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΗ;

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ

1. Δανείζομαι τήν ἐδῶ ἔννοια τοῦ «παραδείγματος» ἀπό ἐκείνην πού χρησιμοποιεῖ ὁ Thomas S. Kuhn στο βιβλίο του γιά τή «δομή τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων»¹. Πρόκειται, κατὰ παράφραση, γιά τυποποιημένες εἰκονογραφήσεις ὀρισμένων θεωριῶν, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν ἱστορικά σέ δεδομένη χρονική στιγμή μιὰ ὀρισμένη εἰδικότητα – αὐτά εἶναι τὰ καθιερωμένα παραδείγματα πού ἀπαντοῦν στά ἐγχειρίδια, τίς διαλέξεις καί τίς ἐργαστηριακές ἀσκήσεις, μέ τήν ἐπανάληψη, μελέτη καί ἐξάσκηση τῶν ὁποίων τὰ μέλη τῶν ἀντίστοιχων ἐπιστημονικῶν κοινοτήτων «μαθαίνουν τή δουλειά τους». Εἶναι τόσο καλὰ «στερεωμένα» αὐτά τὰ παραδείγματα, ὥστε ἡ τυχόν ἀλλαγὴ τους παίρνει χαρακτήρα ἐπιστημονικῆς ἐπανάστασης. Αὐτά τὰ «παραδείγματα» κι αὐτὲς οἱ «ἐπαναστάσεις» μέ τίς ἀλλαγές τους, στά ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ παραπάνω συγγραφέας –λόγου χάρι, στο πέρασμα ἀπὸ τή νευτόνεια στὴ σχετικιστικὴ μηχανικὴ τοῦ Ἀϊνστάιν– ἀφοροῦν βέβαια στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες καί τίς ἐκεῖ ἐπισυμβαίνουσες ἐπιστημονικὲς ἀναταράξεις. Ὅμως τέτοια φαινόμενα μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει, *mutatis mutandis*, καί στο πεδίο τῶν ἠθικῶν καί πολιτικῶν ἐπιστημῶν μέ τή θεμελιώδη, ἐννοεῖται, διαφορὰ νὰ ἔγκειται στο ὅτι ἐκεῖ ἡ αἰτία τῆς ἀλλαγῆς

---

1. Βλ. THOMAS S. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions*, 1970, σ. 43 ἐπ.

τοῦ «παραδείγματος» δὲν βρίσκεται κατ' ἀνάγκη στὴν ἀποκάλυψη καὶ ἀξιοποίηση νέων σημαντικῶν δεδομένων, ἀλλὰ σὲ ἐπιλογή καὶ κατίσχυση νέων προσφερομένων τρόπων διαμόρφωσης τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, δηλαδὴ νέων διαφορετικῶν ρυθμιστικῶν κανόνων ποὺ κρίνονται ὡς «καλύτεροι», ὡς ἠθικὰ ἢ ἔστω ὠφελιμιστικὰ ὑπερέχοντες ἔναντι τῶν προΐσχυόντων – κι ἔτσι ἀνακύπτει τὸ πρόβλημα ἂν καὶ πόσο εἶναι πραγματικὰ «καλύτεροι». Μιὰ τέτοια λοιπὸν «ἐπανάσταση» μοιάζει νὰ βρίσκεται σήμερα σὲ ἐξέλιξη στὸν χῶρο τῆς ἐλληνικῆς ποινικῆς δίκης καὶ τῆς ποινικῆς πραγματικότητος γενικότερα. Ἡ ἐπιχειρούμενη «ἀλλαγὴ παραδείγματος», γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω, δὲν γεννήθηκε στὴ χώρα μας· συνιστᾷ ἀπόηχο μιᾶς πρακτικῆς ποὺ προέκυψε ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια στὶς ΗΠΑ – διαδόθηκε ἐκεῖ μὲ πολὺ μεγάλη ἀπήχηση στὴν ποινικὴ πράξη γύρω στὴ δεκαετία τοῦ 1920²– καὶ ἐξαπλώθηκε τὶς τελευταῖες δεκαετίες, σὲ μεγάλο βαθμὸ, καὶ στὴν Εὐρώπη καὶ ὄχι μόνο. Τώρα τελευταῖα φαίνεται λοιπὸν νὰ ἔρχεται καὶ σ' ἐμᾶς. Πρόκειται γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς λεγόμενης «ποινικῆς διαπραγμάτευσης» ἢ, ἐπὶ τὸ λαϊκότερο, τοῦ «παζαρέματος» τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς ποινῆς (plea bargaining εἶναι ὁ σχετικὸς ἀμερικανικὸς ὄρος). Τὸ «παζάρεμα» αὐτὸ ἀνάμεσα στὴν κατηγορία καὶ τὴν υπεράσπιση καὶ ἢ κάθε φορὰ ἐκβασή του ἀποτελοῦν τὸ νέο ἐπερχόμενο «παράδειγμα»³ ἀπονομῆς ποινικῆς δικαιοσύνης καὶ στὴν Ἑλλάδα, πού, ἐπομένως, ἀξιώνει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον καὶ προσεκτικὸ ἔλεγχο.

2. Τὸ ἰσχύον σήμερα παραδεδομένο «παράδειγμα» ποινικῆς δίκης μπορεῖ νὰ ἰχνογραφηθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ τιμωρία τῶν ἐγκλημάτων «ἀνήκει» κατὰ τὸ ἄρθρο 96 § 1 τοῦ Συντάγματός μας (τὸ ἀρχικὸ κείμενο στὴν καθαρεύουσα χρησιμοποιοῦσε τὸν ἐκφραστικότερο ὄρο: ὁ κολασμὸς τῶν ἐγκλημάτων – αὐτὸς δὲν ἄρесе στοὺς μεταφραστές) στὰ τακτικὰ ποινικὰ δικα-

2. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ plea bargaining βλ. LANGBEIN, Understanding the Short History of Plea Bargaining, 13 *Law and Soc'y Rev.*, 1979, σ. 261-270.

3. Μὲ τίς μεθοδολογικὲς κατηγορίες ποὺ συναρτῶνται μὲ τίς «Ἐπιστημονικὲς Ἐπαναστάσεις» τοῦ Thomas Kuhn φέρνει σὲ ἐπαφὴ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ plea bargaining καὶ ὁ ΧΡΙΣΤΟΣ ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποιν.Χρ.*, ΞΓ', σ. 34.

στήρια. Υπάρχουν λοιπόν ειδικά δικαστήρια⁴ που έργο έχουν την τιμωρία των έγκλημάτων – αυτά μόνο, δηλαδή οι δικαστές που τὰ άπαρτίζουν, είναι έπιφορτισμένα να έπιτελοϋν τὸ ἐν λόγω έργο⁵ ακολουθώντας ένα όρισμένο πλάνο ενεργειών, δηλαδή τηρώντας μιὰ σειρά από τύπους που προσδίνει στο έργο τους τὴν οϋτω καλούμενη ύψηλῆς σοβαρότητας «δικανική μορφή», και συμμορφούμενα με όρισμένες θεμελιώδεις αρχές/άξιώματα: τὴν αρχὴ τῆς δημοσιότητας, τὴν αρχὴ τῆς προφορικότητας, τὴν αρχὴ τῆς άμεσότητας, τὴν αρχὴ τῆς ζήτησης τῆς οϋσιαστικῆς αλήθειας, τὸ τεκμήριο άθωότητας και ἐν γένει τὴ δίκαιη δίκη. Μέσα στο πλαίσιο αὐτὸ οἱ άμερόληπτοι και άπροκατάληπτοι ποινικοί δικαστές έλέγχουν τις ποινικές κατηγορίες που φτάνουν μπροστά τους ύστερα από κίνηση ποινικῆς δίωξης από τοὺς εισαγγελεῖς και κάνουν ὅ,τι χρειάζεται, αναζητώντας και εκτιμώντας έλεύθερα ὕλες τις διατιθέμενες αποδείξεις, προκειμένου να διαπιστώσουν «πέρα από έλλογη άμφιβολία» (beyond reasonable doubt) τὴν ένοχὴ τοῦ κατηγορουμένου ἢ αλλιῶς, σὲ περίπτωση ύπαρξης τέτοιας άμφιβολίας, να τὸν άθωώσουν⁶, πάντοτε με ειδικὴ και έμπεριστατωμένη αιτιολόγηση τῆς άποφασῆς τους. Ὁ ποινικὸς δικαστῆς βαρύνεται με καθῆκον αλήθειας, οφείλει δηλαδή και με δική του πρωτοβουλία να κάνει ὅ,τι μπορεῖ για να βρεῖ τὴν αλήθεια σὲ σχέση με τὴν ένοχὴ ἢ τὴν άθωότητα τοῦ κατηγορουμένου και ανάλογα να αποφασίσει. Ἡ ὅλη δὲ διαδικασία, περιλαμβανομένης και τῆς προδικασίας, διαπνέεται και χαρακτηρίζεται από ένα κλίμα άυστηρότητας που φτάνει κάποτε μέχρι τὴ λήψη μέτρων δικονομικοῦ καταναγκασμοῦ

---

4. Στις σοβαρότερες, κακουργηματικές ύποθέσεις, στὴ σύνθεση τῶν ποινικῶν δικαστηρίων μετέχουν και λαϊκοὶ δικαστές (ένορκοι).

5. Ἡ τιμωρία τῶν έγκλημάτων (juger les crimes) είναι ἡ πρωταρχικὴ άποστολὴ τῆς δικαιοδοτικῆς λειτουργίας τῆς Πολιτείας κατὰ τὸν MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, 6ο κεφάλαιο τοῦ 11ου βιβλίου (έκδ. Garnier, 1874, σ. 143). Σὲ δεϋτερη θέση έρχεται ἡ έπίλυση τῶν «διαφορῶν» που ανακύπτουν μεταξϋ τῶν ιδιωτῶν (particuliers). Ἀργότερα προέκυψε ὡς τρίτο δικαιοδοτικὸ είδος ἡ έπίλυση τῶν διαφορῶν ανάμεσα στοὺς ιδιωτες και τὸ Δημόσιο (Contentieux administratif).

6. Ζήτημα άποτελεῖ, ένοεῖται, τὸ ἂν σὲ περίπτωση άπαλλαγῆς παρὰ τὴν ύπαρξη κάποιων άμφιβολιῶν ἢ έξαιτίας τῶν άμφιβολιῶν θά πρέπει ὁ κατηγορούμενος να κηρύσσεται «άθῶος» ἢ να αναφέρεται άπλῶς ὅτι «δὲν άποδείχθηκε» ἢ ένοχὴ του. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. DERSHOWITZ, *Reasonable Doubts: The Criminal Justice System and the O. J. Simpson Case*, 1997, σ. 38-39.

κατὰ τοῦ κατηγορουμένου (παραδείγματος χάρι, σύλληψη, προσωρινή κράτηση), μέτρων ποῦ πλήττουν βαρέως τὰ ἔννομα ἀγαθὰ του πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀριστική διάγνωση τῆς ἐνοχῆς. Μετὰ λόγου ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀκόμα καὶ τὰ κτήρια μέσα στὰ ὁποῖα διεκπεραιώνεται ἡ ποινική δικαιοσύνη διαβρώνονται ἀπὸ ἓνα διάχυτο κλίμα ιδιαίτερης σοβαρότητας καὶ ἀκόμα αὐστηρότητας, ἱκανῆς νὰ ἐμπνεύσει μιὰ κάποια ἀνησυχία καὶ σὲ ἓναν βαθμὸ δυσφορία στοὺς ὅποιους προσερχομένους.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ιδιαίτερης σοβαρότητας καὶ αὐστηρότητας ποῦ χαρακτηρίζει στὸ σύνολό της τὴν ποινική διαδικασία συναρτᾶται ἀπολύτως μὲ τὴν ἔννοια τῆς ποινῆς, τὴν ὁποῖα διαχειρίζονται στὴν πράξη τὰ ποινικά δικαστήρια – τῆς ποινῆς, ποῦ ἀκριβῶς ἐννοιολογικὸ συστατικὸ της ἀποτελεῖ καὶ ἡ ποινική δίκη ἢ ὁποῖα στηρίζει τὴν *in concreto* ἐπιβολή της. Χωρὶς ποινική δίκη ποινὴ δὲν ὑπάρχει, *nulla poena sine processu!* Νὰ δὲ ποῖα εἶναι αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ποινῆς καὶ γιατί αὐτὴ προσδιορίζει τὸ σχῆμα, τὴ διαμόρφωση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ποινικῆς δίκης: Ποινὴ εἶναι λοιπὸν μιὰ προβλεπόμενη ἀπὸ τὸν νόμο σκληρὴ, δηλαδὴ στιγματιστική καὶ ὀδυνηρὴ μεταχείριση, ἢ ὁποῖα ἐπιβάλλεται προκειμένου νὰ γίνῃ αἰσθητὴ ὡς τέτοια⁷ σὲ κάποιον ἀπὸ τὴν Πολιτεία, ὡς ἀποκλειστική ἔκφραση ιδιαίτερης κοινωνικοθικῆς ἀποδοκιμασίας γιὰ μιὰ σοβαρὰ ἀντικανονική, καὶ ἐν γένει βλαπτική συμπεριφορά του. Γι' αὐτὸ ἡ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἓνα εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸν ἰδιαιτέρο σκοπὸ συγκροτημένο κρατικὸ ὄργανο (τὸ ποινικὸ δικαστήριο), μὲ τήρηση μιᾶς προκαθορισμένης καί, τουλάχιστον στὶς τελικὲς της φάσεις, δημόσιας διαδικασίας, ἢ ὁποῖα λειτουργεῖ προστατευτικὰ γιὰ τὸν κατηγορούμενο, ἀλλὰ συγχρόνως, κατὰ τὴν προαναφερθεῖσα κατεύθυνση, καὶ ἐκφραστικὰ σὲ ἓναν βαθμὸ τῆς ὑπὸ κρίση ιδιαίτερης ἀποδοκιμασίας⁸. Ἀκριβῶς ἡ σοβαρότητα καὶ βαρύτητα τῆς ποινικῆς κύρωσης, ποῦ εἶναι ὅ,τι χειρότερο μπορεῖ νὰ ἐπιφυλάξει ἡ Πολιτεία στὸν πολίτη της (ἐσκεμμένη καὶ σκοπευμένη πρόκληση βλάβης στὰ ἔννομα ἀγαθὰ του καὶ ἠθικοῦ πόνου μὲ τὴν ἐπιβολὴ δεινοῦ ἐκφράζοντος ιδιαίτερη ἀποδοκιμασία), ἀξιῶνει τὴν ἰδιάζουσα, αὐστηρὴ, σοβαρὴ καὶ ἐντεῦθεν συνήθως ὀχληρὴ, κατ' ἀνάγκη δὲ καὶ χρονοβόρα ποινική διαδικασία, τὴν ποινική δίκη μὲ τὰ

7. Βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ὑπεράσπιση*, 1998, σ. 1.190, σημ. 73.

8. Βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Über den Primat der Strafe*, ZStW, 108, 1996, σ. 303, καὶ *Ὑπεράσπιση*, 1998, σ. 1.174.

προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της. Για τους λόγους αυτούς, τὸ ξαναλέμε, χωρίς ποινική δίκη δὲν ὑπάρχει ποινή.

Ἐχοντας τὰ παραπάνω πρὸ ὀφθαλμῶν, ἄς ξαναγυρίσουμε στὸ ἀπειλούμενο τώρα νέο «παράδειγμα» ποινικῆς δίκης ποὺ φέρνει ἡ υἰοθέτηση τοῦ θεσμοῦ τῆς «ποινικῆς διαπραγμάτευσης», τοῦ «παζαρέματος τῆς ἐνοχῆς» (plea bargaining), γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω. Νά δὲ πῶς ἀκριβῶς ἐμφανίστηκε καὶ καταστάλαξε τὸ πράγμα στὶς ΗΠΑ: Ἀναφερόμαστε στὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ποινικὴ ὑπόθεση ἔχει ξεπεράσει τὸ προδικαστικὸ στάδιο καὶ ἔχει φτάσει στὸ ποινικὸ ἀκροατήριο ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ αὐτό, στὰ πρόθυρά του. Τότε λοιπὸν ὁ κρατικὸς ἐκπρόσωπος τῆς κατηγορίας (state's attorney), τὸ ἀντίστοιχο τοῦ δικοῦ μας εἰσαγγελέα, πλησιάζει τὸν συνήγορο υπεράσπισης καὶ τοῦ προτείνει, πρὸς ἐξοικονόμηση χρόνου καὶ ταλαιπωρίας, «νὰ τὰ βροῦνε» καὶ νὰ τελειώσουν μιὰ ὥρα ἀρχύτερα ὡς ἐξῆς: ὁ κατηγορούμενος νὰ «ὁμολογήσει» τὴν ἐνοχὴ του καὶ ὁ κατήγορος νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει μιὰ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν «ἀνεκτή», «βολικὴ» ποινή⁹. Ὅταν λοιπὸν ἀρχίσει ἡ διαδικασία στὸ ἀκροατήριο, δηλαδὴ προσαχθεῖ ὁ κατηγορούμενος, πάρουν τὶς θέσεις τους ὁ δικαστὴς καὶ οἱ ἑνορκιοί, καὶ ἔρχεται ἡ ὥρα νὰ ἀπαντήσῃ ὁ κατηγορούμενος (τὸ λεγόμενον plea) στὸ καίριο ἀφετηριακὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι (ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι) ἐνοχος ἢ ἀθῶος, ἢ ἀπάντηση ποὺ δίνει κατὰ τὰ προσυμφωνημένα εἶναι: «Ἐνοχος!» Μὲ τὴν παραδοχὴ του αὐτὴ ἡ δίκη στὴν οὐσία τελειώνει καὶ ὁ δικαστὴς ἀπολύει τοὺς ἐνόρκους, ποὺ ἀποχωροῦν. Αὐτὸ ποὺ ὑπολείπεται εἶναι βέβαια ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἐπιβολὴ στὸν «ἐνοχο» τῆς ποινῆς ἀπὸ τὸν δικαστὴ. Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κατηγορίας προτείνει τότε στὸν δικαστὴ τὴ μειωμένη ποινὴ ποὺ εἶχε συμφωνήσει, δηλαδὴ εἶχε «παζαρέψῃ» ἀπὸ πρὶν μὲ τὸν συνήγορο υπεράσπισης (ἡ μείωση αὐτὴ εἶναι τὸ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ὁμολογία τοῦ κατηγορουμένου), καὶ ὁ δικαστὴς, ποὺ εἶναι κι αὐτὸς συνήθως ἀπὸ πρὶν μνημένος «στὸ κόλπο», δέχεται τὴν πρόταση καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἐν λόγω «βολικὴ» ποινή¹⁰.

9. Ἡ, σὲ περίπτωσι ποὺ ἡ κατηγορία ἀφορᾷ σὲ συρροὴ ἐγκλημάτων, μετὰ τὴν ὁμολογία τέλεσης κάποιου ἀπὸ αὐτὰ ἀπὸ τὸν κατηγορούμενο νὰ ἀποσυρθεῖ ἡ κατηγορία γιὰ τὰ ὑπόλοιπα.

10. Ἐπὶ συρροῆς ἐγκλημάτων ἡ «συμφωνία» μπορεῖ νὰ ἐπικεντρώνεται μόνον σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ (τὸ λεγόμενον charge bargaining), μὲ «ἐγκατάλειψη» τῶν ὑπολοίπων ἀπὸ τὴν κατηγοροῦσα ἀρχή. Συχνὰ ἡ κατηγορία παίρνει γι' αὐτὸ μορφὴ

Μέσα σε λίγα λεπτά της ώρας ή εντός εισαγωγικών «ποινική δίκη» έχει τελειώσει.

Η νέα αυτή μέθοδος διεκπεραίωσης των ποινικών υποθέσεων δεν περιόρισε την επιρροή της μόνο στην περιοχή της αμερικανικής ποινικής δίκης –όπου σήμερα γύρω στο 90% των σοβαρών ποινικών υποθέσεων διεκπεραιώνεται κατ' εφαρμογή της–, αλλά εξαπλώθηκε και εξακολουθεί να εξαπλώνεται γρήγορα και σε πάμπολλες άλλες έννομες τάξεις, ακόμα και σε χώρες με τελείως διαφορετική νομική παράδοση, όπως, λόγω χάρη, στη σημερινή Ρωσία και στα άλλα κράτη του άλλοτε υπαρκτού σοσιαλισμού¹¹.

3. Ένα τέτοιου είδους «παζάρεμα» της ένοχής και της ποινής προτείνεται λοιπόν τώρα και σ' έμας από ένα Σχέδιο Κώδικα Ποινικής Δικονομίας που έμφανίστηκε πρόσφατα. Και κατά το Σχέδιο αυτό ή λεγόμενη «συνδιαλλαγή»¹², δηλαδή το «παζάρεμα», γίνεται ανάμεσα στον κατηγορούμενο (προεχόντως τον συνήγορό του) και τον εισαγγελέα, προβλέπεται δέ μόνο επί των πλημμελημάτων και των σχετικά ελαφρότερων κακουργημάτων,

---

συρροής περισσότερων έγκλημάτων, έτσι ώστε ή όμολογία να «εξαγοράζεται» με την έγκατάλειψη από την κατηγορία κάποιων από αυτά.

11. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται 15 κράτη (βλ. σχετικά JENIA TURNER, *Plea Bargaining Across Borders*, 2009, σ. 139). Σε κάποιες χώρες πάντως οί προσπάθειες εισαγωγής του «παζαρέματος» προσέκρουσαν σε ισχυρή αντίσταση, που εμπόδισε τελικά την επικράτησή του (βλ., λόγω χάρη, καθόσον άφορᾶ στην Αύστρία Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ΠοινΧρ*, ΞΔ', σ. 407, και καθόσον άφορᾶ στην Ίαπωνία TURNER, ό.π., σ. 179 έπ.).

12. Η λέξη «συνδιαλλαγή» προϋποθέτει διαμάχη/άντιπαλότητα μεταξύ των μερών και έπομένως δέν ταιριάζει καθόσον άφορᾶ σε εισαγωγή και εφαρμογή του plea bargaining στις ήπειρωτικές έννομες τάξεις που δέν άκολουθοϋν τό σύστημα της άντιπαλότητας και άντιδικίας (adversarial system) μεταξύ των «μερών» (κατηγορίας και υπεράσπισης). Σε αυτές και ό εισαγγελέας βαρύνεται με καθήκον άληθείας και δέν άντιδικεί με τον κατηγορούμενο, επιδιώκοντας σώνει και καλά την κατάδική του. «Συνδιαλλαγή» λοιπόν δέν ύπάρχει· ύπάρχει όμως διαπραγματέυση και συμφωνία. Άλλιώς έχει τό πράγμα καθόσον άφορᾶ στην άληθινή (ποινική συνδιαλλαγή) του άρθρου 308B του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, που συντελείται ανάμεσα στον κατηγορούμενο και τον παθόντα. Έκει ό εισαγγελέας «καλεί τον κατηγορούμενο και τον παθόντα να έμφανισθοϋν ενώπιόν του (...) για συνδιαλλαγή».

πλήν ὅμως ἡ στή συνέχεια ἐπέκταση καὶ γενίκευσή του εἶναι προβλέψιμη. Προσπερνῶ ἐδῶ τὶς λεπτομέρειες τῆς προτεινόμενης ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ Σχέδιο διαδικασίας (καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἐφαρμογῆς της) καὶ φτάνω στὴν ἀπόληξή της: Ὅταν ἐπέλθει συμφωνία γιὰ ὀρισμένο ὕψος ποινῆς, με ἀντάλλαγμα τὴν ὁμολογία¹³ τοῦ κατηγορουμένου, συντάσσεται ἓνα πρακτικὸ πού ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα, τὸν κατηγορούμενο καὶ τὸν ὑποχρεωτικὰ παριστάμενο συνήγορό του, «στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ (συμφωνημένη) ποινὴ καὶ ἡ ἀναστολὴ ἢ μετατροπὴ αὐτῆς»¹⁴. Τὸ πρακτικὸ δὲ αὐτὸ «ἐπικυρώνεται» στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸ Δικαστήριον (Μονομελὲς Πλημμελειοδικεῖο ἢ Μονομελὲς Ἐφετεῖο) σὲ δημόσια συνεδρίαση. Ἡ ἐν λόγῳ οἶονεὶ συμβολαιογραφικῆς φύσεως «ἐπικύρωση» ἐπέχει, ὑποτίθεται, θέση καταδικαστικῆς ἀπόφασης, καὶ μάλιστα μὴ ὑποκείμενης σὲ προσβολὴ με ἔνδικα μέσα.

Τὸ αὐτονόητο ἐρώτημα πού ἀνακύπτει ἐδῶ εἶναι βέβαια τοῦτο: Ποιὸ εἶναι, ἀλήθεια, τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἐπινόηση καὶ υἱοθέτηση τῆς περιεργῆς αὐτῆς διαδικασίας καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς παραδεδομένης μορφῆς τῆς ποινικῆς δίκης; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: Τὸ κέρδος πού φέρνει ἡ «διαπραγματεύση» ἔγκειται στὴν «ἀπλοποίηση» καὶ κυρίως ἐπιτάχυνση τῆς διαδικασίας, στὴν ἀποφυγὴ καθυστερήσεων, ἔτσι ὥστε ἡ ἐκδίκαση τῶν ποινικῶν

---

13. Ἡ ὁμολογία τῆς ἐνοχῆς (guilty plea) ἀπὸ τὸν κατηγορούμενο ἀποτελεῖ οὐσιῶδες συστατικὸ τοῦ νέου συστήματος. Τὸ πρόσφατο ἑλληνικὸ Σχέδιο προσπαθεῖ νὰ ξεφυγεῖ ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἐγείρει ἡ «παζαρεμένη» ὁμολογία μετονομάζοντάς την σέ... «ἀποδοχὴ τῆς ἐπιβολῆς ποινῆς». Πάντως καὶ στὶς ΗΠΑ διακρίνεται ἡ καθαρὴ ὁμολογία ἀπὸ τὸ ἀπλὸ «plea of nolo contendere», ἢ ἀλλιῶς Alford plea, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κατηγορουμένου στὴν ὑπόθεση North Carolina v. Alford, 400 U.S. 25, 36 (1970), δηλαδὴ τὴν «παραίτηση ἀπὸ τὴν ἄρνηση» τῆς κατηγορίας καὶ ὄχι τὴν ὁμολογία της. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος στὶς ΗΠΑ «συστήματος ἀντιδικίας», ἡ ἀναγνώριση τέτοιων pleas στηρίζεται στὴ δυνατότητα πού ἀναγνωρίζεται στὸν κατηγορούμενο νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ δικαίωμά του νὰ κριθεῖ σὲ μία δίκαιη δίκη ἀπὸ τὸ «δικαστήριον τῶν ἐνόρκων». Ὑπὲρ τῆς κατάρτησης αὐτῆς τῆς δυνατότητας βλ. STEFANOS BIBAS, 88 Cornell Law Review (2003), σ. 1.425 ἐπ.· ἐπίσης TURNER, *Plea Bargaining Across Borders*, 2009, σ. 29 ἐπ. καὶ DAMAŠKA, ZStW, 87, 1975, σ. 710, σημ. 11.

14. Ἡ ἀναφορὰ τῆς ἀναστολῆς καὶ τῆς μετατροπῆς ὡς οἶονεὶ ἀναγκαίου περιεχομένου τῆς συμφωνίας προδίδει τοὺς δισταγμοὺς πού προκαλεῖ ἡ ἐπιβολὴ στερετικῆς τῆς ἐλευθερίας ποινῆς με μοναδικὸ στήριγμα τὴ συμφωνημένη ὁμολογία.

υποθέσεων να γίνεται μέσα σε «εύλογο χρόνο», όπως το θέλει και η ΕΣΔΑ¹⁵ (άρθρο 6 § 1), εν γένει στην οικονομία χρόνου και μέσων. Χωρίς τη συνδρομή των «διαπραγματεύσεων», λέγεται, το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης κινδυνεύει να καταρρεύσει μπροστά στην όλο και αυξανόμενη υπερβολική επιβάρυνση των δικαστηρίων με τη διόγκωση της ποινικής ύλης, ενώ η εφαρμογή τους ανακουφίζει τις δικαστικές και εισαγγελικές αρχές, αλλά και το κοινωνικό σύνολο, από το κοινωνικό και οικονομικό κόστος της πρόκλησης και διενέργειας ατέρμονης σειράς χρονοβόρων δικών.

Με τη θέσπιση του «παζαρέματος», εξάλλου, «δεν επηρεάζονται, αλλά αντιθέτως επιρρωνύονται οι σκοποι της ποινής, αφού οι πολίτες αντι-ατιμωρησίας (οφειλόμενης στις καθυστερήσεις που συνεπάγεται η παραδεδομένη ποινική διαδικασία) βλέπουν να κλείνουν γρήγορα οι ποινικές υποθέσεις, και δη σε μεγάλη έκταση», να αποδίδεται δηλαδή δικαιοσύνη και να θάλπεται έτσι η επιδιωκόμενη κοινωνική ειρήνη. Βέβαια ο ίδιος ο δικός μας Καθηγητής Χρίστος Μυλωνόπουλος, στην πένα του οποίου οφείλονται¹⁶ οι παραπάνω θετικές για το plea bargaining αξιολογήσεις, δέχεται ως «αυτονόητο ότι η πλήρης και σχολαστική εφαρμογή όλων των δικονομικών κανόνων και αρχών σε μια συγκεκριμένη μεμονωμένη υπόθεση είναι προτιμότερη της διαπραγματεύσης». Όμως, αν η σύγκριση αποδεσμευθεί από τη λογική της μεμονωμένης περίπτωσης και αναχθεί στο σύνολο των έκκρεμων (ποινικών) υποθέσεων, τα πράγματα αλλάζουν. Εν γένει λοιπόν η θετική αξιολόγηση και επιλογή του νέου συστήματος προκύπτει ιδίως από τη θεώρηση του θέματος στη μακροκλίμακα των ευρύτερων κοινωνικών συνεπειών του ενόψει αποτελεσματικής, προστατευτικής για τα έννομα αγαθά, άπονομης της ποινικής δικαιοσύνης. Αυτό, λένε, παρά την αξιολογική υστέρησή του στη μικροκλίμακα των επιμέρους ποινικών δικών, δικαιολογεί, εντέλει, αν όχι τη συνολική παραδοχή του, πάντως τη μερική εφαρμογή του καθόσον αφορά σε δίκες μικρότερης σχετικά σημασίας ή και μεσαίας βαρύτητας (πλημμελήματα, περιουσιακά κακούργηματα). Αυτά, ωστόσο, δηλαδή η πρακτική χρησιμότητα και προπάντων η νομιμότητα/δικαιότητα του νέου

15. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Άνθρώπου (ν.δ. 53/1974, ν. 2400/1996).

16. Βλ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *ΠοινΧρ*, ΞΓ', σ. 85 έπ.

θεσμοῦ, ἔχουν ἀνάγκη ἐλέγχου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ στὴ συνέχεια μὲ κάθε συντομία.

4. Ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν παραπάνω, γίνεται πρὶν ἀπ' ὅλα πρόδηλη ἡ ἀντισυνταγματικότητα τῆς «ποινικῆς συνεννόησης», ὅπως τὴν εἶδαμε νὰ προτείνεται μὲ τὸ πρόσφατο Σχέδιο ΚΠΔ. Μὲ τὴν εἰσοδοχὴ του ἡ τιμωρία τῶν ἐγκλημάτων δὲν ἀνήκει πιά στὸ τακτικὸ ποινικὸ δικαστήριον, ὅπως ἀξιῶναι τὸ Σύνταγμά μας, ἀλλὰ στὸν εἰσαγγελέα σὲ συνεννόηση μὲ τὸν ἴδιον τὸν κατηγορούμενον, πού... συμμετέχει στὸν καθορισμὸ τοῦ ὕψους τῆς ποινῆς του. Ἡ συνταγματικὰ ἀπαραίτητη (ἄρθρο 93 § 2 Σ.) δημοσιότητα τῆς διαδικασίας καὶ ἡ ἄρρηκτα δεμένη μαζί της ἀρχὴ τῆς προφορικότητας παραμερίζονται. Ἡ ἀρχὴ τῆς ζήτησης τῆς οὐσιαστικῆς ἀλήθειας (αὐτονομία συναγόμενη καὶ ἀπὸ μόνη τὴν ἀνάθεση τῆς τιμωρίας στὸν ποινικὸ δικαστὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τεκμήριον τῆς ἀθωότητος – ἄρθρο 6 § 2 ΕΣΔΑ) καὶ ἡ ἀνάγκη εἰδικῆς καὶ ἐμπεριστατωμένης αἰτιολογίας (ἄρθρο 93 § 2 Σ.) παρομοίως. Ἡ, κατ' ἐπιεικῆ διατύπωση, παρώθηση τοῦ κατηγορουμένου νὰ ὁμολογήσει τὴν ἐνοχὴ του βρῖσκεται, ἐξ ἄλλου, σὲ δυσαρμονία μὲ τὸ ἄρθρο 14 § 3 ζ' ΔΣΑΠΔ¹⁷ (ἀπαγόρευση τοῦ ἐξαναγκασμοῦ σὲ αὐτοενοχοποίηση) – αὐτὴ εἶναι μάλιστα ἡ ἠθικὰ ἰσχυρότερη μομφὴ στὴν ὁποία ἐκτίθεται τὸ plea bargaining: Ὁ κατηγορούμενος ἐξαναγκάζεται κάποτε νὰ παραδεχθεῖ τὴν ἐνοχὴ του ἀκόμα κι ἂν εἶναι πράγματι ἀθῶος. Σὲ μιὰ κλασικὴ μελέτη του ὁ John Langbein¹⁸ βρῖσκει ὅτι ὑπάρχουν «ἀνατριχιαστικὲς» ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὸ σημερινὸ «παζάρεμα» καὶ τὰ βασανιστήρια πού ἴσχυαν στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη ὡς μέθοδος, ὑποτίθεται, διάγνωσης τῆς ἀλήθειας μέχρι καὶ πέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Τότε ὁ κατηγορούμενος ἀπειλεῖτο μὲ βασανιστήρια γιὰ νὰ «ὁμολογήσει» τὴν ἐνοχὴ του· τώρα ἐπιδιώκουμε τὸ ἴδιον ἀπειλώντας τον μὲ βαριὰ ποινὴ (πιθανῶς βαρύτερη ἀπὸ ἐκείνην πού ταιριάζει στὴν ὑποτιθέμενη πράξη του)¹⁹. Βέβαια ἀνάμεσα στίς δύο μεθο-

17. «Διεθνὲς Σύμφωνο» τοῦ ΟΗΕ γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα (ν. 2462/1997).

18. JOHN H. LANGBEIN, Torture and Plea Bargaining, σέ: FEINBERG – GROSS (ἐπιμ.), *Philosophy of Law*, 41991, σ. 395-396.

19. Ὁ κατηγορούμενος τίθεται μπροστὰ στὸ δῆλημα: «Ἡ θὰ ὁμολογήσεις ἢ θὰ “φᾶς” μιὰ ποινὴ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν πού τώρα προτείνουμε». Δύ-

δεύσεις ύπάρχουν αυτονόητα πολύ σοβαρές διαφορές, πλην όμως οι διαφορές αυτές, έκτιμᾶ ὁ πιὸ πάνω συγγραφέας, εἶναι μόνο «διαφορές βαθμοῦ», με ἓναν λόγο διαφορῆς μόνο ποσοτικές. Τόσο δὲ περισσότερο μικραίνουν οἱ διαφορῆς αυτές ὅσο βαρύτερη εἶναι ἡ προβλεπόμενη γιὰ τὸ οἰκεῖο ἔγκλημα ποινή (κατεξοχὴν ἂν πρόκειται γιὰ θανατικὴ ποινή ἢ ισόβια κάθειρξη)²⁰, γιὰτι τότε αὐξάνεται ἡ ἔνταση τῆς ἀσκούμενης πίεσης σὲ βαθμὸ ὥστε ἀκόμα καὶ ἄθῳοι, προκειμένου νὰ γλιτώσουν τὰ χειρότερα, παρωθοῦνται σὲ ψεύτικη ὁμολογία ἐνοχῆς.

Ἡ συμφυῆς μετὰ τῆ «συνεννόηση» μείωση τοῦ ὕψους τῆς ποινῆς, ἐξάλλου, δύσκολα ἐναρμονίζεται μετὰ τὸ «ἀξίωμα τῆς ἐνοχῆς» (Schuldprinzip – παράγωγο τῆς ἀπόλυτα προστατευόμενης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου· ἄρθρο 2 § 1 Σ.), ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος (ἄρθρο 3 Σ.), ἀφοῦ ἡ «συνεννοημένη» τιμώρηση θὰ εἶναι σὲ ἰκανὸ βαθμὸ ἀδικαιολόγητα ἡπιότερη ἀπὸ τὴν ἐπιβαλλόμενη σὲ «ἀσυνεννόητο» δράστη ἴδιας βαρύτητας ἐγκλημάτων²¹. Τέλος ἡ συνθήκως προβλεπόμενη ἀπὸ τὶς «συνεννοήσεις» ἀπώλεια τοῦ

σκοπὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι ἔτσι «ἐξαναγκάζεται» νὰ ἀποδεχτῆ τὴν ὁμολογία του.

20. Σὲ σχέση ἀκριβῶς μετὰ μιὰ τέτοια περίπτωση (ἀπαγωγὴ μικροῦ παιδιοῦ μετὰ σκοπὸ τὴν εἰσπραξὴ λύτρων καὶ πρόκληση στὸ παιδί σωματικῆς βλάβης – ὑπὸ προϋποθέσεις θανατικῆ ποινῆ) ἀσχολήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἀμερικανικὸ Supreme Court τὸ 1970 (ὑπόθεση Brady v. United States, 397 U.S. 742) μετὰ τὸ συνταγματικὰ παραδεκτὸ τοῦ plea bargaining, καὶ εἰδικότερα μετὰ τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ὁμολογίας ποὺ ὀδήγησε σὲ καταδίκη τοῦ Brady (ἀρχικὰ εἶχε δηλώσει ἄθῳος καὶ ἄλλαξε σὲ «ἐνοχος» ὅταν σὲ τέτοια δήλωση προέβη ὁ συγκατηγορούμενός του) σὲ κάθειρξη 50 ἐτῶν, ποὺ μειώθηκε ἀργότερα σὲ 30 ἔτη. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ δικαστηρίου, μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κατηγορούμενος ὁμολόγησε τελικὰ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ θανατικὴ ποινή δὲν ἔφτανε γιὰ νὰ καταστήσῃ ἀναξιόπιστη τὴν ὁμολογία του [βλ. καὶ TURNER, ὁ.π. (σημ. 11), σ. 14].

21. Κατὰ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρων καὶ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ plea bargaining μετὰ τὴν ἀξιολογικὰ «ἀνάστροφη» περίπτωση τοῦ πολυάσχολου «κουρασμένου» βαθμολογητῆ (καθηγητῆ) ἀπὸ τὸν KENNETH KIPNIS, *Criminal Justice and the Negotiated Plea*, 86 *Ethics*, 93, σ. 104-105, 1976. Ὁ καθηγητῆς μετὰ μιὰ πρώτη ματιὰ στὴ γραπτὴ ἐργασία ποὺ τοῦ φέρνει ἓνας φοιτητῆς του ἐκτιμᾶει ὅτι, ἂν τὴν ἤλεγε μετὰ τὴ δέουσα προσοχή, ὁ βαθμὸς ποὺ θὰ προέκυπτε θὰ ἦταν γύρω στὸ 12 (μετὰ ἄριστα τὸ 20). Ἐπειδὴ ὡστόσο συμβαίνει νὰ εἶναι βιαστικὸς καὶ δὲν ἔχει δια-

δικαιώματος σέ άσκηση ένδίκου μέσου αντίκειται στο άρθρο 2 § 1 του 7ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ (δικαίωμα για δεύτερο βαθμό δικαιοδοσίας).

Αυτά όλα είναι λοιπόν όλωσδιόλου άσυμβίβαστα με μιá έννομη τάξη σαν τή δική μας, ένω έναρμονίζονται σε ίκανό βαθμό με τó σύστημα ποινικής δικαιοσύνης που ισχύει στις ΗΠΑ. Έκει ή τιμωρία των έγκλημάτων δέν άνήκει στα τακτικά ποινικά δικαστήρια, όπως όρίζει τó δικό μας Σύστημα, αλλά άνήκει «στο κράτος» ως αντίδικο του συγκεκριμένου κατηγορουμένου και ειδικότερα στον τοπικό, έπιφορισμένο με τή διεκπεραίωση τής δουλειάς αυτής ποινικό δικηγόρο του, τόν λεγόμενο *state's attorney*. Δική του είναι ή έκάστοτε ποινική υπόθεση! Αυτός εκπροσωπεί μονόπλευρα τήν κατηγορία, άντιδικώντας με τόν κατηγορούμενο (και τόν συνήγορο υπεράσπισης), τόν όποιο έπιδιώκει σε κάθε περίπτωση να καταδικάσει. Σύμφωνα με τó σύστημα αυτό τής κατ' άντιδικία άπονομης τής ποινικής δικαιοσύνης (*adversarial system*)²², τά άντιδικοϋντα μέρη φέρουν τήν υπόθεσή τους μπροστά στον δικαστή, ό όποιος έπιτελεί στην ουσία έργο διαιτητού που (έπιλύει) (με τή βοήθεια των ένόρκων) τή μεταξύ τους «διαφορά», περίπου κατá τόν ίδιο τρόπο με εκείνον που ακολουθείται για τήν έπίλυση των άστικων διαφορών. Έτσι ό ποινικός δικαστής, που δέν θέτει έρωτήσεις στους μάρτυρες και δέν αναπτύσσει άποδεικτικές πρωτοβουλίες, περιορίζεται κατá βάση στη διευθέτηση των ανακυπτόντων διαδικαστικών ζητημάτων και στην υποβοήθηση και νομική καθοδήγηση των ένόρκων,

---

θέσιμο χρόνο για σοβαρή διόρθωση, ρωτάει τόν φοιτητή αν θα τόν ικανοποιούσε ή άμεση βαθμολόγηση με 15. Ό φοιτητής δέχεται.

22. "Όπως ειπώθηκε εκεί σχετικά, «ή νίκη στην ποινική δίκη δέν είναι τó πán, είναι τó μόνο (που υπάρχει)»: Winning isn't everything. It's the only thing [βλ. DERSHOWITZ, ό.π. (σημ. 6), σ. 43]! Αυτό ισχύει και για τόν εκπρόσωπο τής κατηγορίας. Ό πιό πάνω συγγραφέας έπιχειρεί να στηρίζει τó συγκρουσιακό σύστημα τής άντιδικίας, υπό τόν όρο ότι οι δύο άντιμαχόμενες πλευρές (κατηγορία και υπεράσπιση) έπιζητούν και οι δύο τή νίκη «κατá τρόπο νόμιμο και ήθικό». Τό τελευταίο αυτό έντούτοις δέν ταιριάζει με τόν άδυσώπητο μέχρι τελικής νίκης άγώνα στον όποιο έπιδίδεται ό εκπρόσωπος τής κατηγορίας, όπως άκριβώς συνέβη και στην υπόθεση O. J. Simpson (βλ. τώρα έν γένει έπι τού θέματος και E. BILLIS, *Die Rolle des Richter im adversatorischen und im inquisitorischen Beweisverfahren*, 2015).

όπου αυτή χρειάζεται²³, τηρώντας πάντοτε την αρχή της «ισότητας των όπλων» μεταξύ των δύο πλευρών, που ή καθεμιά λείει και υποστηρίζει τα δικά της – είναι χαρακτηριστικό ότι ο εκπρόσωπος της κατηγορίας δεν διακαιούται να υποβάλει έρωτήσεις στον αντίδικό του κατηγορούμενο.

Η εν λόγω διαμόρφωση της ποινικής δίκης συμβιβάζεται λοιπόν πλήρως με τη σε μεγάλη έκταση υιοθέτηση του plea bargaining από την ποινική πράξη των ΗΠΑ (σε ικανό βαθμό και του Ήνωμένου Βασιλείου) και στην ουσία την εξηγεί και τη στηρίζει μέχρι σήμερα. Η εκάστοτε ποινική κατηγορία βρίσκεται στα χέρια του state's attorney, είναι δική του υπόθεση, ως εκπροσωπούντος το κράτος, και μπορεί να τη διαθέτει κατά την κρίση του «συνεννοούμενος» με τον αντίδικό του κατηγορούμενο και τον συνήγορό του – ή κρίση του αυτή δεσμεύει τον «διαιτητεύοντα» δικαστή, ο οποίος σε περίπτωση deal υποχρεούται να απολύσει τους ένορκους και να επιβάλει την προσυμφωνηθείσα ποινή. Υπό ένα ήπειρωτικό σύστημα ποινικής διαδικασίας σαν το δικό μας, αντίθετα, η άσκηση τέτοιας εξουσίας από τον εισαγγελέα, που κι αυτός βαρύνεται άλλωστε με καθήκον αληθείας, είναι αδιανόητη. Το κλείσιμο της δημιουργηθείσας ποινικής υπόθεσης ουσιαστικά πριν και έξω από τη δίκη με «συμφωνία» εισαγγελέα και κατηγορου-

---

23. Ουσιαστικές συστατικό της καθοδήγησης των ένορκων από τον δικαστή στις ποινικές υποθέσεις αποτελεί ή υπόδειξη και εξήγηση της έντελως ιδιαίτερης σημασίας που έχει ο σχηματισμός της δικανικής πεποίθησής τους για ένοχη του κατηγορουμένου «πέρα από έλλογη άμφιβολία» (beyond reasonable doubt). Η ύπαρξη τέτοιας έλλογης άμφιβολίας οδηγεί σε άθώωση του κατηγορουμένου. Στο σημείο αυτό διακρίνεται μια ουσιαστική διαφορά καθόσον αφορά στην απόδειξη στην ποινική δίκη σε σχέση με εκείνη στην πολιτική. Στην τελευταία αυτή ό οίονει διαιτητεύων δικαστής αποφαινεται υπέρ εκείνου εκ των αντιδίκων του όποιου οί περι τα πράγματα ίσχυρισμοί ζυγίζονται ως πιθανότεροι (balance of probabilities), άκόμα κι αν αυτοί έξ αντικειμένου δεν είναι απαλλαγμένοι από άμφιβολίες. Αντίθετα στην ποινική δίκη ή καταδίκη προϋποθέτει πεποίθηση χωρίς έλλογες άμφιβολίες. Αυτά πρέπει να αναλυθούν προσεκτικά από τον δικαστή στους ένορκους, άλλωστε ή απόφαση μπορεί να άκυρωθεί από το οίκειο High Court (βλ. σχετικά Ν. Κ. ANDROULAKIS, *Festschrift für Claus Roxin II*, 2012, σ. 1.382 έπ.). Σε αυτό το καίριας σημασίας σημείο ή «ισότητα των όπλων» (όρθώς!) καταργείται και το σύστημα της αντιδικίας ρηγματώνεται.

μένου βρίσκεται όλωσδιόλου έξω από τις αρμοδιότητες του δικού μας εισαγγελέα.

5. Τα υποτιθέμενα πλεονεκτήματα του plea bargaining (έπιτάχυνση τής ποινικής διαδικασίας και έντεϋθεν προστασία τής κοινωνικής ειρήνης) όδηγήσαν στη Γερμανία με νόμο του έτους 2009 σε μιá ούσιώδη παραλλαγή τής υπό συζήτηση μεθόδευσης, κατά τήν όποία ή ποινική «συνεννόηση» διατηρείται μέν, πλήν όμως περνάει από τά χέρια του εισαγγελέα σ' εκείνα του δικαστή (του δικαστηρίου)²⁴. Δικαστής και κατηγορούμενος, ύστερα από συνεννόηση, συμφωνούν ότι σε περίπτωση όμολογίας τής ένοχής από τόν δεύτερο ή έπιβληθησόμενη ποινή δέν θά ξεπεράσει ένα όρισμένο ανώτατο όριο²⁵. Από εκεί και πέρα όμως ή δίκη στο άκροατήριο δέν καταργείται και ιδίως δέν καταργείται τό διαγνωστικό καθήκον του δικαστηρίου, τό όποιο μπορεί νά καταλήξει ακόμη και σε συμπεράσματα που όδηγούν σε ύπαναχώρηση από τήν προηγηθεΐσα συμφωνία, τήν όποία (άλλαγή) όφείλει ώστόσο τό δικαστήριο νά γνωστοποιήσει άμελλητι στον κατηγορούμενο. Η νέα αύτη μορφή «συνεννόησης» κρίθηκε σύμφωνη με τό Σύνταγμα από τή σημαντική άπόφαση BVerfG 2 BvR 2628/10 19/3/2013²⁶ του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Εΐναι λοιπόν, νομίζω, άλήθεια ότι τό μόνο συζητήσιμο μοντέλο παραδεκτής ποινικής «συνεννόησης» εΐναι άκριβώς τό γερμανικό: «συνεννόηση» ανάμεσα στον κατηγορούμενο (και τήν υπεράσπισή του) από τή μιá μεριά, και τό δικαστήριο (συμφωνούντος και του εισαγγελέως) από τήν άλλη, άκολουθούμενη από άπόφαση του δικαστηρίου, στηριγμένη, υποτίθεται, σε ύσιαστική, προφορική και δημόσια συζήτηση. Και τό έρώτημα βέβαια εΐναι:

24. Με νόμο του έτους 2009 (Verständigungsgesetz), που εισήγαγε τή νέα παράγραφο 257c στον γερμανικό ΚΠΔ. Κατά τό άγγλικό δίκαιο, όποιαδήποτε συμφωνία με τόν δικαστή εΐναι άκυρη (βλ. JOHN SPRACK, *A Practical Approach to Criminal Procedure*, ¹⁰2004, σ. 289).

25. Στο τρίτο έδάφιο τής παραγράφου 257c προβλέπεται ή περίληψη στη «συμφωνία» και ένός κατωτάτου όρίου τής έπιβληθησόμενης ποινής (που θά καθοριστεί με βάση τά πορίσματα τής έπ' άκροατηρίω συζήτησης). Τόν κατηγορούμενο ένδιαφέρει προεχόντως τό ανώτατο όριο.

26. Για τήν άπόφαση αύτη βλ. έν έκτάσει Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ΠοινΧρ*, ΕΔ', σ. 406 έπ.

Μπορούμε άραγε να δεχτούμε ότι έστω τὸ ἐν λόγω γερμανικὸ μοντέλο «παζαρέματος» εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ προβλήματα καὶ ἀντενδείξεις καί, ἐπομένως, ἱκανὸ νὰ συμβάλει ἐπιτρεπτῶς στὴν ἐπιτάχυνση τῆς ποινικῆς διαδικασίας; Ἡ δική μου ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ²⁷ εἶναι ἀρνητικὴ καὶ ἰδοὺ ἓνας πρῶτος λόγος γι' αὐτὴ μου τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτηση: Δὲν χάνει, ἐν πρώτοις, μόνο τὸ κύρος του ὁ ποινικὸς δικαστῆς ποὺ κατέρχεται σὲ «διαπραγματεύσεις» μὲ τὸν κατηγορούμενο καὶ τὸν συνήγορό του (ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω): χάνει –κι αὐτὸ εἶναι πολὺ χειρότερο– τὴν ἀμεροληψία του, τὸ ἀπροκατάληπτό του!

Ἀλήθεια, ὁ δικαστῆς ποὺ προτείνει στὸν κατηγορούμενο νὰ ὁμολογήσει τὴν πράξη γιὰ τὴν ὁποία κατηγορεῖται προκειμένου νὰ ἀξιωθεῖ μιὰ «ἐπιεικέστερη» ποινὴ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐξ ἀντικειμένου τὸν θεωρεῖ καταρχὴν καὶ ἐξαρχῆς ἔνοχο σὲ σχέση μὲ τὴν κατηγορία ποὺ ἀντιμετωπίζει – κι αὐτὸ πρὶν ἀκόμα ἀρχίσει ἡ ἀκροαματικὴ διαδικασία. Τὸν θεωρεῖ τόσο πολὺ ἔνοχο ἀψηφώντας τὸ τεκμήριο τῆς ἀθωότητος, ὥστε προεξοφλεῖ ὅτι τοῦ ἀξίζει μιὰ βαριὰ ποινὴ, ἢ μείωση τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ κατηγορουμένου νὰ ὁμολογήσει, γλιτώνοντας ἔτσι καὶ τὸ δικαστήριό ἀπὸ «χάσιμο χρόνου» καὶ περιττοὺς κόπους. Ὁ χρόνος ὡστόσο μιᾶς σωστῆς ποινικῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας δὲν εἶναι ποτὲ «χαμένος» οὔτε οἱ κόποι τῶν δικαστῶν «περιττοί».

Αὐτὰ ὅλα μαρτυροῦν λοιπὸν πρόδηλα ἓνα εἶδος προκατάληψης τοῦ δικαστῆ σὲ βάρος τοῦ κατηγορουμένου, ποὺ τὸν ἀναδεικνύει ὡς μὴ ἀμερόληπτο κριτὴ τῆς συγκεκριμένης ὑπόθεσης. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ἀμεροληψίας λειτουργεῖ καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ κατηγορούμενος ἀποδεχτεῖ τὴν πρόταση τοῦ δικαστηρίου γιὰ «συνεννόηση», στὸ μέτρο ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων, σὲ ἓναν βαθμὸ, παρεμποδίζει τὸν δικαστὴ νὰ διαγνώσει στὴ συνέχεια τῆς διαδικασίας τὴν ἐνδεχόμενη ἀναλήθεια (μὴ γνησιότητα) τῆς ὁμολογίας του. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς ὑπὸ συζήτηση προκατάληψης προκύπτει ὅμως περισσότερο στὴν περίπτωση ποὺ ὁ κατηγορούμενος ἀπορρίπτει τὴν πρόταση τοῦ δικαστηρίου γιὰ «συνεννόηση». Ὁ «ἀπογοητευμένος» ἀπὸ τὴν ἀρνηση αὐτῆ δικαστῆς εἶναι, νομίζω, φανερὸ πὼς δὲν ἐπιτρέπεται πιά νὰ δικάσει τὴν ὑπόθεση γιὰτὶ σίγουρα δὲν εἶναι πιά ἀπροκατάληπτος, ἀφοῦ μπαίνει

27. Βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 26), σ. 411.

στη δίκη με την έκφρασθεϊσα δική του «πεποίθηση» ότι ο κατηγορούμενος είναι ένοχος – πρέπει λοιπόν να εξαιρεθεῖ (άρθρο 15 ΚΠΔ)²⁸.

Θά μπορούσε ίσως κανείς να διατυπώσει αντιρρήσεις για την ὀρθότητα τῶν προηγηθέντων, ὡς ἐξῆς: Γιατί, ἀλήθεια, νά θεωρήσουμε σώνει καὶ καλὰ ὡς «προκατειλημμένο» τὸν προτείνοντα «συνεννόηση» δικαστή; Γιατί νά εἶναι περισσότερο προκατειλημμένος ἀπὸ τὸν ὅποιονδῆποτε δικαστὴ πού ἔρχεται σὲ μιὰ πρώτη ἐπαφή μετὴν ὑπόθεση ἢ ἐκδίκαση τῆς ὁποίας τοῦ ἔχει ἀνατεθεῖ; Ἡ ἐν λόγω πρώτη ἐπαφή καὶ ἡ προκύπτουσα ἀπὸ αὐτὴν πρῶιμη ἐντύπωση γιὰ τὴν περὶ ἧς πρόκειται ὑπόθεση ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα τὴν ὀντολογικὰ ἀπαραίτητη φάση ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ περάσει ἡ σκέψη τοῦ ὁποιοῦδῆποτε κριτῆ, ἀξιολογητῆ, ἐρμηνευτῆ της. Ἐτσι προκύπτει ἕνα εἶδος ἀναγκαίας, δηλαδὴ ἀναπόφευκτης προκατάληψης, πού εἶναι ὅμως «καλὴ», σὲ ἀντίθεση μετὴν «κακὴ» καὶ ἀποφευκταία προκατάληψη, ἀπὸ τὴν ὁποία σωστὸ εἶναι νὰ διαφοροποιεῖται καὶ

---

28. Θά πρέπει ἐδῶ νὰ διερωτηθεῖ κανείς κατὰ πόσο ὁ διαπιστωθεὶς στὸ κείμενο λόγος ἐξαιρέσεως βαρύνει ἐξίσου καὶ τὸν εἰσαγγελέα σὲ περίπτωση πού τίθεται σὲ ἐφαρμογὴ ἡ πρώτη ἐκδοχὴ «διαπραγματεύσεως» καὶ «συμφωνίας» μετὴν κατηγορούμενο, κατὰ τὴν ὁποία προτείνων καὶ «διαπραγματευόμενος» εἶναι ὁ εἰσαγγελέας. Παρότι καὶ αὐτὸς ἀναγνωρίζεται ξεκάθαρα ὡς δικαστικὸς λειτουργὸς (άρθρο 88 § 5 Σ.), κατατείνων μάλιστα καὶ αὐτός, σύμφωνα μετὴν ΚΠΔ, στὴ διάγνωση τῆς οὐσιαστικῆς ἀλήθειας, στὴ Νομολογία διαπιστώνεται μιὰ τάση ὑποβάθμισης τῆς ἀνάγκης ἀμεροληψίας του. Ἐτσι, πρόσφατη ἀπόφαση (214, 215/2014) τοῦ Τριμελοῦς Ἐφετείου Εὐβοίας ἔκρινε, μετὴν ἐπίκληση τῶν ἀποφάσεων ΑΠ 43/2013, ΠοινΧρ, ΕΔ', σ. 512· 954/2011, Nomos· 1728/2008, ΠοινΧρ, 2009, σ. 718 ἐπ., ὅτι καλῶς μετέσχε στὴ μετ' ἀναίρεση δίκη ὁ ἴδιος εἰσαγγελέας πού ἐξεπροσώπησε τὴν κατηγορία στὴν προηγηθεῖσα. Ἡ τάση αὐτὴ εὐθυγραμμίζεται πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ ΜΥΛΩΝΑ, *Προβληματισμοὶ γιὰ τὴ θέση τοῦ Εἰσαγγελέα στὴν ποινικὴ δίκη*, 2003, σ. 35 ἐπ., 608 ἐπ., κατὰ τὴν ὁποία ὁ εἰσαγγελέας ὡς κατηγορούσα ἀρχὴ «ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ δημοσίου διαδίκου στὴν ποινικὴ δίκη» – ἀποψη πού ταιριάζει καὶ μετὴν ἔμφαση πού δίδεται ἀπὸ τὸ ΕΔΔΑ στὴν «ισότητα τῶν ὄπλων» ἀνάμεσα στὴν κατηγορούσα ἀρχὴ καὶ τὴν υπεράσπιση τοῦ κατηγορουμένου. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀπόφαση 516/2015 τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀνῆρσε καὶ τὴν προαναφερθεῖσα ἀπόφαση 214, 215/2014 τοῦ Τριμελοῦς Ἐφετείου Εὐβοίας γιὰ ἄλλους λόγους, χωρὶς νὰ ἀσχοληθεῖ μετὴν ἐπίσης προταθέντα λόγο ἀναιρέσεως γιὰ παράνομη συμμετοχὴ τοῦ ἴδιου εἰσαγγελέα καὶ στὴ μετ' ἀναίρεση δίκη.

όρολογικά. Γι' αυτό στη σύγχρονη νομική έρμηνευτική από την προκατάληψη αντιδιαστέλλεται ή προ-κατανόηση ή προ-άντίληψη (*Vorverständnis*)²⁹ με την έννοια ακριβώς του αναντικατάστατου σημείου επιβίβασης στον λεγόμενο έρμηνευτικό/διαγνωστικό κύκλο. Αρνητικό πρόσημο επισύρει ή προαντίληψη και γίνεται προκατάληψη όταν για κάποιους λόγους βιάζεται να πάρει οριστική μορφή και να γίνει πράξη χωρίς να ολοκληρωθεί ο σωστός έμπειρικός έλεγχός της έτσι ώστε να μπορεί να κλείσει ο έδω προκείμενος επίδικωτός διαγνωστικός, έρμηνευτικός και τελικά αποδεικτικός κύκλος – κύκλος που στον χώρο της ποινικής δίκης συναρτάται με την αναγκαία υπέρβαση του τεκμηρίου της άθωότητας, δηλαδή με τη «νόμιμη απόδειξη» της ένοχής. Αυτό όμως ακριβώς συμβαίνει ή σε μεγάλη έκταση κινδυνεύει να συμβεί, δηλαδή αυτή ακριβώς ή έξ αντικείμενου επίδεικνύμενη και αποδεικνύμενη βιασύνη σημειώνεται στην περίπτωση του *plea bargaining*³⁰, τὸ ὁποῖο καὶ χαρακτηρίζει: Τόσο καθόσον ἀφορᾶ στήν ἀπόδειξη τῆς ένοχῆς (προεχόντως τῆς γνησιότητας τῆς ὁμολογίας τοῦ κατηγορουμένου), ὅσο καὶ καθόσον ἀφορᾶ στό ὕψος τῆς ένοχῆς του καὶ τῆ διαβάθμιση τοῦ προκαθοριζόμενου ἀξιοποίνου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἄλλωστε δεδομένο ὅτι τελικὰ ὑποτιμᾶται³¹. Μπορεῖ ὁ γερμανός νομοθέτης νὰ καταβάλλει προσπάθεια ὥστε νὰ περισωθεῖ ὅσο γίνεται ἡ ἀκροαματικὴ διερεύνηση τῆς ὑπόθεσης καὶ στό πλαίσίό της ἡ ζήτηση τῆς οὐσιαστικῆς ἀλήθειας, ὅμως, με δεδομένη τὴν ὁμολογία τοῦ κατηγορουμένου, ὁ σχετικὸς έλεγχος «χλωμιάζει» καὶ γίνεται ἐκ τῶν πραγμάτων ὑποτυπώδης – ὁ κύκλος στήν πραγματικότητα δὲν «κλείνει». Ακριβῶς αὐτὸς ὁ δραστηκός, σχεδὸν μέχρι μηδενισμοῦ περιορισμὸς τῆς διαδικασίας, αὐτὴ ἡ βιασύνη, τὸ «ἔλα νὰ τελειώνουμει!», καὶ ἡ ἐντεῦθεν «ἐπιτάχυνση», εἶναι ἄλλωστε ἔδω τὸ σκοπούμενο. Ἡ «ἐπιτάχυνση» με βιασύνη εἶναι ὅμως δυσπαράδεκτη!

29. Τὸν ὄρο αὐτὸν εἰσήγαγε ὁ JOSEPH ESSER με τὸ ἔργο του *Vorverständnis und Methodenwahl*, 1970 (βλ. σχετικὰ καὶ Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο*, 1980, σ. 638 ἐπ., καὶ ἀκόμα HASSEMER, *Freiheitliches Strafrecht*, 2001, σ. 92/32).

30. Βλ. σχετικὰ καὶ KÜHNE, *Strafprozessrecht*, ⁸2010, σ. 455 ἀριθ. περιθ. 747-750, καὶ ἀκόμα BEULKE, *Strafprozessrecht*, ¹¹2010, σ. 249, ἀριθ. περιθ. 394².

31. Τὸ δικαστήριο «παραιτεῖται» ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς, ὑποτίθεται, προσήκουσας βαρύτερης ποινῆς.

6. Αλλά, ανεξάρτητα από τὰ παραπάνω, καὶ μόνος ὁ, θὰ ἔλεγα, ὑποβιβασμὸς τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ ἀπὸ τῆ μορφῆ τοῦ σοβαροῦ καὶ αὐστηροῦ κριτῆ, ποὺ δίνει ἔκφραση στὴν ἀδιαπραγμάτευτη ἰδιαίτερη κοινωνικοθηκὴ ἀποδοκιμασία τοῦ ἐγκλήματος καὶ τοῦ δράστη, στὴν εἰκόνα ἐνὸς «διαπραγματευόμενου», καὶ συγκεκριμένα κάποιου ποὺ «παζαρεύει» μὲ τὸν κατηγορούμενο καὶ τὸν συνήγορό του τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς «συμφέρουσας» τὴν ὑπεράσπιση ποινῆς ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ὁμολογίας του, συναποτελεῖ μιὰ «ἐπαναστατικὴ ἀλλαγὴ παραδείγματος» στὴν ποινικὴ δίκη ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἐπηρεάζει βαθιὰ ὡς καὶ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ποινῆς, ὅπως αὐτὴ τελικὰ θὰ ἐπιβληθεῖ. Πράγματι, κεντρικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ποινῆς εἶναι ἡ ἔκφραση ἀπὸ αὐτὴν, μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενὴ σκληρὴ μεταχείριση, μιᾶς μετρημένης μὲ τὸν βαθμὸ τῆς ἐνοχῆς, ἀδιαπραγμάτευτα ἀνάλογης ἀποδοκιμασίας. Ἄλλιῶς χάνεται ἡ ἀπαραίτητὴ ἠθικὴ σοβαρότητά της³² καὶ ἡ ποινὴ ἐκπίπτει σὲ ἓνα διαφοροτικὸ εἶδος τιμωρητικοῦ μέτρου.

Θὰ πρέπει δὲ νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι τὸ σύστημα τῶν «διαπραγματεύσεων», παρὰ τὰ ἀντιθέτως ὑποστηριχθέντα, δὲν βρίσκει κατὰ τὴ γνώμη μου σῶνι καὶ καλὰ δικαίωση οὔτε στὴ μακροκλίμακα τῆς ποινικῆς λειτουργίας τῆς Πολιτείας στὸ σύνολό της³³, μὲ τὴν ἔννοια ἐμπέδωσης τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης ποὺ συνεπάγεται ὁ γενικευόμενος ἔγκαιρος κολασμὸς τῶν ἐγκλημάτων. Ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη ἀποτελεῖ ἐδῶ συνάρτηση καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀποδεξιμότητας τῶν ποινικῶν ἀποφάσεων καὶ τὴν ἀποδεξιμότητα αὐτὴν, ποὺ σημαίνει οὐσιαστικὴ/πραγματικὴ καὶ ὄχι μόνον νομικὴ νομιμοποίησή τους, ἐξασφαλίζει κατεξοχὴν, ὅπως σωστὰ διεῖδε ὁ Niklas Luhmann³⁴, μόνη ἡ ὑπαρξὴ ἀληθινῆς ποινικῆς διαδικασίας, ἀληθινῆς ποινικῆς δίκης. Οἱ ποινικὲς «συνεννοήσεις» ὅμως στὴν οὐσία καταργοῦν ἢ πάντως ἀλλοιώνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ψευτίζουν τὴν ἀληθινὴ ποινικὴ δίκη καί, ὡς ἐκ τούτου, δὲν θάλπουν τὴν κοινωνικὴ ἀποδεξιμότητα τῶν κυρώσεων στὶς ὁποῖες ἀπολήγουν. Ἀρκεῖ νὰ προσέξει κανεὶς ὅτι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀγνοοῦν πλήρως –αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ καὶ ἐν ταυτῶ ἐλάττωμά τους– τὸ ἓνα καὶ μάλιστα, ὑπὸ τὴν ἐδῶ ἐνδιαφέρουσα ἔννοια, τὸ βασικότερο

32. Βλ. σχετικὰ R. A. DUFF, *Trials and Punishments*, 1986, σ. 49.

33. Βλ. ἰδίως ἀφενὸς ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *ΠοινΧρ*, ΞΓ', σ. 81 ἐπ., καὶ ἀφετέρου Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ΠοινΧρ*, ΞΔ', σ. 410 ἐπ.

34. Βλ. N. LUHMANN, *Legitimation durch Verfahren*, 1975, σ. 114 ἐπ.

Ίσως από τὰ δύο σέ πρώτη φάση βασικά ἐμπλεκόμενα μέρη στή σύγκρουση τῆς ὁποίας ἐπιδιώκεται ἐδῶ ἡ εἰρήνευση, πού δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ θύμα, τὸν παθόντα ἐκ τοῦ ἐγκλήματος³⁵ (τὸ ἄλλο εἶναι ὁ τιμωρούμενος ἐγκληματίας). Εἶναι ἄραγε ἀποδέξιμη ἀπὸ τὸ θύμα, καὶ ἂν ναὶ σέ ποιά ἔκταση, ἡ ποινικὴ «συνεννόηση»;³⁶ Καὶ ὅταν μιλάμε γιὰ («τὸ θύμα») δὲν ἀναφερόμαστε μόνο στὸ πρόσωπο τοῦ συγκεκριμένου παθόντα, ἀλλὰ καὶ σέ ὅλους ἐκεῖνους πού βρίσκονται κοντὰ του καὶ ἔχουν γνώση τοῦ παθήματός του συμπάσχοντας μαζί του, κατ' ἐπέκταση δὲ καὶ σέ ὅλους ὅσοι νοιάζονται γιὰ τὸ δίκαιο καὶ «συναλοῦν» μὲ τοὺς ἀδικουμένους³⁷. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰρήνευση τοῦ ἴδιου τοῦ κατηγορουμένου εἶναι προβληματικὴ³⁸.

Πρὶν φτάσουμε στὸ τελικὸ συμπέρασμά μας, πού ἔχει ἄλλωστε διαφανεῖ ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὰ σοβαρὰ πρακτικὰ προβλήματα μὲ τὰ ὁποῖα βρίσκεται ἀντιμέτωπο τὸ σύστημα τῆς ποινικῆς «συνεννόησης» καθόσον ἀφορᾷ σέ ποινικὲς ὑποθέσεις μὲ περισσότερους ἀπὸ ἓνα κατηγορουμένους, πού εἶναι ἀκριβῶς καὶ οἱ περισσότερο

35. Γιὰ τὴν ἀγνόηση αὐτῆ τοῦ θύματος στὸ πλαίσιο τοῦ plea bargaining βλ. καὶ TURNER, ὅ.π. (σημ. 11), σ. 22 ἐπ.· K. E. SCHUMANN, *Der Handel mit Gerechtigkeit*, 1977, σ. 117 ἐπ.

36. Στὴν ἀμερικανικὴ ποινικὴ πράξη εἶναι συχνὴ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ plea bargaining ὑπὸ τῆ μορφῆ «παζαρέματος» τοῦ εἶδους τῆς κατηγορίας (charge bargaining), λόγου χάρη σέ ὑποθέσεις βιασμοῦ, μὲ τροποποίηση τῆς κατηγορίας ἀπὸ βιασμό σέ σημαντικὰ ἐλαφρότερο ἐγκλημα (γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀντίστοιχο τῆς δικῆς μας προσβολῆς τῆς γενετήσιας ἀξιοπρέπειας ἢ ἡ λεγόμενη βιαιοπραγία-battery) [βλ. LANGBEIN, ὅ.π. (σημ. 2), σ. 396]. Τὰ θύματα τοῦ βιασμοῦ καθόλου δὲν «εἰρηνεύουν» μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτή.

37. «Οἰκεῖται κάλλιστα τῶν πόλεων, ἐκείνη [...] ἐν ᾗ τῶν ἀδικουμένων οὐχ ἤττον οἱ μὴ ἀδικούμενοι προβάλλονται καὶ κολάζουσι τοὺς ἀδικούντας». ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 18,5.

38. Ἄν ρωτήσῃ κανεὶς τὸν καταδικασμένο μὲ plea bargaining πόσο ἱκανοποιημένος εἶναι μὲ τὴν καταδίκη του, ἢ πιθανότερη ἴσως ἀπάντηση θὰ εἶναι: «Ἄναγκάστηκα νὰ ὁμολογήσω, καίτοι δὲν εἶμαι ἔνοχος, προκειμένου νὰ γλιτώσω τὰ χειρότερα!» Πόσο θὰ συνεισφέρει μὲ αὐτὸ στὴν κοινωνικὴ εἰρήνη; Σημειωτέον ὅτι ἡ ἄρνηση αὐτῆ τῆς ἐνοχῆς θὰ συναντήσῃ, νομίζω, ἐδῶ περισσότερο εὐήχως ὥσα ἀπ' ὅ,τι ἡ ἄρνηση («μὲ δίκασαν ἄδικα») ἐκεῖνου πού κρίθηκε ἔνοχος ὕστερα ἀπὸ κανονικὴ δίκη.

χρονοβόρες³⁹. Η προσπάθεια εφαρμογής και στη συνέχεια «έναρμόνισης» των «διαπραγματεύσεων» με καθέναν από τους περισσότερους κατηγορούμενους σε τέτοιες περιπτώσεις εμπλέκει την ποινική διαδικασία με το διαβόητο «δίλημμα του φυλακισμένου» (prisoner's dilemma), που έχει ταλαιπωρήσει την αναλυτική ήθικη φιλοσοφία⁴⁰.

Και νά λοιπόν τώρα ποιό είναι το τελικό συμπέρασμά μας: Έγκριεται στο ότι οι προτάσεις αποδοχής του εν θέματι συστήματος στο δίκαιό μας, τόσο ως προτάσεις πρακτικής εφαρμογής του, όπως με το πρόσφατο Σχέδιο ΚΠΔ, όσο και ως κατατείνουσες στη θεωρητική στήριξή του, δεν μπορεί και δεν πρέπει να κατισχύσουν. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το ότι οι παρ' ημῶν υποστηρικτές του το περιορίζουν μόνο στα πλημμελήματα και τα ελαφρότερα κακουργήματα. Αν είχε τόσα προτερήματα και ήταν απαλλαγμένο από μειονεκτήματα, τί θα εμπόδιζε τη γενίκευσή του; Γενίκευση χρειάζεται λοιπόν, αντίθετα, κατ' ὀρθή κρίση ή απόκρουσή του, γιατί στην πραγματικότητα («ελαφρές») ποινικές υποθέσεις, εφόσον τουλάχιστον είναι αληθινές ποινικές υποθέσεις⁴¹, δεν υπάρχουν. Πρέπει επομένως να αναζητηθούν, και

39. Το φαινόμενο της δημιουργίας τέτοιων δικῶν έχει πάρει τελευταία μεγάλες διαστάσεις. Η ανάσχεσή του πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μέριμνας, ιδίως τῶν ἀρμόδιων εισαγγελιῶν.

40. Βλ. LUCE και RAIFFA, *Games and Decisions*, 1957, σ. 94· DAVID GAUTHIER, *Morals by Agreement*, 1988, σ. 79 ἐπ. "Ὅπως λέει ὁ Gauthier στὸν πρόλογο τῆς ἐν λόγω θεμελιώδους ἐργασίας του, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ «δίλημμα τοῦ φυλακισμένου» παρακινήθηκε νὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ τὴν «περίεργη σχέση ἀνάμεσα στὴν ἠθικότητα καὶ τὸ ὄφελος». Σὲ τέτοιο δίλημμα πῆρε θέση ὁ Brady μετὰ τὴν ὁμολογία του στὴν προαναφερθεῖσα (σημ. 20) ὑπόθεση.

41. Στὴ σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ ἀναλήθεια τῆς προκείμενης ποινικῆς ὑπόθεσης ὡς τέτοιας (δηλαδὴ ὡς ποινικῆς ὑπόθεσης) ὀφείλεται ἡ ἀλλοῦ ἐπισημανθεῖσα (βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ΠοινΧρ*, ἘΔ', σ. 401 σημ. 3) ὄχι σπάνια παρότρυνση ἀπὸ τὴ δικαστικὴ ἔδρα πρὸς τὸν πολιτικῶς ἐνάγοντα καὶ τὸν κατηγορούμενο (νὰ τὰ βροῦνε), ποὺ σὲ περίπτωσι εὐδοκίμησής της ὀδηγεῖ στὴν ἀθώωση τοῦ κατηγορουμένου («ἐλλείψει δόλου»). Στὴν πραγματικότητα πρόκειται συνήθως γιὰ ποινικοποιημένες ἀστικές ὑποθέσεις ἢ πάντως γιὰ ἐπιλύτες καὶ ἐπιλύσιμες προσωπικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν κατηγορούμενο καὶ τὸν πολιτικῶς ἐνάγοντα. Αὐτὰ δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὸ plea bargaining, ἀφοῦ στὴ βᾶση τους δὲν βρίσκεται ὁμολογία τοῦ κατηγορουμένου, ἀλλὰ ἀθωωτικὴ τροποποίηση τῆς κατάθεσής του

ὄντως ὑπάρχουν⁴², ἄλλοι τρόποι («ἐπιτάχυνσης») τῶν ποινικῶν διαδικασιῶν. Οἱ ἐπαναστατικὲς «ἀλλαγὲς παραδείγματος» – ἐδῶ τοῦ ἰσχύοντος «παραδείγματος» τόσο τῆς ποινικῆς δίκης ὅσο στὴν οὐσία καὶ τῆς ἴδιας τῆς ποινῆς– καθόσον ἀφορᾷ σὲ ὄχι μόνον αἰωνόβιες, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὰ παγιωμένες στὶς συνειδήσεις ἠθικονομικὲς πρακτικὲς, πρέπει ἔτσι κι ἀλλιῶς νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ περίσκεψη⁴³.

πολιτικῶς ἐνάγοντος. Στὸ γενικότερο αὐτὸ πλαίσιο εἶναι τοποθετημένη καὶ ἡ νέα διάταξη τοῦ ἄρθρου 308B ΚΠΔ.

42. Βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ΠοινΧρ*, ΞΑ', σ. 161 ἐπ.· *ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ*, *ΠοινΧρ*, ΞΔ', σ. 411 ἐπ.

43. Κατὰ τὸν ΚΥΗΝ, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 169, προϋπόθεση γιὰ τὴν υἱοθέτηση νέου «παραδείγματος» πρέπει νὰ εἶναι τὸ κατὰ σχετικὰ μέγα μέρος συμβατό του μὲ τὶς ὅποιες διατηρητέες σωστὲς διαπιστώσεις/παραδοχὲς τοῦ προηγούμενου (ἀπερχόμενου) παραδείγματος.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

KENTRON EPEYNHS THS ISTORIAΣ TOY ELLHNIKOY DIKAIΟΥ

A. Κατὰ τὸ ἔτος 2015 ἐκδόθηκε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τοῦ ΚΕΙΕΔ κας Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ὁ 45ος τόμος τῆς Ἑπετηριδᾶς τοῦ Κέντρου (2014-2015). Ὁ τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει 11 ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἐλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου ποὺ πραγματεύονται θέματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν του ἀπὸ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. Πρόκειται εἰδικότερα γιὰ τὶς ἀκόλουθες συμβολές:

Carlo Pelloso, «“Popular Prosecution” in Early Athenian Law: the Drakonian Roots of the Solonian Reform», σ. 9-58.

Ἑλένη Καραμπάτσου, «Ἰκανότητα τῆς γυναίκας γιὰ ὀρκοδοσία στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ Αἴγυπτο», σ. 59-90.

Μαριάνος Δ. Καρασῆς, «Στοιχεῖα Μεθοδολογίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴν ἱστορικὴ του ἐξέλιξη», σ. 91-135.

Δήμητρα Π. Καραμπούλα, «Ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων» (ex justis et legitimis causis). Ἡ *utilitas* ὡς δικαιολογητικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς πράξης», σ. 137-179.

† André Guillou, «L'Istrie byzantine au VIIe siècle: l'ancien et le nouveau dans le paysage rural», σ. 181-188.

Andreas Schminck, «Μέγας κριτής», σ. 189-192.

Δέσποινα Τσοῦρκα-Παπαστάθη, «Ἀσωτία, σπατάλη καὶ πολυτέλεια στὶς μεταβυζαντινὲς νομικὲς συλλογὲς κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία», σ. 193-206.

Ἰωάννης Χατζάκης, «Νόμος καὶ ἔνδυμα στὴ βενετικὴ Κρήτη. Σκέψεις καὶ παρατηρήσεις μὲ ἀφορμὴ κάποιες κανονιστικὲς διατάξεις γιὰ τὴν πολυτέλεια», σ. 207-287.

Γιῶργος Ε. Ροδολάκης, «Ἡ “ἐκδοση” τῶν χειρόγραφων πηγῶν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Ἱστορία καὶ προβληματισμοί», σ. 289-321.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ὁ Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, ἡ Ἀθήνα, ἡ κοινωνία τῆς καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν», σ. 323-340.

Σταυρος Κιτσάκης, «Η Ιστορικότητα του Δικαίου. Το δίκαιο ως ιστορικό φαινόμενο στη θεωρία της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου», σ. 341-383.

Επίσης, κατά το ίδιο έτος, ολοκληρώθηκε, υπό την επιμέλεια της Διευθύνουσας του ΚΕΙΕΔ, η έκδοση σε αυτοτελή τόμο του *Παραρτήματος* του 45ου τόμου της *Επετηρίδας* του ΚΕΙΕΔ 13 (2015) του έργου του Ακαδημαϊκού κ. Στεφάνου Ημέλλου και του Δρ. Φιλολ. κ. Στεφάνου Ψαρρά με τίτλο: *Νοταριακές Πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Άρώνη (1742-1762)*, τόμος Β', σ. 500. Πρόκειται για τη δημοσίευση μίας σημαντικής ανέκδοτης πηγής της μεταβυζαντινής περιόδου, του Κώδικα της *Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος* με αρ. 3405, η οποία παρέχει σωρεία πολύτιμων πληροφοριών για τον νομικό, κοινωνικό και οικονομικό βίο της νήσου Νάξου και, κατ' επέκταση, και της εύρύτερης περιοχής των Κυκλάδων, κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ειδικότερη συμβολή του ΚΕΙΕΔ (έρευνητές Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Ι. Χατζάκης) στη διαμόρφωση του περιεχομένου του τόμου αυτού συνίσταται στην κατάρτιση έκτεταμένου εύρετηρίου νομικών όρων και λέξεων καθώς και νομικού ειδολογικού εύρετηρίου, στο οποίο έχουν αποδελτιωθεί όλες οι έννομες σχέσεις που συνδέονται με το περιεχόμενο εκάστης δικαιοπραξίας.

Υπό εξέλιξη εύρίσκεται το συλλογικό έρευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ με τίτλο: «Έλληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της Ιστορίας των δικαιοκων θεσμών». Με τη συμβολή όλων των έρευνητών του Κέντρου προετοιμάζεται η νομικά έπεξεργασμένη παρουσίαση των έλληνόγλωσσων έπιγραφικών και δικαιοπρακτικών πηγών που προέρχονται από τις περιοχές της πρώιμης Άραβικής Αιγύπτου και του νορμανδικού βασιλείου της Κ. Ιταλίας και Σικελίας.

Επίσης, σε όλη τη διάρκεια του έτους 2015, το ΚΕΙΕΔ μετείχε ένεργά στο υπό εξέλιξη πρόγραμμα της Ακαδημίας Αθηνών «Προβολή του έργου των έρευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον παγκόσμιο ιστό» καθώς και στην έθνική έρευνητική ύποδομή DARIAH-GR, η οποία λειτουργεί στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας για δημιουργία έθνικών ύποδομών που εντάσσονται στις αντίστοιχες εύρωπαϊκές έρευνητικές ύποδομές ESFRI (European Strategy Forum on Research Infrastructures). Ειδικότερα, στο πλαίσιο των έργασιών του πρώτου προγράμματος και υπό την έποπτεία της Διευθύνουσας του

Κέντρου, κατά τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο τοῦ 2015 οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου διεξήγαγαν, κατόπιν παραδόσεως τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου, δειγματοληπτικὸ ἔλεγχο ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ὕλης ποὺ περιλαμβάνεται στὶς ψηφιοποιηθεῖσες Συλλογὲς τοῦ ΚΕΙΕΔ: *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Νομικὲς Πηγὲς τῆς Μεταβυζαντινῆς Περιόδου καὶ τοῦ Νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ Μελέτες Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ Συλλογὴ Χ. Παπαστάθη.*

Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2015, ἡ Διευθύνουσα καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν μὲ ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις σὲ διεθνή συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικό. Δημοσίευσαν ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων καὶ τιμητικὸς τόμους. Ἐπίσης παρουσίασαν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τους στὰ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

B. Ἡ κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ στὸ πλαίσιο καὶ μόνον τῶν προγραμμάτων καὶ δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου, κατὰ τὸ ἔτος 2015, ἔχει συνοπτικὰ ὡς ἀκολούθως:

B.1. Ἡ Διευθύντρια Ἐρευνῶν-Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἐπιμελήθηκε τῆς ἐκδόσεως τοῦ 45ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου. Συγκέντρωσε τὴν ὕλη, κατήρτισε εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις πρὸς τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ γιὰ ὅλες τὶς δημοσιεύμενες μελέτες καὶ ἐπιμελήθηκε τῆς ἐκδόσεως τοῦ 46ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ. Μετέφρασε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὶς περιλήψεις τῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύονται σὲ ξένη γλῶσσα στοὺς δύο ἀνωτέρω τόμους. Συγκέντρωσε τὴν ὕλη καὶ κατήρτισε εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὶς μελέτες ποὺ προτάθηκαν γιὰ δημοσίευση στὸν 47ο τόμο τῆς ἰδίας περιοδικῆς ἐκδόσεως γιὰ τὸ ἔτος 2017. Συμμετεῖχε στὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ μὲ τίτλο: «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν δικαιοκῶν θεσμῶν» μὲ εὐθύνη τὸν συντονισμό τῶν ἐργασιῶν ὅλου τοῦ προγράμματος καὶ τὴν συλλογὴ ὕλικου καὶ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Δημοσίευσε μελέτη μὲ θέμα «Entre histoire et “recta ratio” (“ὀρθὸς λόγος”): Techniques des modifications latentes dans le domain de la justice du nouvel État hellénique (1828-

1831)», στὸν συλλογικὸ τόμο: L. Bénou et L. Mayali (dir.), *Études Balkaniques, La culture juridique dans les Balkans, Cahiers Pierre Belon* 19-20, 2013-2014, σ. 213-258. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐρευνητὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Ἰ. Χατζάκη, μετεῖχε στὴν κατάρτιση τοῦ εὐρετηρίου νομικῶν ὄρων καὶ νομικοῦ εἰδολογικοῦ εὐρετηρίου ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τῶν κ.κ. Στ. Ἡμέλλου – Στ. Ψαρρᾶ, *Νοταριακὲς Πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1742-1762), Τόμος Β' [Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου ἀρ. 13 (2015)]*. Τέλος, ἡ Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ μετεῖχε ἰσομερῶς μὲ τοὺς λοιποὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου καὶ εἶχε τὴν εὐθύνη συντονισμοῦ τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐργασιῶν ψηφιοποίησης τοῦ συνόλου τῆς ὕλης ποὺ ἔχει περιληφθεῖ στὶς Συλλογὲς τοῦ ΚΕΙΕΔ: *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Νομικὲς Πηγὲς τῆς Μεταβυζαντινῆς Περιόδου καὶ τοῦ Νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ, Μελέτες Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ Συλλογὴ Χ. Παπαστάθη γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ προγράμματος «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιο ἰστό»*. Ἐπιπροσθέτως, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἀνωτέρω προγράμματος, ἡ Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ κατήρτισε ὀκτὼ θεματικὰ καὶ εἰσαγωγικὰ σημειώματα ποὺ θὰ προτάσσονται τῶν ἀνωτέρω Συλλογῶν καθὼς καὶ τὶς σχετικὲς εἰσηγήσεις γιὰ τὴν παραλαβὴ τοῦ ψηφιοποιηθέντος ὕλικου, οἱ ὁποῖες ἐνεκρίθησαν ἀπὸ τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ κατὰ τὴ Συνεδρία τῆς 26ης Νοεμβρίου 2015.

B.2. Ἡ Διευθύντρια Ἐρευνῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Δήμητρα Καραμπούλα δημοσίευσε στὸν 45ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου μελέτη μὲ θέμα «“ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων” (*ex justis et legitimis causis*). Ἡ *utilitas* ὡς δικαιολογητικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς πράξης», σ. 137-179. Ὁλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ καὶ δημοσίευσε μονογραφία ὑπὸ τὸν τίτλο *Von Diokletian zu Iustinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen*, Münster 2015 (σ. 352). Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2015 μετεῖχε στὶς ἐργασίες ἐλέγχου τοῦ ψηφιοποιηθέντος ἀρχαικοῦ ὕλικου τοῦ ΚΕΙΕΔ στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιο ἰστό».

B.3. Ὁ Διευθυντὴς Ἐρευνῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Ἡλίας Ἀρναούτογλου δημοσίευσε μελέτη μὲ θέμα «Cult associations and politics. Worshipping Bendis in classical and Hellenistic Athens», στὸν συλλογικὸ τόμο: V. Gabrielsen & Chr. A. Thomsen (eds), *Private associations and the public sphere*

(*Proceedings of a symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, 9-11 September 2010), Copenhagen 2015, σ. 25-56. Ἐπίσης, δημοσίευσε μελέτη με θέμα «Θεμελιώδη δικαιώματα στὴν κλασικὴ Ἀθήνα;» στὸν τόμο: *Γόρτυνα. Δικαιώμά μου, 2.500 χρόνια (Πρακτικὰ Συνεδρίου)*, Ἀθήνα 2015, σ. 39-61. Συμμετεῖχε στὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ μετὶ τίτλο: «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν δικαιοκῶν θεσμῶν» μετὶ εὐθύνη τῆ συλλογῆ ὕλικου καὶ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος γιὰ τὴν πρώιμη ἀραβικὴ Αἴγυπτο. Εἰδικότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2015, ὁ ἐρευνητῆς κ. Ἡ. Ἀρναούτογλου συνέχισε τὸν ἐντοπισμὸ προσφάτως ἐκδοθέντων τεκμηρίων τῆς περιόδου. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2015, ὁ ἐρευνητῆς μετεῖχε στὶς ἐργασίες ἐλέγχου τοῦ ψηφιοποιηθέντος ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τοῦ ΚΕΙΕΔ στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιον ἰστόν».

B.4. Ὁ ἐρευνητῆς Β' Βαθμίδας κ. Ἰωάννης Χατζάκης δημοσίευσε στὸν 45ο τόμο τῆς *Ἐπετηρίδας* τοῦ Κέντρου μελέτη μετὶ θέμα «Νόμος καὶ ἔνδυμα στὴ βενετικὴ Κρήτη. Σκέψεις καὶ παρατηρήσεις μετὶ ἀφορμὴ κάποιες κανονιστικὲς διατάξεις γιὰ τὴν πολυτέλεια», σ. 207-287. Δημοσίευσε μελέτη μετὶ θέμα «Échanges juridiques à la Crète Vénitienne (XIIIe-XVe siècle). Observations à l'occasion de l'institution des "notaires grecs" (notarius in scriptura greca, XIIIe s.-début du XVIe s.)», στὸν συλλογικὸν τόμο: *Études Balcaniques* 19-20, 2013-2014, σ. 153-185. Ὁλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μετὶ θέμα «Ἡ κατάσταση τοῦ δικαίου στὴν Ἰταλία τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Παρατηρήσεις μετὶ ἀφορμὴ τὴν ἐκδοσὴ τῆς "Pragmatica Sanctio pro petitione Vigillii"», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸ ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν *Βυζαντινὰ* 33, 2013-2014, σ. 201-239. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς δημοσίευσε μελέτη μετὶ θέμα «Τὸ δίκαιο στὴ λατινοκρατούμενη Νάξο (ἀρχὲς 13ου-τέλη 16ου αἰ.)», *Φλέα* 47, Ἰούλ.-Σεπτ. 2015, σ. 12-36. Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2015, ὁ ἐρευνητῆς κ. Ἰ. Χατζάκης συμμετεῖχε στὸ συλλογικὸν ἐρευνητικὸν πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν δικαιοκῶν θεσμῶν» μετὶ εὐθύνη τῆ συλλογῆ ὕλικου καὶ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, καὶ σὲ συνεργασία μετὶ τῆ Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη,

μετεῖχε στὴ συγκέντρωση καὶ μελέτη τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὕλικου καὶ στὴν ἀποδελτίωση τῶν ἐλληνόγλωσσων δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὸ νορμανδικὸ βασίλειο τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2014 ὁ κ. Ἰ. Χατζάκης μετεῖχε στίς ἐργασίες ἐλέγχου τοῦ ψηφιοποιηθέντος ἀρχαικοῦ ὕλικου τοῦ ΚΕΙΕΔ στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιον ἰστό». Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2015, ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς μετεῖχε, σὲ συνεργασία μὲ τὴν κ. Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, στὴν κατάρτιση τοῦ εὐρετηρίου νομικῶν ὄρων καὶ νομικοῦ εἰδολογικοῦ εὐρετηρίου ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τῶν κ.κ. Στ. Ἡμέλλου – Στ. Ψαρρᾶ, *Νοταριακὲς Πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1742-1762)*, Τόμος Β' [*Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου ἀρ. 13 (2015)*].

[Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (ΚΕΕΦ) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2015 πραγματοποιοῖσε:

1. I. Δύο ἐκδόσεις:

α) τὴν ἐπετηρίδα *Φιλοσοφία*, 45, 2015 (τετράγλωσση ἔκδοση),
β) τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς μελέτης τοῦ Livio Rossetti, *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαία Φιλοσοφία. Φιλολογικὰ δεδομένα καὶ ἄλλα μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα*, μετάφραση-ἐπιμέλεια Ἄννα Τάτση, Ἀθῆναι 2015,

II. τὴν ἀνατύπωση δύο παλαιότερων ἐκδόσεων λόγῳ ἀναρτήσεως στὸ σύστημα «Εὐδοξος»:

α) Γ. Βλάχος, Ἀ. Κελεσίδου, Ἀ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Ρ. Ἀργυροπούλου, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ στοχασμὸ. Ἡμίτομος Α΄*, Πρόλογος Ε. Μουτσοπούλου, Ἀθῆναι 1996 (φωτογραφικὴ ἀνατύπωση 2015),

β) Ρ. Ἀργυροπούλου, Ἄν. Κουκῆς, Κ. Πέτσιος, Ἀ. Κελεσίδου, Ἀ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ στοχασμὸ. Ἡμίτομος Β΄: Δέκατος ἕνατος αἰὼν*, Πρόλογος Ε. Μουτσοπούλου, Ἀθῆναι 1997 (φωτογραφικὴ ἀνατύπωση 2015).

2. Τρία σεμινάρια μὲ τὴ συμμετοχὴ πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐρευνητῶν καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν:

α) *Μηνιαῖο Σεμινάριο Φιλοσοφίας*.

β) *Μηνιαῖο Σεμινάριο γιὰ τὸν Στωικὸ φιλόσοφο Κλεάνθη*, μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση, τὴ μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμὸ ὅλων τῶν σωζόμενων ἀποσπασμάτων.

γ) *Εβδομαδιαῖο Σεμινάριο γιὰ τὰ Ἀναλυτικὰ Πρότερα* τοῦ Ἀριστοτέλους, μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση, τὴ μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμὸ τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου.

3. Συνέχιση τῆς συνεργασίας μὲ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν μὲ τίς διαλέξεις τοῦ ἐπίτιμου καθηγητῆ φιλοσοφίας Malcolm Schofield τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, μὲ τὸ CNRS Γαλλίας καὶ μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἐταιρεία *Eleatica*.

4. Ανάρτηση τῶν ἐκδόσεων τοῦ ΚΕΕΦ μέσω τῆς διαδικτυακῆς πύλης («Ἐῦδοξος») πρὸς χρῆσιν τῶν ὡς πανεπιστημιακῶν ἐγχειριδίων.

5. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας ἐμπλουτίστηκε μὲ 50 νέους τίτλους βιβλίων οἱ δὲ ἐπισκέπτες/ἀναγνώστες στὴ βιβλιοθήκη ἀνῆλθαν στοὺς 250.

Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Κύρια Ἐρευνήτρια-Διευθύνουσα Ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ καὶ διοργάνωση σεμιναρίων καὶ συνεδρίων:

– Ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης «Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τὸν Γαληνό. Ἡ μελαγχολία», ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΕΦ *Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεωτέρους σχολιαστὲς τοὺς μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰώνα*.

– Διοργάνωση Μηνιαίου Σεμιναρίου κριτικῆς ἀνάγνωσης μὲ στόχο τὴ σχολιασμένη μετάφραση στὰ Νέα Ἑλληνικὰ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Στωϊκοῦ Κλεάνθη. Οἱ συνεδρίες λαμβάνουν χώρα μίᾳ Παρασκευῇ κάθε μῆνα στὸ ΚΕΕΦ. Παρὸν στάδιο ἔρυνας: ὀλοκλήρωση τοῦ Βίου.

– Παρακολούθηση καὶ συμμετοχὴ στὸ Σεμινάριο Ἀνάγνωσης τῶν *Ἀναλυτικῶν Προτέρων* τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ ὁποῖο διοργανῶναι ὁ ἐρευνητῆς τοῦ ΚΕΕΦ Δούκας Καπάνταης μὲ τὸν καθηγητὴ φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Βιέννης Institut für Philosophie Γεώργιο Καραμανῶλη, μὲ στόχο τὴ μετάφραση μετὰ σχολίων στὴ Νέα Ἑλληνικὴ. Τὸ Σεμινάριο λαμβάνει χώρα κάθε Δευτέρα 3:30-5:30 στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη». Ἐναρξή: Μάρτιος 2014. Ἀποπεράτωση 2019. Παρὸν στάδιο: 16ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου Α.

– Διοργάνωση Φιλοσοφικοῦ Μηνιαίου Σεμιναρίου διδασκόντων, μεταπτυχιακῶν καὶ προπτυχιακῶν φοιτητῶν στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη», μίᾳ Τετάρτῃ κάθε μῆνα.

– Ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Τμῆμα Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (Ἰωάννινα, 8-14 Νοεμβρίου 2015) στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας *Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεωτέρους σχολιαστὲς τοὺς μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰώνα*, καὶ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκεῖ καθηγητῆς.

– Ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διοργάνωση Διεθνοῦς Συνεδρίου (14-17 Ἰανουαρίου 2017) γιὰ τὸ ἔτος Ἀριστοτέλη, μὲ θέμα: *Ἀριστοτέλης περὶ χρόνου*. Τὸ

συνέδριο συνδιοργανώνεται από τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ τὸ Φινλανδικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν.

Δούκας Καπάνταης, Κύριος Ἐρευνητῆς

Ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ καὶ διοργάνωση σεμιναρίων:

– Συνέχιση τῆς διοργάνωσης (μαζὶ μὲ τὸν καθηγητὴ φιλοσοφίας Γεώργιο Καραμανώλη) Σεμιναρίου Κριτικῆς Ἀνάγνωσης τῶν Ἀναλυτικῶν Προτέρων τοῦ Ἀριστοτέλους. Στόχος τοῦ Σεμιναρίου εἶναι ἡ ἔκδοση σχολιασμένης μετάφρασης στὰ Νέα Ἑλληνικά. Οἱ συνεδρίες λαμβάνουν χώρα κάθε Δευτέρα 3:30-5:30 στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη («Ἑλλη Λαμπρίδη»). Ἐναρξή: Μάρτιος 2014. Ἀποπεράτωση 2019. Παρὸν στάδιο: 16ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου Α.

– Συμμετοχὴ στὸ Σεμινάριο Κριτικῆς Ἀνάγνωσης μὲ στόχο τὴ σχολιασμένη μετάφραση στὰ Νέα Ἑλληνικά τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Κλεάνθη, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Μαρίας Πρωτοπαπᾶ. Οἱ συνεδρίες λαμβάνουν χώρα μία Παρασκευὴ κάθε μῆνα στὸ ΚΕΕΦ.

– Ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη, 19-26 Ὀκτωβρίου 2015) στὸ πλαίσιο τοῦ Ἐρευνητικοῦ Σεμιναρίου τῶν Ἀναλυτικῶν Προτέρων. Συνεργασία μὲ τὸν καθηγητὴ Β. Κάλφα καὶ τὸν ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ Π. Θανασά καὶ διάλεξη στὸ Πανεπιστήμιο.

Ἀπόστολος Ν. Σταβέλας, Ἐντεταλμένος Ἐρευνητῆς

Ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ:

– Ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης «Γεωργίου Κορεσίου, *Περὶ Ἑρμηνείας*», ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΕΦ *Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεωτέρους σχολιαστές τους μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰώνα*,

– Μελέτη καὶ συγγραφὴ τμήματος τῆς μελέτης «Νεοελληνικά Σχόλια εἰς τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλους», στὸ πλαίσιο τοῦ κοινοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος *Commentaria Neohellenica in Aristotelis Organum*, ποὺ ἐκπονεῖται ἀπὸ τὸ ΚΕΕΦ σὲ συνεργασία μὲ τὸ ΕΕΝΦ (Ἑλληνικὸ Ἐργαστήριον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας) τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων,

– Ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Ἐργαστήριον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 17-26 Νοεμβρίου

2015, στο πλαίσιο του κοινού έρευνητικού προγράμματος ΚΕΕΦ-ΕΕΝΦ
Commentaria Neohellenica in Aristotelis Organum.

Ἡ διευθύντρια καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν ἄρθρα τους
σὲ ἑλληνικά καὶ διεθνῆ περιοδικὰ καὶ σὲ *Πρακτικά Συνεδρίων*.

[Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας (ΚΕΕΚ) λαμβάνει μέρος, κατόπιν προσκλήσεως, στὸ εὐρωπαϊκὸ διακρατικὸ πρόγραμμα Horizon 2020, στὴν ἐρευνητικὴ δράση μὲ τίτλο «Inequalities in the EU and their Consequences for Democracy, Social Cohesion and Inclusion». Σὲ ἄμεση συνέργεια εἶναι τὸ ἐν ἐξελίξει πρόγραμμα τοῦ Κέντρου «Κρίση θεσμῶν, νέοι καὶ τὸ μέλλον τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα».

ΕΡΕΥΝΕΣ

Ι) «Μορφές καὶ μηχανισμοὶ φτώχειας καὶ κοινωνικῆς περιθωριοποίησης στὸν ἀστικὸ καὶ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας», μὲ βασικὰ θέματα:

Ι1) «Οἰκονομικὴ κρίση καὶ σύστημα ὑγείας στὸν ἀγροτικὸ χῶρο», (Ν. Καμπέρης, Β' Βαθμίδα, πεδίο ἔρευνας Ν. Αἰτωλοακαρνανίας). Ἐγινε ἡ ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ ἐπεξεργασία τῶν δημογραφικῶν, κοινωνικῶν καὶ νοσογραφικῶν χαρακτηριστικῶν α) τῶν ἀτόμων ποὺ ἀξιοποιοῦν στὸν νομὸ τῆ δομῆ «Βοήθεια στὸ Σπίτι» β) τῶν ἐπισκεπτῶν τῶν Κέντρων Ὑγείας καὶ τῶν Ἀγροτικῶν Ἰατρείων γ) τῶν ἀτόμων ποὺ μετέχουν στὰ Κοινωνικὰ Συστήματα τοῦ Δήμου Ἀγρινίου καὶ τὸ Κοινωνικὸ Φροντιστήριον. Ἡ ἴδια ἔρευνα «στὸν ἀστικὸ χῶρο» (περιφέρεια Ἀττικῆς) κατέγραψε τόσο τὰ κίνητρα, τίς ἐμπειρίες καὶ τίς προτάσεις τῶν ἐθελοντῶν γιατρῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων στὴν γραμματειακὴ ὑποστήριξη ὅσο καὶ τὰ δημογραφικὰ, κοινωνικὰ καὶ νοσογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀτόμων ποὺ προσέρχονται στὸ Μητροπολιτικὸ Ἰατρεῖο Ἑλληνικοῦ ἀφενὸς καὶ στὸ Κοινωνικὸ Ἰατρεῖο-Φαρμακεῖο Ἀθῆνας ἀφετέρου.

Ι2) «Οἰκονομικὴ κρίση καὶ μεσαῖα στρώματα: ὄψεις τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀδύνης καὶ παθογένειας» (Ν. Καμπέρης). Μελετήθηκαν τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ κοινωνικο-επαγγελματικὰ ὀδοιπορικὰ ἀτόμων ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα ποὺ ἔχουν πληγῆ ἀπὸ τὴν παρούσα οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση.

Ι3) «Οἰκονομικὴ κρίση, μικροαστικὰ στρώματα καὶ πρόσβαση στὴν ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευση» (Δρ. Α. Ἀθανασοπούλου, ἀποσπασμένη). Ἐξετάζε-

ται κυρίως ή δυνατότητα και ό βαθμός πρόσβασης μαθητών/τριών μικροαστικών στρωμάτων στην ιδιωτική εκπαίδευση.

- I4) «Κοινωνικές επιπτώσεις τής φτώχειας στην οικογένεια και τή σύγχρονη έλληνική διασπορά» (Δρ. Κ. Βασιλικού). Διερευνώνται οί νέες ροές έξόδου από τή χώρα Έλλήνων οικονομικών μεταναστών, πράγμα τό όποιο συνιστά μιá «νέα διασπορά» και επιβάλλει τήν εκ νέου σύγκριση με τή μακράς διάρκειας άξία του οικογενειακού θεσμού στην έλληνική κοινωνία (βιβλιογραφική επισκόπηση και άρθρογραφική έρευνα: 30 βιβλία και 45 άρθρα).
- I5) «Κρίση θεσμών, νέοι και τó μέλλον τής Δημοκρατίας στην Ελλάδα» (Δρ. Χ. Τσέκερης, έξωτερικός επιστημονικός συνεργάτης Κέντρου). Διερευνάται τó πλέγμα τών σύνθετων σχέσεων μεταξύ κρίσης, κοινωνίας και πολιτικοποίησης τών νέων στη σύγχρονη Ελλάδα (βιβλιογραφική επισκόπηση και έφαρμογή κλειστών έρωτηματολογίων σε πιλοτικό δείγμα νέων).

II) «Οί φτωχοί και τó κοινωνικό ζήτημα: μιá σύντομη περιήγηση στην ίστορία» (Α. Βαξεβάνογλου, Β' Βαθμίδα). Πρόκειται για μιá συνοπτική έγκάρσια άνάγνωση τής ίστορίας με στόχο νά έντοπιστούν τά ποικίλα δεδομένα που συσχετίζονται με τή φτώχεια: οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, πολιτικά (βιβλιογραφική και άρθρογραφική έρευνα: 55 βιβλία και 49 άρθρα).

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Τό Κέντρο σε συνεργασία με τίς διάφορες σχολές κοινωνικών έπιστημών τών έλληνικών Πανεπιστημίων δέχεται επί πτυχίω φοιτητές για τήν πρακτική τους άσκηση με στόχο τήν εκπαίδευση και μαθητεία τους στην έρευνα τών κοινωνικών έπιστημών και τίς αντίστοιχες μεθοδολογίες και τεχνικές πεδίου. Οί φοιτητές συμμετέχουν ως βοηθοί έρευνας στις τρέχουσες έρευνες του Κέντρου υπό τήν επίβλεψη, τόν συντονισμό και τήν καθοδήγηση ένός έρευνητή του Κέντρου. Συμμετείχαν από: α) τó Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου, έξι φοιτητές· β) τó Τμήμα Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου, τέσσερις φοιτητές· γ) τó Τμήμα Κοινωνικής Άνθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου, έξι φοιτητές.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΠΟΥ ΔΙΑΔΙΔΟΥΝ ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ:
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ, ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

I. Η Αλίκη Βαξεβάνογλου δίδαξε τήν έρευνα «Οί φτωχοί και τò κοινωνικό ζήτημα: μιὰ σύντομη περιήγηση στην Ιστορία» στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορική έρευνα, Διδασκαλία και νέες τεχνολογίες» του Τμήματος Ιστορίας και του Τμήματος Πληροφορικής του Ίονίου Πανεπιστημίου. Συνέγραψε για τις ανάγκες του μαθήματος αυτού πανεπιστημιακό σύγγραμμα 200 σελίδων με έργαστηριακό ύλικò (κείμενα, στατιστικές, αρχεία, 268 διαφάνειες).

II. Ο Νίκος Καμπέρης δίδαξε τις «Όψεις τής κρίσης τών μεσαίων στρωμάτων: ή άνεφικτη διαδοχή και ή άτελέσφορη γαμήλια άγορά», στο Σεμινάριο Ψυχολογίας του Aegean College, και έλαβε μέρος με εισήγηση στα έξής συνέδρια: 1) Μάρτιος 2015: α) «Αύτοκτονίες τών άγροτών στην Αίτωλοακαρνανία: χαρακτηριστικά και τάσεις» και β) «Άτομικές και Μιντιακές Κατασκευές τής Κρίσης: Μία Πιλοτική Μελέτη», (άπό κοινού με Χ. Τσέκερη & ARC Research Group) στο 4ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Ψυχική Υγεία, Τεχνολογία και Τηλεματικές Έφαρμογές, που όργανωσε ή Διεπιστημονική Έταιρεία Ψυχολογικής Παρέμβασης «Όμπρέλα», στο Μέγαρο Μουσικής, Αθήνα. 2) Μάρτιος 2015: Ανακοίνωση (άπό κοινού με Φ. Μπερσίμη και Ε. Βουδούρη) με τίτλο «Διερεύνηση χαρακτηριστικών που διέπουν τή λειτουργία τής δομής “Βοήθεια στο Σπίτι”» στο Πανελλήνιο Συνέδριο Στατιστικής του Έλληνικού Στατιστικού Ίνστιτούτου με τίτλο Χωρική Στατιστική και Έφαρμογές τής Στατιστικής στη Γενετική και τήν Πληροφορική, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. 3) Δεκέμβριος 2015: «Εισαγωγή στις όψεις τής κρίσης και τής κοινωνικής όδύνης τών μεσαίων στρωμάτων», στο 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο τής Έλληνικής Κοινωνιολογικής Έταιρείας, Τμήμα Έπικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, Αθήνα 10-12 Δεκεμβρίου 2015.

Δημοσίευσε τὰ έξής άρθρα: α) From «peasant» to «farmer» in Greek modernity: constructing farmer identities in 19th and 20th century Greece, *Agathos*, 6 (2), pp. 97-117, και β) The self in crisis: the experience of personal and social suffering in contemporary Greece, *Hellenic Observatory-European Institute*, June 2015 (with Ch. Tsekeris and M. Pinguli).

III. Ἡ Αἰκατερίνη Βασιλικοῦ δίδαξε στὴ Σχολὴ Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας τῆς Ἀστυνομικῆς Ἀκαδημίας: α) «Γυναικεία μετανάστευση καὶ μεταναστευτικὰ δίκτυα», καὶ β) «Μετανάστευση καὶ Δημόσια Ὑγεία». Ἐπίσης «Domestic Work and Family», στὸ School of Applied Social Sciences, τοῦ Durham University στὴ Μ. Βρετανία. Ἔδωσε ὁμιλία μὲ τίτλο «Γυναικωκτονία: Μία νέα ἔννοια γιὰ ἓνα διαχρονικὸ φαινόμενο» στὴν Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Ἐθνολογίας, στὴ σειρά ὁμιλιῶν-συζητήσεων μὲ θέμα Ἡ Ἀνθρωπολογία τῆς Βίας.

Ἔλαβε μέρος μὲ εἰσήγηση στὰ ἐξῆς συνέδρια: 1) Ἰούνιος 2015: Μετανάστευση, κρίση καὶ δικαιώματα: Προκλήσεις καὶ εὐκαιρίες γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη, μὲ θέμα «Μετανάστριες οἰκιακὲς ἐργάτριες: οἰκογένεια καὶ κρίση», ποὺ ὀργάνωσε στὴν Ἀθήνα τὸ New York College, καὶ 2) Ἰούνιος 2015: 36th Annual Conference of IWPLMS (International Working Party on Labour Market Segmentation), *Long term trends in the world of work and effects of the economic crisis: Policy challenges and responses*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, μὲ θέμα «Migrant Domestic Workers: Family and Crisis».

Ἐπίσης δημοσίευσε τὸ κεφάλαιο «Βιογραφικὲς μέθοδοι: Ἡ περίπτωση τῆς βιογραφικῆς-ἐρμηνευτικῆς μεθόδου», στὸν συλλογικὸ τόμο μὲ ἐπιμ. Κ.Ν. Φελλᾶ καὶ Δ. Μπαλούρδου, *Κοινωνία καὶ Ἔρευνα: Σύγχρονες Ποσοτικὲς καὶ Ποιοτικὲς Μέθοδοι*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 2015, σ. 267-289 (μὲ Ε. Ἰωαννίδη).

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. – «Άλλαγή παραδείγματος» στην ποιητική δίκη;	99
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Σ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Νεκρολογία για τὸ ἐπίτιμο μέλος Richard von Weizsäcker	23
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Χρόνος, χώρος, κόσμος καὶ ὁ πρὸς αὐτοὺς ἄνθρωπος	25
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Περὶ καθήκοντος καὶ δικαϊώματος	87
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Σχόλια σὲ χωρία τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων τοῦ Ἀριστοτέλους	95
ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ. – Ὁ Ἀγώνας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας: Μιὰ Μακροϊστορική Προσέγγιση. Ὁμιλία κατὰ τὴν Παναγηγυρική Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	31
ΚΑΖΑΜΙΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ. – Ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία στὸν νεόκοσμο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς κοινωνίας τῆς γνώσης	53
ΝΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἐπιτίμου μέλους Richard von Weizsäcker	23
ΝΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. – Εἰσήγηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Παναγηγυρική Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	29
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2015	121
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2015	127
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου <i>The Dodecanese Question during the Second World War. Greece, Turkey and the Allies</i> , τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Σβολοπούλου	91

ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Λόγος τοῦ ἀποχωροῦντος Προέδρου.....	9
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΥ΄ Μ.-Γ. – Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρέυνας τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2015	131